

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей»
Запорізької обласної ради

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 16

95-річчю Запорізького обласного краєзнавчого музею
та 100-річчю з дня народження О. В. Бодянського
присвячується

Запоріжжя
2016

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к.і.н. М. В. Дєдков (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпро),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
к.і.н. В. В. Мороко (Запоріжжя),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
07. 10. 2016 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 16. – Запоріжжя, 2016. – 226 с.

ISBN 978-966-488-153-8

Випуск № 16 «Музейного вісника» присвячений 95-річчю заснування Запорізького обласного краєзнавчого музею та 100-річчю з дня народження археолога, збирача старожитностей О. В. Бодянського.

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення. Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ISBN 978-966-488-153-8

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2016
© Запорізький краєзнавчий музей, 2016
© ПП «АА Тандем», 2016

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

- Попандопуло З. Х.* История формирования археологической коллекции
Запорожского областного краеведческого музея (к 95-летию основания) . . . 5
- Шевцов А. С.* Перські бойові сокири-табери XVIII – XIX ст.
з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею 18
- Волков А. В.* Перський тесак з фондової колекції
Національного заповідника «Хортиця» 23
- Водопьян В. В.* «Жив, здоров чего и вам желаю» –
письма времен Второй мировой войны
из фондов Запорожского областного краеведческого музея 26
- Деркач Т. Г.* Нові артефакти веселянського гіпостратотипу
нижнього сармату в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї 33

АРХЕОЛОГІЯ

- Дровосєкова О. В.* З нагоди 100-річного ювілею
археолога О. В. Бодяньського (1916 – 2016) 43
- Секерская Е. П.* Широкопалая верхнеплейстоценовая лошадь
и адаптационная стратегия населения верхнего палеолита Юга Украины. . . 56
- Супруненко О. Б.* Кілька поховань з кургану
поблизу с. Кобелячок на Кременчуччині 61
- Синельников А. С.* История исследования памятников
гетской культуры в северо-восточной Добрудже 71
- Кобалия Д. Р., Данилюк П. П., Кривоносов В. С.* Исследования
комплекса якорей XVIII ст. у о. Хортица в 2012 – 2013 годах 80
- Шаповалов Г. І.* Середньовічні культові моделі якорів Т-подібного типу,
як джерело до історії українського національного герба 92
- Кулатова І. М.* Рештки тандира з пониззя Псла 99

ІСТОРІЯ

- Власов О. Ю.* Острів Байди (Канцерівський) за джерелами XVI – XX ст. . . 105
- Чайка О. В.* Деятельность Александровской временной комиссии
народного продовольствия в период неурожая 1833 – 1834 гг. 117
- Іваницька С. Г., Ляшко С. М.* Вільям Беренштам
як дослідник археології Хортиці 128

<i>Кравчук П. П.</i> Перший «класичний поворот» запорізької архітектури: пам'ятка національного значення «Будинок Олександрівської земської управи»	140
<i>Звілінський С. О.</i> Купецька родина Кернерів. До питання єврейського капіталу в соціально-економічних відносинах Півдня України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.	148
<i>Кравчук П. П.</i> «Наши враги выступають тонко, маскируясь за наши же лозунги». Дніпробуд у світлі агентурних зведень Державного політичного управління: попередній огляд	160
<i>Ляшко С. М., Белов О. Ф.</i> Олександр Всеволодович Бодянський – мандрівний археолог і філософ українських степів	175
<i>Лініков В. А.</i> Прапори над Берліном: незакінчена історія	181
<i>Подпрятков О. О., Подпряткова О. А.</i> До 55-річчя створення Українського степового природного заповідника НАН України	204

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Косько Є. А.</i> Музею 95 років	211
--	-----

ХРОНІКА

<i>Ковальова І. Ф.</i> Лицар археології. До 100-річчя з дня народження О. В. Бодянського	215
<i>Друзья.</i> Память об ушедшем друге	217
<i>Янкович І.</i> Пам'яті Григорія Олександровича Соколенка	219

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ (к 95-летию основания)

Декабрь 1921 года (день не известен) мы считаем днем рождения нашего музея [1]. На пути своего развития Музей сталкивался со многими проблемами и трудностями. Одна из трагических страниц его истории связана со Второй мировой войной, когда вся наша коллекция погибла или была утеряна. Второе рождение Музея началось после освобождения города Запорожья от фашистских оккупантов в 1943 г. Благодаря помощи многих музеев Украины и РСФСР постепенно формировался новый фонд, в том числе и археологический. Уже в 1948 г. Днепропетровский исторический музей передал нам коллекцию кремневых изделий и фрагментов керамики, собранную Александром Всеволодовичем Бодянским. Чуть позже мы получили и находки из черняховского могильника IV в., раскопанного у с. Новоалександровки Запорожского района. Предметы греческого и римского импорта: чернолаковая керамика, красноглиняные чаши, керамические светильники музей получил из Краснодарского исторического музея.

В восстановление археологической коллекции большой вклад внесли экспедиции, возобновившие работы на территории Запорожской области. Одной из них была экспедиция, руководимая Борисом Николаевичем Граковым, которая продолжила работы на скифском Каменском городище. Артефакты, обнаруженные во время раскопок, были поделены между нашим и, тогда еще небольшим, на общественных началах, Каменско-Днепровским музеем, который в лице своего директора Иннокентия Петровича Грязнова принимал самое активное участие в исследовании городища и его окрестностей.

В 1953 г., в связи с намечавшимся строительством Каховской ГЭС и затоплением территории Великого Луга, были проведены раскопки на территории т. н. Больших Кучугур, где по письменным свидетельствам некоторых путешественников: Эриха Лассоты (1594 г.) [2, сс. 52 — 53], Мышецкого (1736 — 1740 гг.) [3, гл. XVII], а также по «Книге Большому Чертежу» (1627 г.) [4, с. 111] были зафиксированы развалины каких-то городищ («Kurzemal», Самыс, Мамаев Сарай). Эти свидетельства получили свое подтверждение разведками основателя нашего музея Якова Павловича Новицкого [5, сс. 59 — 60], а позднее Александра Всеволодовича Бодянского (1950 г.) и сотрудника музея Виктора Федоровича Пешанова (1951 г.). Горностаевская экспедиция Института археологии под руководством Василия Иосифовича Довженка сделала фактом существование золотоордынского городища в плавнях. Экспедиция раскопала несколько крупных архитектурных

сооружений, которые были идентифицированы как мечеть и баня, был собран значительный керамический материал, позволивший воссоздать великолепно украшенные цветными эмалями чаши эпохи средневековья [6]. Материалы этих раскопок также легли в основу коллекции музея.

Вследствие заполнения чаши Каховского водохранилища произошло обрушение береговой линии и размыв культурного слоя, в результате чего в руки любителей попало много артефактов, в том числе и с городища. Некоторая часть этих экспонатов была передана в музей. Одним из экспонентов, пополнивших нашу коллекцию золотоордынского времени, был Владимир Николаевич Шовкун. Среди самых интересных находок, переданных им в музей, числятся разнообразные бронзовые зеркала, такие как китайские с иероглифическими надписями и изображениями драконов, с растительным орнаментом; медные и серебряные монеты и многое другое.

Коллекция музея пополнялась не только за счет даров, но и благодаря работам самих сотрудников музея В. Ф. Пешанова и А. Г. Ширяева. В 50-е — 60-е гг. они провели целый ряд археологических исследований на территории г. Запорожья и в его окрестностях. Следует отметить, что в пределах города находились несколько курганных могильников, которые оказались в зонах строительства новых жилых кварталов и общественных сооружений. В 1956 — 1957 гг. и 1967 г. В. Ф. Пешановым были исследованы два кургана на ул. Республиканской (Павло-Кичкас) и три кургана эпохи бронзы на Вознесенской горке (район телецентра) [7, сс. 8 — 13]. Одной из уникальных находок являлась гранитная стела с тамгой, относящаяся к сарматскому времени. Широкую известность получили и материалы сарматского погребения, исследованного в 1968 г. Анатолием Георгиевичем Ширяевым на той же ул. Республиканской [8]. Прекрасные золотые фалары, поясные бляхи и браслет, выполненные в зверином стиле, являются гордостью музейной коллекции.

Нередко коллекция музея пополнялась случайно обнаруженными предметами, благодаря активной позиции населения, сообщавшего о такого рода находках.

Так в 1961 г. при прокладке траншеи вблизи с. Новоиванковка Новониколаевского района школьниками были обнаружены уникальные предметы из драгоценных металлов — пряжки, наконечники ремней, пластины, украшенные красными вставками, меч в ножнах, обтянутых золотой пластиной [9]. Основная масса предметов поступила в музей. Ценность их заключается, прежде всего, в том, что они относятся к очень редко встречающимся на нашей территории памятникам гуннского времени. Вторая находка этого времени была обнаружена в урочище Макартет вблизи с. Жовтневое (ныне Покровское) Токмакского района. Осенью 1967 г. при вспашке поля плугом был задет край кургана, из которого были выворочены два железных меча. Выехавший на место находки В. Ф. Пешанов обнаружил т. н. «жертвенный комплекс аланогуннского времени» [10]. Так в коллекции музея оказались редчайшие на нашей территории материалы из гуннских комплексов: оружие, конская узда, поясные украшения.

Среди случайных находок пальму первенства занимают разнообразные клады. Собранные полностью, они представляют значительную научную ценность. Таким оказался и клад из 29 предметов, состоящий из 17 бронзовых серпов, 3-х кельтов, 1 долота и слитков металла. Обнаружен он был вблизи г. Орехова в 1966 г. на пашне

[11]. Благодаря оперативному сообщению о находке, сотрудникам музея удалось, расчистив значительную площадь в районе первой находки, собрать практически весь клад. Меньше повезло другому кладу — Благовещенскому, обнаруженному в те же 60-е годы. Он разошелся по рукам, и лишь в 1980 г. четыре предмета из него: два кельта, долото и серп-секач наконец-то «прописались» в музее. Еще один клад бронзовых изделий — серпы, кельты — был обнаружен в районе с. Нижняя Хортица. Судя по словам, передавшей в музей находки Ларисы Коршуновой и этот клад неполный, поскольку, нашедшие его, не обратили внимание на «какие-то куски металла» [12].

В 1968 г. вблизи с. Гусарка Куйбышевского района в разрушенной насыпи кургана были обнаружены предметы скифского вооружения: фрагменты меча-акинака, наконечники стрел и детали конской узды. Среди них — бронзовая крестовидная бляха (налобник), плакированная тонким листом золота, на котором имеются изображения пантер и сцены «терзания» кошачьим хищником травоядного животного [13].

Немалая заслуга в формировании материалов XVII — XVIII вв., связанных с русско-турецкими войнами и участием в них запорожских казаков принадлежит археологу, сотруднику Института археологии Юре Роману Александровичу. В 1968 г. под его руководством Хортицкая археологическая экспедиция (ХАЭ) совместно с нашим музеем провела исследования на территории о. Малая Хортица. Многочисленные экспонаты — каламарь, картечь, пуговицы, ножи, керамические трубки-люлки и другие предметы быта, дали возможность посетителям музея ознакомиться с данным периодом в истории Запорожского края. После некоторого затишья, со второй половины 70-х гг., с приходом в музей новой генерации археологов — Ляшко Светланы Николаевны, Попандупуло Зои Харитоновны, Плешивенко Аллы Григорьевны, Тихомоловой Ирины Романовны, Белова Александра Федоровича резко возросла археологическая коллекция. Сотрудники музея, работая то в составе экспедиций Института археологии АН УССР, то возглавляя отдельные отряды, много сделали для изучения древнейшего периода истории края. Одним из условий работы в составе Запорожской полевой экспедиции (ЗПЭ ИА) была передача музеем некоторых комплексов. Так мы получили артефакты из раскопанных курганов у сел Августиновка Запорожского района, Ясиноватое, Днепровка и Петромихайловка Вольнянского района [14]. Среди находок были замечательно украшенные орнаментами сосуды ямной, катакомбной, срубной культур, украшения и оружие скифского времени и эпохи средневековья. Одной из редких находок была стела с изображением скифского воина, обнаруженная в кургане-святилище.

Мощная коллекция археологических находок «обрушилась» на музей в результате совместно проведенной с ЗПЭ выставки «Сокровища курганов Запорожья». Жители города старшего поколения, наверное, помнят эту выставку, которая открылась в большом зале художественного музея. Мы только-только перебрались из нашего старого помещения, расположенного в бывшем доме заводчика Бадовского по пр. Ленина 59, в новое — здание бывшей Земской управы, в котором долгие годы находились различные административные органы (обком партии, облисполком, архив) и поэтому не было подходящего помещения для такой выставки. Куратор выставки — начальник Запорожской полевой экспедиции Василий Иванович Бидзиля, постарался привезти из Киева наиболее яркие наход-



1



2



3



5



4



6



7



Коллекция ЗОКМ. Эпоха энеолита – бронзы. 1 – гранитная стела, с. Беленькое; 2 – глиняная курильница, о. Хортица; 3 – нефритовый топор, с. Балабино; 4 – топор из габбро, р. Ст. Днепр; 5 – костяная булавка, г. Запорожье; 6 – клад бронзовых серпов и кельтов, с. Н. Хортица; 7 – бронзовый кинжал, Запорожская область

ки, относящиеся ко всем археологическим культурам, в том числе и изделия из драгоценных металлов. Запорожский краеведческий музей тоже выставил свою коллекцию древних золотых изделий. Выставка открылась в декабре 1976 г. и имела большой успех. Очереди на нее выстраивались до самого проспекта. Посетители оставили в книгах отзывов много восторженных записей, среди которых звучали и пожелания вернуть экспонаты на «историческую родину». В. И. Бидзиля прислушался к пожеланиям запорожцев и, обсудив сложившуюся ситуацию со своим институтским начальством, согласился на передачу львиной доли материалов в наш музей, кроме изделий из драгоценных металлов. Последние, как правило, передавались в коллекцию Музея исторических драгоценностей Украины в Киеве. В 1977 г. мы привезли из Института археологии около 2 тыс. экспонатов основного и вспомогательного фондов, в основном материалы скифского царского кургана Гайманова Могила [15] и кургана эпохи бронзы — Высокая могила, расположенных у с. Балки Васильевского района Запорожской области. Как уже отмечалось выше, знаменитая электровая чаша с изображением скифских вождей и другие предметы из золота и серебра, а также амфоры, бронзовые котлы, жаровни из хозяйственной ниши, «прописались» в Киеве. Однако и в той части коллекции, которая прибыла к нам, были высокохудожественные изделия скифских и греческих мастеров. Среди них — великолепные бронзовые навершия в виде оленей и хищной птицы; костяные гребни с изображениями прародительницы скифов Апи, борьбы двух скифов с драконом, волка; две стеклянные плакетки с изображениями бородатых мужчин, разнообразные пастовые и стеклянные бусы, а также различные украшения конской узды, детали колесницы и многое другое. Большая часть коллекции сейчас выставлена в зале «Скифия».

Сотрудничество с Институтом археологии на этом не закончилось. Заменявший В. И. Бидзилю на посту начальника ЗПЭ Виталий Васильевич Отрощенко поспособствовал передаче в Запорожье коллекции находок из курганных групп Носаки и Рясные могилы, расположенных у с. Балки Васильевского района [16]. Среди полученных материалов выдающееся место занимает комплекс находок из женского погребения сарматского времени — красноглиняный сосуд в форме баранчика, набор бус, зеркало с изображением тамги и др. Традицию поддержал и сменивший его Юрий Викторович Болтрик. Он передал в музей материалы раскопок курганов у с. Ботиево Приазовского района, курганных групп Ташенак, Заячьи Могилы, расположенных в Мелитопольском районе, в том числе, впервые и изделия из драгоценных металлов. Одними из интересных артефактов, переданных им, были три бронзовых навершия скифского времени, изготовленные в виде орлиноголовых грифонов. Обнаружены они были в 1977 г. местным трактористом на пашне в районе знаменитой Чмыревой Могилы, располагавшейся в окрестностях с. В. Белозерка Каменско-Днепровского района. Благодаря дипломатии и материальной помощи Юрия Болтрика, артефакты оказались в нужном месте, в нашем музее.

70-е — 80-е гг. были временем бурного строительного бума, продолжалась прокладка Северо-Рогачикского канала, систем малого орошения в нескольких южных областях Украины. Институту археологии было сложно охватить все работы, и тогда было решено с согласия ЗПЭ, передать все системы малого орошения и отдельные строительные участки нам, поскольку музейные археологи зарекомендовали себя, как опытные полевики и ученые. В отдельные годы в музее работали несколько археологических отрядов, исследовавших как одиночные



Коллекция ЗОКМ. **Скифы**. 1 – гранитная стела, с. Ясиноватое; 2 – бронзовые навершия, Гайманова могила; 3 – бронзовые навершия, Чмырева могила; 4 – золотые бляшки, к. Ташенак; 5 – золотая серьга, г. Днепрорудный; 6 – золотой налобник, с. Гусарка; 7 – золотая гривна, с. Высокогорное; 8 – монета Александра Македонского; 9 – бронзовая бляха, Мамай-Гора; 10 – чернолаковая керамика

курганы и курганные могильники, так и поселения. Были раскопаны десятки курганов в окрестностях г. Пологи; в зоне строительства Ильичевской ОС у сел Беленькое Запорожского района, Благовещенка Каменско-Днепровского района, Новоукраинка и Овчарное Вольнянского района, на Хортицком жилмассиве г. Запорожья (нач. эксп. Попандопуло З. Х.); у сел Новое Запорожье [17], Днепрельстан, Владимировка Запорожского и Каменское Васильевского районов (нач. эксп. Тихомолова И. Р.); у сел Высокогорное, Новое Запорожье, Малоекатериновка Запорожского района [18], г. Васильевки, сел Ильинка (В. Знаменка) Каменско-Днепровского, Конские Раздоры и Басань Пологовского районов (нач. эксп. Плешивенко А. Г.). В исследованных курганах помимо большого количества разнообразных изделий эпохи бронзы, скифского и сарматского времени, а также средневековых кочевников были обнаружены редкие артефакты. Среди них — каменная стела, опоясанная двойным пояском, выполненным из охры (Беленькое); каменные топоры из базальта и диабаз, кстати, последний был украшен врезным орнаментом (Новое Запорожье, Малоекатериновка); греческий бронзовый шлем (Конские Раздоры); бронзовые кнемиды; остатки кожаной обкладки колчана, украшенной тисненым орнаментом (Ильинка); золотая плетеная гривна (Высокогорное); бронзовые украшения конской узды в виде человеческих ладоней и др. И конечно, был собран богатейший научный материал, позволивший расширить наши представления о древнейшем прошлом Запорожского края.

С середины 80-х гг. музейная коллекция стала пополняться и благодаря сотрудничеству с Запорожским государственным (ныне национальным) университетом. Археологическая лаборатория ЗГУ, возглавляемая Геннадием Николаевичем Тощевым, в состав которой входили в разное время и уже успешный ученый Светлана Ивановна Андрух, и молодые археологи Шахров Геннадий Иванович [19], Каприцын Игорь Ильич, Ельников Михаил Васильевич начала активно проводить исследования курганов и поселений. Основной упор был сделан на памятники, расположенные на Мамай Горе и Мамай Сурке. Этот огромный и высокий мыс расположен на окраине с. В. Знаменка Каменско-Днепровского района. Мамай Гора — уникальная территория, на которой представлены памятники разных эпох — от неолита до средневековья [20 — 23], а Мамай Сурка — один из грандиознейших грунтовых могильников эпохи средневековья в степи [24 — 25]. Многочисленный материал, добытый в ходе раскопок, заполнил лакуны определенных исторических эпох и археологических культур на нашей территории. Так, у нас в коллекции появились украшения из раковин и зубов оленя неолитического времени, редкий однолезвийный меч скифского времени. Прекрасные изделия ювелирного искусства — серьги, перстни, булавки; бронзовые зеркала с растительными и зооморфными изображениями, а также довольно крупные фрагменты тканей из могильника Мамай Сурка позволяют посетителям музея ознакомиться с культурой и бытом населения, проживавшего на этой территории в XIII — XIV вв.

Еще один интересный памятник золотоордынского времени — мечеть, исследует Михаил Ельников на поселении Конские воды у с. Юрковки Ореховского района. Красочные изразцы, украшавшие когда-то фасад мечети, ныне демонстрируются в экспозиции, посвященной этому времени.

С приходом новых кадров в археологическое содружество Запорожья: Благовещенского Юрия Игоревича, Самара Валерия Александровича, Антонова



Коллекция ЗОКМ. **Сарматы.** 1 – золотые украшения: поясные бляхи, браслет, фалары, Запорожский курган; 2 – керамический сосуд в виде баранчика и бусы, к. гр. Носаки; 3 – кувшинчик, к. Соколовский; 4 – стела с тамгой, г. Запорожье. **Гунны.** 5 – золотые украшения: пряжки, наконечник ремня, с. Новоиванковка; 6 – золотой колт

Андрея Леонидовича, Тубольцева Олега Валентиновича, Саенко Валерия Николаевича — выпускников исторического факультета ЗГУ, расширилась территория исследований. Работами были охвачены малоисследованные Куйбышевский и Розовский районы области. Восточный отряд археологической экспедиции ЗОКМ (нач. Самар В. А.) провел исследования курганов у Бельмак Могилы, заповедника Каменные Могилы и сел Вишневатое, Благовещенка, Белоцерковка, Антоновка. Одной из редких находок был расписной сосуд энеолитического времени у с. Вишневатое.

Раскопками Антонова А. Л. были охвачены Пологовский, Куйбышевский, Мелитопольский и Запорожский районы. В результате его работ, в коллекцию поступили редчайшие артефакты, такие как нефритовый топор эпохи бронзы (Балабино) [26], костяные и бронзовые предметы конской узды раннескифского времени, выполненные в зверином стиле (Новослободка), массивные бронзовые украшения-подвески VII — VIII (Богатое). Особое место в его исследованиях занимают раскопки черняховского поселения в ур. Портмашево у с. Беленькое. Это один из немногих памятников оседлого населения III — нач. V вв. на нашей территории [27]. Открыт он был А. В. Бодянским. Археологические исследования на памятнике были начаты Ю. И. Благовещенским [28] и продолжены Андреем Антоновым.

Интересный комплекс — святилище эпохи средневековья, раскопал Саенко В. Н. в окрестностях с. Гладкое Васильевского района. Каменные скульптуры, изображавшие мужчин и женщин были установлены в спиралевидном каменном сооружении. У подножия их была сложена жертвенная пища, дошедшая до наших дней в виде костей животных и обломков посуды. Среди них была и женская скульптура с характерными монголоидными чертами лица. Теперь они стоят в четвертом зале археологии музея.

Особое место в нашей коллекции занимают материалы старейшего археолога нашего края Александра Всеволодовича Бодянского. В этом году (2016 г.) исполнилось 100 лет со дня его рождения. Автору этой статьи уже приходилось писать о наиболее значительных коллекциях, поступивших в музей [29]. Стоит отметить, что в ней представлены материалы всех исторических эпох и археологических культур: от раннего палеолита — эпохи мустье (более 140 тыс. лет тому назад), когда человек впервые появился на нынешней территории Запорожской области до эпохи позднего средневековья. Некоторые, открытые им памятники, стали маркерами для определения тех или иных археологических культур. В частности, таким маркером стала палеолитическая стоянка «Орел». Красной нитью по всей экспозиции проходят наиболее яркие экспонаты, обнаруженные им в ходе разведок и раскопок. Огромное наследие, оставленное А. В. Бодянским, все еще требует тщательного изучения.

Немаловажную роль в формировании археологической коллекции сыграл и общественный клуб «КЛИО», который на протяжении более чем двух десятков лет помогал и продолжает оказывать помощь музею, участвуя в археологических изысканиях в области. Костяк этой группы — Федоренко Юрий Николаевич, Кочедыковы Павел и Виталий, Савченко Алексей, Благовещенская Елена, Дзюба Сергей, Алексеенко Виктория. Благодаря КЛИО был полностью исследован грунтовый могильник скифского времени у с. Скульки Васильевского района [30]. В разные годы к экспедициям ЗОКМ присоединялись и другие любители истории, краеведы, которые, проводя археологические разведки, фиксировали места скоп-



Коллекция ЗОКМ. Эпоха средневековья. 1 – серебряный орел, Вознесенский клад; 2 – золотые подвески, с. Благовещенка; 3 – золотые византийские солиды; 4 – 5 – золотой с эмалями кио-тец и серьга, Мамай Сурка; 6 – 7 – каменная курильница и керамическая чаша, В. Кучугуры; 8 – женская скульптура, с. Гладкое, святилище

4. Книга Большому Чертежу [под ред. К. Н. Сербиной]. — М. — Л., 1950. — 229 с.
5. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 — 1905 г. / Я. П. Новицкий. — Рига : Спридитис, 1990. — 118 с.
6. Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженок // АП УРСР. — 1961. — Т. X. — С. 175 — 193.
7. Тощев Г. Н. Из истории археологических исследований в Запорожской области в 50 — 60 гг. По материалам архива ЗОКМ / Г. Н. Тощев, З. Х. Попандопуло. — Запорожье, 1990. — 17 с.
8. Шилов В. П. Запорожский курган. (К вопросу о погребениях аорсской знати) / В. П. Шилов // СА. — 1983. — № 1. — С. 178 — 191.
9. Тихомолова И. Р. Находки гуннского времени из села Новоиванковка Запорожской области / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — 1991. — Т. II. — С. 168 — 179.
10. Пешанов В. Ф. Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макарет / В. Ф. Пешанов, Д. Я. Телегин // АО 1967 года. — 1968. — С. 229 — 232.
11. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных. — М. : Наука, 1976. — 302 с.
12. Попандопуло З. Х. Клады бронзовых изделий из коллекции Запорожского краеведческого музея / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 16 — 23.
13. Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области / В. Ю. Мурзин // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 54 — 68.
14. Ляшко С. Н. Курганные могильники Днепровского Надпорожья / С. Н. Ляшко, З. Х. Попандопуло, О. В. Дровосекова. — Запорожье : Дикое Поле, 2004. — 177 с.
15. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. — К. : «Издательский дом «Скиф», 2012. — 752 с., 780 ил.
16. Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — К. : Наукова думка, 1977. — 160 с. : ил.
17. Тихомолова И. Р. Исследования курганов эпохи бронзы на правобережье Днепра / И. Р. Тихомолова, З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2014. — № 14. — С. 49 — 83.
18. Плешивенко А. Г. Курганы села Малокатериновка / А. Г. Плешивенко. — Запорожье, 1996. — 163 с.
19. Шахров Г. И. Исследования отряда ЗГУ в Васильевском районе Запорожской области в 1990 г. / Г. И. Шахров // Вестник краеведа. — Запорожье, 1991. — № 2. — С. 25 — 26.
20. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 1999. — Кн. I. — 231 с.
21. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2001. — Кн. II. — 283 с.
22. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2004. — Кн. III. — 202 с.
23. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2009. — Кн. IV. — 310 с.

24. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка / М. В. Ельников. — Запорожье, 2001. — Т. I. — 275 с.
25. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка / М. В. Ельников. — Запорожье, 2006. — Т. II. — 355 с.
26. Антонов А. Л. Топор бородинского типа из погребения КМК у с. Балабино / А. Л. Антонов // Проблемы изучения ККИО и КИОМК. — Запорожье, 1998. — С. 105 — 108.
27. Антонов А. Л. Фибулы поселения Портмашево / А. Л. Антонов // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2002. — № 2. — С. 62 — 66.
28. Благовещенский Ю. И. Раскопки поселения черняховской культуры ур. Портмашево / Ю. И. Благовещенский // Археологический вестник. — Запорожье, 1992. — № 3. — С. 35 — 36.
29. Попандопуло З. Х. А. В. Бодянский и его коллекция в краеведческом музее / З. Х. Попандопуло // Археологічна спадщина О. В. Бодянского. — Запоріжжя, 2006. — С. 173 — 176.
30. Попандопуло З. Х. Скифский грунтовый могильник Скельки / З. Х. Попандопуло. — Запорожье, 2011. — 116 с.
31. Шаповалов Г. И. О работах ЭПАР у о. Хортица в 1990 году / Г. И. Шаповалов, В. В. Нефедов // Вестник краеведа. — Запорожье, 1991. — № 2. — С. 23 — 25.
32. Мордовської М. М. Середньовічні човни-довбанки хортицького типу з Дніпра / М. М. Мордовської, Г. І. Шаповалов // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2015. — № 15. — С. 22 — 25.
33. Нефедов В. В. Античная херсонесская амфора со дна реки Днепр у о. Хортица / В. В. Нефедов // ДСПК. — 1992. — Т. III. — С. 172 — 173.
34. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 37 — 63.

Попандопуло З. Х.

**Історія формування археологічної колекції
Запорізького обласного краєзнавчого музею (до 95-річчя створення)**

У статті розглядаються джерела формування археологічної колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею. Оскільки вся колекція музею, в тому числі і археологічна, була втрачена в роки Другої світової війни, музею довелося починати з нуля. Розглянуто джерела поповнення колекції — музеї СРСР, археологічні експедиції, приватні особи, і найбільш цікаві артефакти, що надійшли за ці роки.

Popandopulo Z. H.

**The history of the formation of the archaeological collection
Zaporizhzhya Regional Museum (95-th creation)**

The article deals with the sources of the formation of the archaeological collection of the Zaporozhye Regional Museum. Since the entire collection of the museum, including archaeological, was lost during the Second World War, the museum had to start from scratch. The sources of replenishment of the collection — a museum of the USSR, the archaeological expedition, individuals (the individual), and received the most interesting artifacts.

**ПЕРСЬКІ БОЙОВІ СОКИРИ-ТАБЕРИ XVIII – XIX ст.
З КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Одним з найбільш стародавніх видів зброї, яким почало користуватися людство, є сокира. Свою історію цей різновид холодної зброї розпочинає ще з епохи кам'яного віку і, пройшовши величезний шлях еволюції від обтесаного фрагмента кременю до коштовно прикрашеного витвору мистецтва, зберігся у якості пам'яток минулого у колекціях музеїв світу.

Згідно Малої енциклопедії холодної зброї бойова сокира — це різновид ударної зброї рублячої дії. Сокира складається з ударної частини — залізки та руків'я — топорища [1, с. 49].

В багатьох країнах Заходу і Сходу сокира користувалася великою популярністю у період існування обладунків [2, с. 619]. За своїми розмірами, формою і функціональним призначенням бойові сокири дуже різнилися. Використовувалися як невеликі одноручні сокири, так і великі дворучні сокири з довгим руків'ям [1, с. 50], а також маленькі сокирки для метання, двоглаві сокири, сокири-чекани та ін. [2, с. 619].

Як влучно зауважив В. Бегайм: «На Сході бойова сокира, безсумнівно, з'явилася задовго до Мухаммеда. Вона мала форму або півмісяця з майже круглим опуклим лезом, увігнутими бічними поверхнями; або зовсім прямий верхній обріз і нижню частину леза, зрізану бородатою, хоча найчастіше вона закінчувалася вістрям» [3, с. 272].

Поміж безлічі різновидів бойових сокир особливо виділяються традиційні східні бойові сокири з місяцеподібними лезами. У Персії вони мали назву — табер (табер з перської перекладається як сокира) [4, с. 200], в Індії вони відомі під назвою табар [5, с. 144], а у Турції — тебер [6, с. 184].

Головною особливістю цього виду сокир є форма леза, яка нагадує півмісяць, а також пишне оздоблення і орнаментация. Зустрічаються екземпляри як з одним лезом, так і дволезові. Табери з одним лезом зазвичай мають виражений обух або так звану голову, для відбиття ударів з тильної сторони леза [7, с. 231]. Часто зустрічаються сокири з додатковим шипом зверху призначеним для нанесення окрім рублячих, ще й колючих ударів. Табери переважно мали металеві пустотілі держакі, на які безпосередньо насаджувалась бойова частина [4, с. 205].

Окрім суто бойового застосування табери слугували ще й показниками високого статусу власника і його посади [4, сс. 199 — 200]. Починаючи з XVII ст. сокири подібного типу ставали відзнакою і парадною зброєю турецьких, перських та індійських офіцерів. Через це багато уваги приділялося пишному декоруванню сокир. Табери прикрашалися різьбленим рослинним орнаментом, написами, срібною і золотою насічкою [1, с. 65].

Постійні військові і культурні контакти України з мусульманським світом призвели до того, що східна зброя, у тому числі і бойові сокири, починають активно проникати на українські землі [4, с. 199]. За припущенням таких дослідників, як Д. В. Тоїчкін та М. М. Хорасані, у добу козаччини східні бойові сокири, зокрема перського походження, могли бути поширені у середовищі козацької старшини [4, с. 203]. Так до сьогодення зберігся іменний бердиш Богдана Хмельницького, який має лезо у вигляді півмісяця і за своєю формою дуже схожий на табер [8, с. 88].

Нині в Україні бойові сокири-табери збереглися, як в колекціях державних музеїв, так і у приватних зібраннях. Зокрема в зібранні Запорізького обласного краєзнавчого музею є чотири перські бойові сокири-табери XVIII – XIX ст. Дані експонати були передані у наш музей з Одеського історико-краєзнавчого музею в 1968 р.

Вимірювання сокир було здійснено за наступними параметрами: загальна довжина сокири – відстань від кінця вістря шипа до кінця руків'я (А); довжина бойової частини – відстань від крайньої точки одного леза до крайньої точки іншого леза або до обуха (В); довжина леза – відстань від одного кінця леза до іншого (С); ширина клинка – відстань від крайньої точки леза до місця сполучення клинка з центральною частиною сокири (D); кривизна клинка – довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини леза до прямої лінії, що з'єднує кінці леза (Е); також вказується контрольний вимір від вістря до перпендикуляра, щоб мати чітке уявлення про те, у якій частині клинка визначено кривизну (F); ширина спинки клинка (G); довжина шийки клинка (H); довжина шипа (I); ширина шипа біля руків'я (J); ширина і висота обуха (K); товщина обуха (L); загальна довжина руків'я (M); діаметр руків'я (N).

Усі виміри наведено в сантиметрах (см).

1. Табер з обухом та шипом. XVIII – XIX ст., Персія. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 33 (рис. 1, 1).

Сталь, золото, срібло. Кування, гравірування, таушування. Параметри сокири: А = 74,5; В = 17,7; С = 23; D = 12,9; Е = 12,3; F = 11,2; G = 0,2; H = 4,5; I = 10,5; J = 1; K = 4,1 x 4,3; L = 0,6; M = 64; N = 1,9.

Сокира має сталевий клинок зроблений у формі півмісяця, який закінчується загостреними носком і п'яткою. Клинок прикрашений пишним гравірованим рослинним орнаментом із залишками золотої насічки. У центрі композиції – зображення квітки. Орнамент однаковий на обох сторонах клинка. Уздовж леза і по краях клинка, по обидва боки, є тонка орнаментована окантовка.

Клинок закінчується доволі тонкою шийкою і кріпиться за допомогою ковальської зварки до прямокутної злегка закругленої по краях центральної частини сокири, яка по боках прикрашена таушованими золотом лініями нанесеними у вигляді сіточки. Обух завершується пласким молотком квадратної форми, який пишно орнаментований і прикрашений таушованим сріблом рослинним орнаментом (рис. 1, 2).

Табер має круглу проушину, у яку вставлено і закріплено руків'я у вигляді циліндричної металевої пустотілої трубки. Бойова частина закріплена на руків'ї за допомогою кільця-упору та напівсферичної гайки, яка міцно фіксує усю конструкцію. Зверху на кінці руків'я знаходиться чотиригранний загострений шип. Він вкручений у гайку-фіксатор.

2. Табер з подвійною бойовою частиною (двоглавий) та шипом. XVIII – XIX ст., Персія. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 35 (рис. 1, 3).

Сталь, срібло. Кування, гравірування, таушування. Параметри сокири: А = 60,2; В = 13,7; С1 = 12,5; С2 = 12,3; D1 = 5,9; D2 = 5,7; Е1 = 4,7; Е2 = 4,4; F1 = 6,3; F2 = 6,2; G = 0,1 – 0,4; H1 = 2; H2 = 1,9; I = 9; J = 0,8; M = 51,3; N = 1,7.

Сокира має два майже ідентичних сталевих клинка, які розгорнуті у протилежні сторони. Клинки зроблені у формі півмісяців, які закінчуються загостреними носком і п'яткою. Клинки прикрашені пишним гравірованим рослинним орнаментом із залишками срібної насічки. У центрі композиції – зображення



Рис. 1

квітки. Уздовж леза і по краях клинка, по обидва боки, є тонка неорнаментована окантовка. На обох клинках орнамент однаковий.

Кожен клинок закінчується тонкою шийкою і кріпиться за допомогою ковальської зварки до еліпсоїдної центральної частини сокири.

Табер має круглу проушину, у яку вставлено і закріплено руків'я у вигляді циліндричної металевої пустотілої трубки. Бойова частина закріплена на руків'ї за допомогою кільця-упору та напівсферичної гайки, яка міцно фіксує усю конструкцію. Зверху на кінці руків'я знаходиться чотиригранний загострений шип. Він вкручений у гайку-фіксатор.

3. Табер з фігурним обухом. XVIII – XIX ст., Персія. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 39 (рис. 1, 4).

Сталь. Кування, гравірування. Параметри сокири: В = 19,3; С = 24; D = 10,8; E = 9,3; F = 11,9; G = 0,1 – 0,6; H = 5,3; K = 1,9 x 10,3; L = 4,4; M = 61; N = 1,9.

Сокира має сталевий клинок зроблений у формі півмісяця, який закінчується загостреними носком і п'яткою. Клинок прикрашений гравірованим рослинним орнаментом. В центрі композиції зображено коло і півмісяць. Орнамент однаковий на обох сторонах клинка. Уздовж леза і по краях клинка, по обидва боки, є орнаментована окантовка.

Клинок закінчується широкою шийкою і кріпиться за допомогою ковальської зварки до прямокутної, злегка закругленої по краях, центральної частини сокири, яка по боках прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді квітки (рис. 1, 5). Обух фігурний, пустотілий, зроблений у вигляді стилізованих язиків полум'я. Призначався для відбивання ворожих ударів.

Табер має круглу проушину, у яку вставляється руків'я у вигляді циліндричної металевої пустотілої трубки. Бойова частина не закріплена на руків'ї (відсутня спеціальна гайка-фіксатор), воно легко виймається, зверху має спеціальне кільце-упор, яке не дає бойовій частині сповзати вниз. Руків'я закінчується невеличким заокругленим розширенням.

4. Табер з подвійною бойовою частиною (двоглавий). XVIII – XIX ст., Персія. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 38 (рис. 1, 6).

Сталь. Кування, гравірування. Параметри сокири: В = 21,2; С1 = 19,1; С2 = 14,8; D1 = 8,7; D2 = 9,3; E1 = 8,1; E2 = 3,4; F1 = 8,9; F2 = 7,1; G1 = 0,1 – 0,6; G2 = 0,3 – 0,7; H = 2,2.

Сокира має два майже ідентичних сталевих клинка, які розгорнуті у протилежні сторони. Клинки зроблені у формі півмісяців, які закінчуються загостреними носком і п'яткою (у одного з клинків носок і п'ятка відламані). Клинки прикрашені пишним гравірованим рослинним орнаментом. Уздовж леза і по краях клинка, по обидва боки, є неорнаментована окантовка.

Кожен клинок закінчується тонкою шийкою і кріпиться за допомогою ковальської зварки до майже круглої центральної частини сокири, яка по боках прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді ромбів.

Табер має круглу проушину. Руків'я відсутні.

Табери, які зберігаються у колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, є справжніми витворами мистецтва і являють собою яскравий приклад класичних східних сокир з місяцеподібними лезами.

Схожі за формою і орнаментом сокири-табери представлені у каталозі виставки холодної зброї Балкан з колекції Міського музею Вршац (Сербія) та Музею

Банат в Тімішоарі (Румунія) [9, с. 106]. Це є свідченням широкої географії розповсюдження східних бойових сокир та їхньої популярності не лише на Сході, а і у Європі.

Бібліографія

1. Югринов П. Малая энциклопедия холодного оружия / П. Югринов. — М. : Центрполиграф, 2010. — 271 с.
2. Стоун Д. К. Большая энциклопедия оружия и доспехов. Оружие и доспехи всех времён и народов / Д. К. Стоун [пер. с англ. Л. И. Здановича]. — М. : АСТ, Астрель, 2008. — 767 с.
3. Бехайм В. Энциклопедия оружия / В. Бехайм [пер. с нем., предисл. А. Н. Кирпичникова; коммент. и прилож. С. Е. Еременко, В. М. Милованов, М. Ю. Некрасов]. — СПб. : АО «Санкт-Петербург оркестр», 1995. — 576 с., ил.
4. Тоїчкін Д. В. Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану / Д. В. Тоїчкін, М. М. Хорасані // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць [відп. ред. Г. В. Борзяк; упорядник В. В. Томазов]. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2015. — Число 26 — 27. — С. 199 — 206.
5. Асмолов К. В. История холодного оружия / К. В. Асмолов. — М., 1993. — Ч. 1. — 264 с.
6. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие / Э. Г. Аствацатурян. — СПб. : Атлант, 2002. — 336 с.
7. Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Иллюстрированная энциклопедия / Харви Дж. С. Уизерс [пер. с англ. Ю. Сырбу]. — М. : Эксмо, 2012. — 256 с., ил.
8. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Ю. К. Савчук. — К. : Інститут історії України НАН України, 2006. — 96 с., іл.
9. Markov Z. Cold Arms / Z. Markov, D. Petrović. — Vršac : Gradski Muzej Vršac, 2012. — 132 s.

Шевцов А. С.

**Персидские боевые топоры-таберы XVIII – XIX вв.
из коллекции Запорожского областного краеведческого музея**

В данной публикации рассмотрены и введены в научный оборот четыре персидских боевых топора-табера, которые находятся в коллекции Запорожского областного краеведческого музея. Каждый из топоров детально описан и измерен. В статье уделено внимание особенностям конструкции и применения таберов, приведены аналогии.

Shevtsov A. S.

**Persian battle-axes-Taber XVIII – XIX centuries
from the collection of Zaporizhzhia region museum of local lore**

In this publication considered and introduced for scientific use four Persian battle-ax-Taber, which are in the collection of Zaporizhzhia region museum of local lore. Each of the axes is described in detail and measured. In the article attention is paid to the peculiarities of the design and application of Taber, given the analogy.

ПЕРСЬКИЙ ТЕСАК З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

У 2011 році до фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» від Філіпішина Сергія Олександровича надійшов на тимчасове зберігання перський святковий тесак. Американські дослідники перської холодної зброї Джеймс Аллан і Брайан Гілмор називають його «ножем м'ясника» (butcher's cleaver) [1, с. 15]. Предмет своєрідний і унікальний, адже ідентичних йому не так багато в музейних колекціях. Даний тесак датують ХІХ — першою половиною ХХ століття і відносять до зразків перської холодної зброї, що була поширена під час правління династії Каджарів.

Каджари належали до числа тюркських (азербайджанських) племен, які відіграли важливу роль у створенні держави Сефевідів (наприкінці ХV — початку ХVІ ст.). Мешкали вони в основному в Гянджинському, Карабахському і Єриванському ханствах Азербайджану, Мазендерані та Мерві. Засновником нової держави був один з ватажків каджарів з Мазендерану Ага Мохаммед-хан (1778 — 1798) [2, с. 115]. Йому вдалося затвердити свою владу спочатку в Центральному та Північному Ірані, Азербайджані та на Східному Кавказі, а потім і в Кермані, Західному Белуджистані, Сеїстані, а також в Мешхеді. У 1786 р. Ага Мохаммед-хан обрав своєю столицею невелике місто на півночі країни — Тегеран [3, с. 29].

Тесак викуваний з цільного шматку заліза, складається з клинка та руків'я, що закінчується круглим обухом, діаметром 38 мм і огорнуте шматком шкіри сучасного походження. Сукупна довжина руків'я з обухом складає 138 мм (рис. 1).

Довжина клинка — 260 мм. Клинок являє собою прямокутне лезо, що розширюється в кінці. Ширина клинка біля руків'я — 57 мм, ширина на кінці — 133 мм. Клинок заточений з одного боку, тож мав одну робочу сторону. На робочій стороні присутні дві вм'ятини. Можливо, використовувався в бою. Товщина неробочої поверхні клинка — 4 мм.

З обох боків клинка витравлені стилізовані зображення міфічних і реальних істот, сцена жертвоприношення та рослинний орнамент, присутні написи на фарсі. Написи характерні для цілого ряду подібних перських ножів-тесаків та іншого виду холодної зброї того часу. Вірогідно, це обумовлено поетичністю виразу.

З одного боку, в нижній частині біля руків'я присутнє клеймо, схоже на раковину з ієрогліфами в середині. За однією з версій, напис на клеймі перекладається як «Працював М.х..м..д/т..», або Мехмет або Мухаммед». Крайній фрагмент можливо означає «Алі» чи «Ага» (рис. 2). З обох сторін клинка присутній напис на фарсі, і як вже зазначалось, цей напис характерний для подібних взірців перської холодної зброї того часу. Джеймс Аллан та Брайан Гілмор переклали напис як «З брови клинка кров тече на плаху/Від розділу м'яса захоплює дух». Але в перській літературі є інша трактовка/переклад цього напису і він перекладається як «Його лезо гостріше за інтелект Платона/Він проливає більше крові ніж брови коханої» (рис. 3, 4). Перший варіант перекладу наведений лише в праці Дж. Аллана і Б. Гілмора, другий — більш поширений. Різниця між ними може бути обумовлена різним змістовим тлумаченням деяких слів.

Американці стверджують, що в процес каліграфії подібних сікачів були залучені кілька каліграфів, а саме: Казім Шаріф, який наносив написи, використовуючи



Рис. 1

«насах» (основний і найпоширеніший шриффт для запису більшості мов, що використовують арабський алфавіт) і Фетх Аллах, який користувався «насталіком» (один з традиційних почерків арабського письма). Від стандартного «насах» «насталік» відрізняється усіченим написанням знаків (від яких часто залишаються тільки точки), наявністю великої кількості лігатур, а також тим, що зв'язкові елементи (групи знаків) всередині слова пишуться під певним нахилом аж до закінчення елемента, а наступний елемент знову починається з верхньої частині рядка. Сам тесак, скоріш за все, виготовив майстер зброї Устад Йадаллах [1, с. 15].

Орнамент на ножі м'ясника наносився за допомогою травлення луком-дрилю та металевим кайлом [1, с. 15]. Сам орнамент з обох боків являє собою дві сцени, одна міфологічної властивості, інша — релігійно-побутової. З обох сторін ніж прикрашений рослинним орнаментом. Рослини присутні в кожному сюжеті і часто просто виростають з тіла зображеної істоти. З одного боку клинка присутня сцена релігійно-побутового характеру, читається вона знизу вгору: від моменту, коли жертвний агнець (в даному випадку козеня) ще молодий і до того моменту, коли його, вже дорослого, з великими рогами, приносять у жертву (рис. 5, 6). З іншого боку клинка, в його нижній частині, зображений дух дева Індри — одного з верховних девів зороастрійського пантеону, переможця змій. Трохи вище зображений національний символ Каджарів, а надалі Ірану — лев, який тримає в лапі срібний меч, за спиною якого сходить Сонце. Вище зображена стилізована корона, з боків якої виростають ноги домашньої худоби (рис. 7, 8). Лев, Сонце і корона є символом спочатку каджарської династії, а потім династії Пахлеві.

На аналогічній зброї з приватних колекцій, що відноситься до періоду правління Каджарської династії, основною відмінністю виступає витравлений орнамент. На ножі, що досліджували й описували Аллан та Гілмор, бачимо — з однієї сторони зверху зображено лавку м'ясника, а знизу — м'ясник, що рубає тесаком м'ясо. З іншої сторони зображена сцена з «zurkhaneh», що в перекладі означає «дім сили». До середини ХХ ст. зорхана була пов'язана лише з боротьбою, та згодом породила схожі види боротьби дервішів. На клинку зображені дервіші, які фехтують спеціальною зброєю — «зорханамілі» [4, с. 34].

Інший тесак, також з приватної колекції, з однієї сторони містить витравлену таким самим чином сцену полювання: вершник з великою шаблею відбивається від звіра, з іншої сторони представлені сцени з життя заможного суспільства. Цікаво те, що на цьому тесаку, на відміну від того, який досліджували Аллан та Гілмор, нанесено таке ж саме клеймо, яке є на ножі з фондів Національного заповідника «Хортиця» (рис. 2).

Характерною рисою для всіх зображень є більш чітка промальовка чоловічих фігур та стилізоване, майже недбале, зображення міфічних істот та тварин. Декоративні елементи найчастіше алегоричні та носять подвійне тлумачення. Як приклад, на тесаку з фондів Національного заповідника «Хортиця» зображено корону, що на перший погляд дуже схожа на звичайний кошик для м'яса. Це враження доповнюється домальованими до неї лапами тварини. Але в сукупності з зображеним нижче левом та сонцем це зображення складає символ перської правлячої династії і не може бути нічим іншим як короною (рис. 8).

Вірогідніше за все, тесак використовувався в святково-ритуальних цілях та був клейнодом, тобто символом жерця. Предмет є унікальним витвором, адже містить в собі відомості не тільки про розвиток зброярства в Перській державі на початку ХХ століття, а також міфічно-культурні уявлення того часу.

Бібліографія

1. Allan J. Persian Steel: The Tanavoli Collection / J. Allan, B. Gilmour. — New York : Oxford University Press, 2000. — 600 с.
2. Иванов М. С. Очерки истории Ирана / М. С. Иванов. — М. : Госполитиздат, 1952. — 467 с.
3. Алиев С. М. История Ирана. XX век / С. М. Алиев. — М. : Институт востоковедения РАН Крафт, 2004. — 644 с.
4. История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Ирана. — М. : АН СССР. Инт. востоковедения. Главная редакция восточной литературы, 1971. — 350 с.

Волков А. В.

Персидский тесак из фондовой коллекции Национального заповедника «Хортица»

Статья посвящена персидскому тесаку, находящемуся на временном хранении в фондовой коллекции Национального заповедника «Хортица».

Volkov A. V.

Persian Slasher in the stock collections of the National Reserve «Khortytysya»

The article is devoted Persian festive Slasher who is in temporary storage in the stock collections of the National Reserve «Khortytysya».

Водопьян В. В.

**«ЖИВ, ЗДОРОВ ЧЕГО И ВАМ ЖЕЛАЮ» –
ПИСЬМА ВРЕМЕН ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
ИЗ ФОНДОВ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Появление письменности стало одним из самых важных открытий в истории всего человечества. Искусство писать развивалось долго, на протяжении многих тысячелетий. Человек научился мыслить, и ему хотелось сохранить свои мысли, так появились наскальные рисунки. Затем хотелось обмениваться информацией на расстоянии, так появляется узелковое письмо, письмо на пергаменте, на глине и т. д. И, читая все эти письма, мы как будто садимся в машину времени и переносимся в те времена, которые рассказывают нам много интересного и познавательного.

К большому сожалению сегодня, когда эпистолярный жанр не в моде, так хотелось бы получить тот долгожданный конверт с письмом. В век мобильных телефонов, планшетов, ноутбуков и интернет ресурсов написание писем отошло на задний план. Теперь пользуется спросом электронная почта и смс-сообщения. Сейчас получить конверт с письмом приравнивается к чуду.

На собственном опыте сотрудники Запорожского областного краеведческого музея об этом знают. Во время новогодних праздников дети и даже взрослые

писали письма Деду Морозу и бросали их в почтовый ящик, а на мероприятии «Музейная ночь» посетителям было предложено подписать открытку с видом старого Александровска и отправить ее своим близким, это настолько понравилось посетителям, что практически все приняли участие в этой затее.

Значит, людям все еще хочется получить то долгожданное письмо, несмотря на наличие современных средств связи.

Но когда всего этого не было, люди писали письма друг другу и с нетерпением ждали ответа.

В данной статье речь пойдет о фронтовых письмах времен Второй мировой войны, которые находятся в фондах Запорожского областного краеведческого музея. Наша коллекция насчитывает более 70 писем и бланков для писем того времени, все они написаны разными людьми и разным адресатам. Эти письма связаны с теми людьми, кто проживал, либо принимал участие в боевых действиях на территории Запорожской области. Охватывают они период 1942 – 1945 гг. Авторы этих писем – офицеры и солдаты, рабочие и крестьяне, просто обычные люди, мужчины и женщины разного возраста, которые защищали свою свободу, свою Родину.

С каким нетерпением в годы войны родные и близкие ждали долгожданную весточку с фронта от воина – сына, мужа, брата и наоборот, на фронте так нуждались в поддержке родных, близких и любимых. Все они, вкладывали в эти письма всю свою душу. Они наполнены любовью, нежностью, надеждой на скорую встречу. Писали о разном, что живут хорошо, воюют, защищают Родину, успокаивали близких, просили беречь себя и не беспокоиться за них. В основном письма писа-

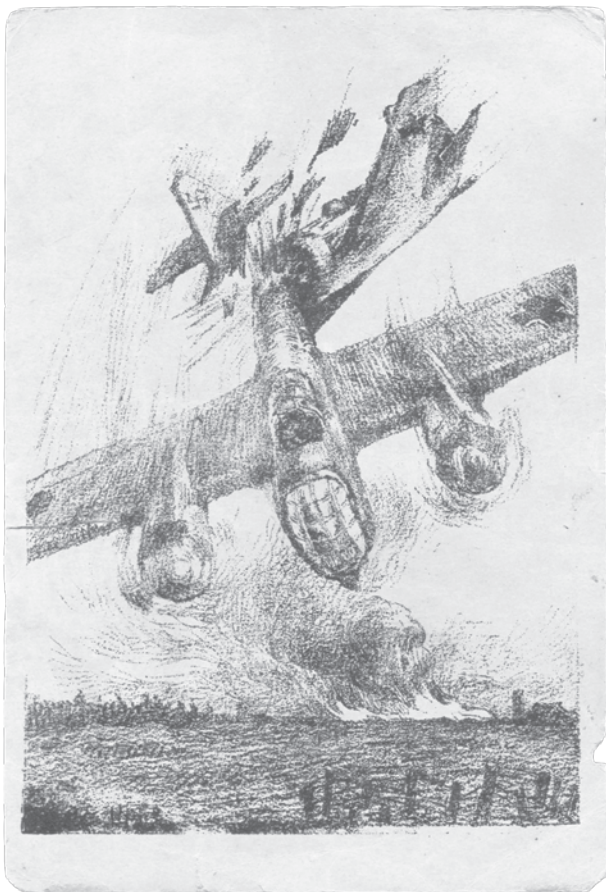


Почтовые открытки

ли на почтовых открытках или готовых бланках, которые были похожи друг на друга. На всех этих посланиях в обязательном порядке проставлено число, месяц, год, когда оно написано. На обороте писали так называемый служебный текст: «куда», «кому», «адрес отправителя», «полевая почта с номером почты, фамилией, именем, отчеством». На открытках встречается изображение не только Сталина, но и целые сюжетные рисунки: зимний пейзаж, салют над Красной площадью, изображение летчика, танкиста и солдата, изображение портрета Александра Суворова с его высказываниями, различные карикатуры на фашистских оккупантов. В письмах не разрешалось рассказывать о военных действиях, о личных заслугах и т. д., так как все они проходили жёсткую военную цензуру и на каждом письме стоит печать: «Просмотрено военной цензурой».

Было и так, что писали в никуда, так как родные переехали, а еще хуже — их уже не было в живых или они были угнаны в Германию.

Так, например, мама Героя Советского Союза В. Гнаровской пишет в часть и благодарит за то, что ее дочь похоронили, что ее душа оплакивает свое дитя. А отец, который также воюет на фронте, ничего не знает о смерти дочери, и просит ее фронтовых друзей найти или хотя бы рассказать о ее судьбе. Валерия Гнаровская служила санинструктором в 244 стрелковой дивизии. 23 сентября 1943 г. у с. Вербовое две немецкие танковые роты пытались перейти в наступление. Один из танков повернул к штабному блиндажу, где находились раненые бойцы и офицеры. Валерия собрала у раненых гранаты и бросила навстречу «Тигру». Первая связка гранат не остановила машину. Жертвуя собой она со второй связкой бросилась под гусеницы танка, погибнув, но остановив его. Ей было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза, а с. Вербовое впоследствии переименовано в с. Гнаровское.



Почтовая карточка

Ей было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза, а с. Вербовое впоследствии переименовано в с. Гнаровское.

Встречаются даже такие письма, которые писали и отсылали своим родным каждый день. Они воспринимаются как дневник, который можно читать и по которому можно отследить цепочку военных действий и то, что происходило с человеком на фронте.

Очень трогательно и необычно для того времени написаны поздравления с Новым годом, с днем рождения, с праздником Великого Октября и др. Все поздравления и пожелания содержали фразы о неизбежной победе над врагом, о переполнявшем каждого человека патриотизме и любви к своей Родине.

А когда читаешь письма адресованные жене, детям, понимаешь, что несмотря на военные действия муж, отец думал о своей семье, о своих близких любимых людях. Так в коллекции есть письма с фронта своей семье

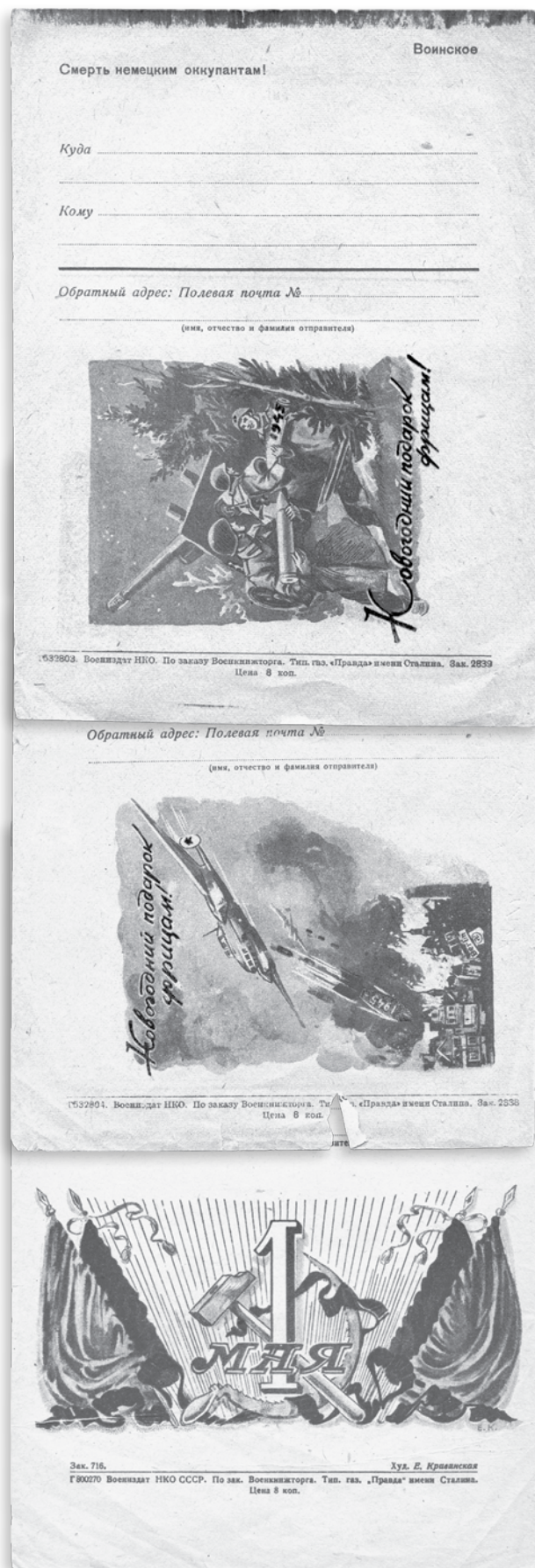
начальника политотдела 60-й инженерно-саперной бригады подполковника Густилина П. Г., который пишет что скучает, надеется на скорую встречу со своими родными, переживает за их финансовое положение и, несмотря ни на что, каждый раз высылает им деньги для поддержки.

Есть еще небольшая группа писем адресованных родным погибших из воинской части или от фронтовых друзей, в которой выражены слова благодарности, восхищения, сочувствия и скорби.

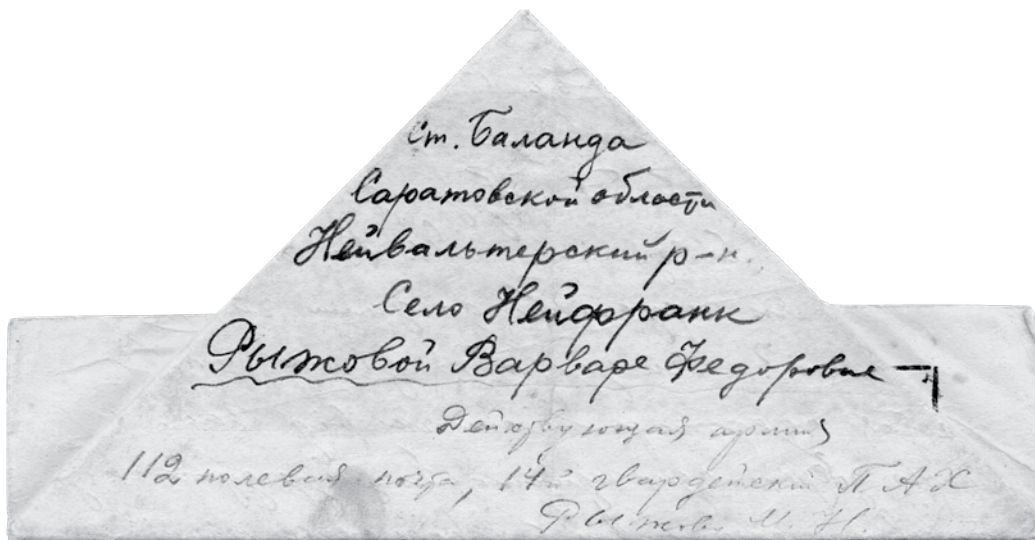
Все письма по своему важные, трогательные, волнующие, но из всей коллекции, наше внимание привлекло одно, не похожее на другие письма. Это письмо военному корреспонденту Герасименко от Раи Благовой об Александре Шляховой – девушке снайпере, участнице Второй Мировой войны. Женщина и война – эта тема всегда была актуальной. И сегодня в зоне АТО рядом с мужчинами сражаются наши современницы, защищая территориальную целостность нашего государства.

Мы публикуем письмо полностью, сохраняя орфографию документа. Оно представляет собой текст от руки, написанный с двух сторон на 4 листах в косую линию пожелтевшей от времени бумаги, форматом 20,5 x 16,5 см.

... И в этот день новогодний
вспомним о прожитых днях.
И о подругах, оставленных нами
На поле брани, в горячих боях...
Они не жалели жизни
Родину-мать храня
И отдали долг Отчизне
Так помни о них страна!
Мы их не забудем и вечно
будем память о них хранить
И образы дорогие
будем в сердцах носить!..
1.1.49 г.



Бланки фронтовых писем



Фронтowej треугольник

Здравствуйте, т. Герасименко!

Получила Ваше письмо, благодарю за новогодние поздравление Вас и всю семью Балясных, а особенно Павлину Дмитриевну, у которой года не сгладят из памяти имена и образы подруг ее героини-дочери Саши. Имя и образ Саши Шляховой свято чтит каждая из ее боевых подруг, ибо за нашу Сашу мы открыли боевой счет мести и жестоко отомстили немцам за ее смерть.

По снайперской школе, где мы учились с декабря 1942 года и по июнь мц. 1943 г. с Сашей мы находились в разных подразделениях и я слышала ее фамилию в числе отличных стрелков школы.

Когда же уезжали на фронт, к нам в школу приехал из ЦК Комсомола т. Михайлов и в торжественной обстановке, а именно, все курсанты Центральной Женской снайперской школы были выстроены по команде «Смирно», проходило вручение именных снайперских винтовок лучшим из лучших стрелков. В числе немногих вручили винтовку Саше с серебряной табличкой, где было написано:

«За отличную стрельбу — от ЦКВЛКСМ».

Принимая винтовку она обещала бить фашистских гадов до последней капли крови, а если потребуется, то отдать и жизнь, для процветания нашей Родины, за счастье всего Советского народа. Мы уезжали на фронт. Это был первый выпуск Центральной Женской Снайперской школы 50 человек ехали на Сев-Западный фронт и 50 человек — на Калининский. Старшей по второй группе была Саша. В Москве на вокзале нас провожали представители партийных и общественных организаций, и печати. Здесь был и писатель т. Ставский (который позднее собирал материал о наших девушках снайперах) приезжавший к нам на передовую несколько раз и 14 октября 1944 г. в день моего ранения он был убит пулеметной очередью противника около подбитых танков противника. Простите, я отвлеклась немного от главного, но знаете, когда вспоминаешь одно, то другое невольно всплывает в памяти, тем более, что одно с другим неразрывно связано. Материал, который у него был, был передан жене, которая приезжала на похороны в Великие Луки.

Итак, мы приехали на Калининский фронт, вместе с нами была зам. нач. школы по полит. части майор т. Никифорова (у нее Вы можете много узнать о Саше, т. Никифорова работает в Главн. Упр. Полит. отдела Сов. Армии в Москве, в звании

подполковника правда, это было в 1946 г. позднее – не знаю) которая находилась до тех пор, пока многие из наших девушек не открыли свой боевой счет. Когда еще подъезжали к фронту, мы видели наши разрушенные города и села, всюду воронки и следы огня, мы так возненавидели этих непрошенных гостей – немецких зверей, да еще Саша нам рассказывала о своей родной Украине, которая стонала в то время под немецким игом. Мы прочувствовали это всем своим существом, а поэтому понятно наше переживание и волнение, когда в первый день выхода «на охоту» (это наше выражение – выход на передний край и выслеживание противника) не всем удалось открыть свой боевой счет, некоторые девушки даже плакали от обиды, а Саша говорила нам: «Не слезы лить надо, а еще больше возненавидеть их надо, ведь мы снайпера, терпение и выдержка, следите за каждым шагом врага и бейте, бейте без промаха» и она била... с каждым днем ее боевой счет увеличивался.

Она ходила «на охоту» со своей снайперской парой Клавой на самые опасные места, занимала и оборудовала себе позицию ночью, выползая за передний край обороны, тщательно и умело маскировалась, засекая огневые точки противника ночью, а днем не давала врагу вести наблюдения, точно стреляла по ним. Любили мы Сашу как старшего товарища, несмотря на то, что мы были ровестницы ей, а некоторые и старше. После того, как убили у нее снайперскую пару Клаву, а у меня убило трех моих напарниц (ведь мы охотились всегда по паре, одна за наблюдателя, другая за истребителя, а потом менялись) после этого мы с Сашей часто ходили «на охоту» вместе. Она как-то особенно была немцев, бьет и говорит: «За счастье наше, за Родину-мать, за – наших погибших подруг» солдаты, находившиеся рядом в окопах, вместе с нами удивлялись ее смелости, ловкости и точности в стрельбе. Если увидят хождение немцев в другом месте от наших ячеек, то приходят взволнованные и докладывают о нахальстве их, ибо там, где охотилась Саша, редко очень можно увидеть немцев, это были новички, и Саша мстила, мстила за родную Украину, за любимый Советский народ.

В январе 1944 г. (точно не могу написать, т. к. была на другом участке) Сашу тяжело ранило в плечо (об этом Вам может рассказать Павлина Дмитриевна т. к. Саша приезжала позднее в отпуск). Когда она вернулась из госпиталя, мы находились в это время на отдыхе (пристреливали винтовки) Саша и здесь была примером для всех. Она вела полит массовую работу, подготовила многих из нас для вступления в кандидаты в члены ВКП(б), многие на этот раз шли на передний край коммунистами.

Местность была еще не известна нам, т. к. часто переходила из рук в руки, часть наших девушек должна была прийти позднее в этот район, снайперской пары у меня не было т. к. незадолго до этого у меня подорвалась на mine моя третья снайперская пара, а Саше еще не пришла и мы ранним, утром, еще было темно, пошли с Сашей на передний край.

Она как всегда, была спокойна, пожелала всем девушкам счастливой «охоты», приказала бить без промаха немецких фашистов. «Вы находитесь на первой линии: вперед – немцы, позади, за вами советский народ, он смотрит на вас, девушки, так будьте смелыми и решительными», – так говорила Саша, когда мы пошли «на охоту». Шли молча, пули свистели вокруг нас, поблизости рвались снаряды. Короткими перебежками, а иногда и ползком, мы добрались до траншей. В траншеях была грязь, они были мелкими и мы стали подбирать себе места откуда можно было хорошо наблюдать и стрелять. Сначала выбрала Саша, и осталась

оборудовать ячейку, я прошла вправо по траншее, стоявшие пулеметчики указали мне на место хождения немцев. Начало светать и я различила несколько фигур, пройдя к Саше, я ей доложила об этом, а сама вернулась на место и стала прицеливаться мы были (находились) на небольшой возвышенности и на фоне неба видно было малейшее движение, траншеи были мелки, Саша вскоре последовала за мной, об этом я не знала и в тот момент, когда я нажимала спусковой крючок, что б произвести выстрел в показавшегося немца... вдруг... последовал ответный выстрел, я оглянулась и... бросилась к падающей Саше, но все было кончено, сердце молодого большевика, уже не билось...

Прямое попадание в лоб. В этом р-не у них тоже были снайпера. И нам приходилось выслеживать друг друга.

Так перестало биться сердце одной из славных дочерей нашей Родины, одного из верных коммунистов, с честью отдавшей свою молодую жизнь, за дальнейшее процветание нашей Советской Державы.

Хоронили Сашу в г. Добэле и на ее могиле мы поклялись мстить врагу за нашу любимую Сашу и открыли счет мести, и мы мстили, дошли до самого логова фашистов — до Берлина, правда из прежних 50 девушек осталось в живых 17 человек, но к нам приезжали еще подруги из Снайперской школы второй и третий выпуск.

Все знали эту славную девушку, верную дочь своего народа и жестоко мстили врагу за ее смерть.

Много песен и стихов сложено о нашей Саше ее подругами и товарищами по оружию, одно из них я напишу.

Александра Шляхова.

Я этот стих посвящаю подруге,

которая вместе со мной

в военном суровом наряде.

Стала для фрицев грозой

В ней русская гордость и сила

Ее породила страна

Девушку эту Россия родила

Кто эта девушка? — Снайпер она!

Еще не потухли зарницы

Заря показала в дали,

А эти простые девицы

Давно на охоту ушли.

Все ближе и ближе к переднему краю,

Уже показались места

где ночью над лесом ракеты взвивались,

где враг притаился в кустах.

Вдруг в оптике показалась фигура

«Уже ты не уйдешь — наглец»

У ней пуля не дура,

Рука и глаз молодец.

В ней русская гордость и сила

Ее воспитала страна

Эту девушку Россия родила

Девушка эта — Александра Шляхова!

Да, очень желательно сохранить вечную память о Саше Шляховой присвоив ее имя школе, которая воспитала такого героя, славного большевика.

Вы хотите достать официальные документы через т. Лисицина и Гринченко, помочь в этом не могу, скажу одно, что подруги бывшие с ней, люди — живые документы.

Писать можно много, много о Саше и хоть жизнь ее коротка, но благородна и примерна для всего поколения.

Хочется много, много писать о таких героях, но на этом закончу.

С коммун. приветом Р. Благова.

15/1-49 года

Водоп'ян В. В.

**«Жив, здоров чего и Вам желаю» – листи
часів Другої Світової війни з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею**

В даній статті автор наводить короткий огляд листів 1942 – 1945 рр. з колекції ЗОКМ. Листи, поштові листівки — це важливі документи, які надають інформацію про події на фронті, дозволяють нащадкам створити уявлення про повсякденне життя в тилу. Вони відображають людські взаємини та почуття, прагнення підтримати близьких в часи випробувань. Лист Раїси Благової, що публікується, розповідає на прикладі Олександри Шляхової про жінок снайперів на війні.

Vodopyan V. V.

**«Alive, healthy and what I wish You» – letters
of the Second World war time from the collections of the Zaporizhzhyan regional Museum**

In this article the author gives a brief overview of the letters of 1942 – 1945 years from the collection of ZRM. Letters, postcards are important documents that provide information about events at the front, allow descendants to create a picture of everyday life in the rear. They reflect human attitudes and feelings, the desire to support loved ones in times of trial. Raisa Blagova's letter, that is published, tells about Alexandra Shlyakhova like the example of women snipers during the war.

Деркач Т. Г.

**НОВІ АРТЕФАКТИ ВЕСЕЛЯНСЬКОГО ГІПОСТРАТОТИПУ НИЖНЬОГО
САРМАТУ В ЗАПОРІЗЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ**

За останнє півстоліття палеонтологи приділяли велику увагу дослідженням неогенових відкладів, особливостям природних умов і їх змінам, які відбувались в басейнах Паратетису. Зокрема це стосується також відкладів неогену, які відслонюються біля с. Веселянка Запорізького району. Адже вони є невід'ємною часткою в інформаційному просторі наукових здобутків в питаннях літолого-стратиграфічного розчленування конкретних розрізів, виявлення просторово-часових співвідношень різнофаціальних товщ, етапності розвитку органічного світу, у створенні регіональних стратиграфічних шкал, розуміння геологічних подій глобальної геологічної історії та проведення різних геологічних робіт в Україні [1, сс. 7, 11].

На рубежі палеогену та неогену відбувались інтенсивні тектонічні рухи альпійської фази складчастості, які призвели до розпаду океану Тетіс і утворення в міоцені напівзамкнених морських басейнів, що підтверджується чергуванням відкладів [2, с. 279]. Складна палеогеографічна обстановка міоценових басейнів на півдні України обумовлена тектонічним розташуванням цієї території між інтенсивно зростаючими складчастими системами Карпат, Кавказу, Криму. В моменти тектонічної активності останніх на цю територію заходили нормально-морські і солонуватоводні басейни. Така закономірна послідовність зміни сольових умов міоценових басейнів зумовила існування в них різних груп фауністичних спільнот від стеногалінних до солонуватоводних і часто ендемічних [3, с. 44].

На початок сарматського віку з'єднання Паратетису з нормально солоними морями практично припинилося і на місці пізньоконкського і пізньобаденського водоймищ утворився величезний напівморський басейн, який лише епізодично з'єднувався з Середземним морем. Він простягався від Альп до Аральського моря і розділявся на ряд водоймищ, які з'єднувались між собою протоками. Ранньосарматський Паратетис був значно бідніший, мав знижену солоність 14 – 15 ‰ (солоність океанічної води 35 ‰) [4, с. 14].

13 – 10 млн. років тому в області Східного Паратетису розташовувалось Сарматське море, яке мало декілька заток. Запорізька область покривалась водами мілководної Борисфенської затоки. В основному тут накопичувалися теригенні та вапнякові відкладення. На окремих ділянках моховатки і черви утворювали рифові вапняки невеликої потужності в районі м. Мелітополя [5, с. 220]. Затока періодично з'єднувалася з нормально-морськими басейнами Західного Паратетису, що зумовило палеонтологічні особливості стратиграфічних горизонтів міоцену Причорномор'я [3, с. 44].



Місце знаходження гіпостратотипу

У 3-х км на схід від с. Веселянка, в гирлі балки Скотоватої на денну поверхню виходять відклади з численними черепашками різноманітних молюсків, типових для сарматського і конкського ярусів неогену північно-східної частини Причорноморської западини. 150 років тому в 1866 р. цей розріз вперше виділив М. П. Барбот де Марні, а відслонення до цього часу залишається знаковим для науковців не одного покоління. Веселянський стратотип являється місцем постійного дослідження вченими – палеонтологами і геологами, він відомий з багатьох наукових робіт М. О. Соколова (1989), М. І. Андрусова (1910),

1917), Л. Ш. Давіташвілі (1930), Б. П. Жижченка (1940, 1952, 1953, 1958, 1959), Г. І. Молявко (1952, 1956, 1960), В. Я. Дідковського (1959), В. П. Колесникова (1940), Л. М. Кудріна (1953, 1954, 1956, 1959, 1961), М. Ф. Носовського, Л. С. Білокриса, І. М. Барга, Л. О. Невеської та багатьох інших. Опис розрізу і історія геологічного стану території постійно уточнюється вченими [6; 7]. Про важливість Веселянських відкладень зазначається і в довідниках по геологічних пам'ятках області [8, с. 44; 9, с. 156].

Детальний опис веселянських верств конкського ярусу на околиці с. Веселянка в балці Скотоватій вперше здійснив в 1899 р. М. О. Соколов в роботі «Слои с *Venus konkensis* на реке Конке» [10, с. 34]. М. І. Андрусов першим запропонував цей розріз в якості стратотипу конкських відкладів [11, с. 167]. Веселянські верстви складають верхню частину конкського горизонту і є відкладами найбільш опрісненої частини конкського басейну півдня України [5, с. 50]. Цей розріз є стратотиповим для конкського регіоярусу Східного Паратетису [12, с. 95]. В балці Скотуватій конкський горизонт перекривається верствами відкладів сарматського ярусу. Сарматський ярус, згідно стратиграфічній схемі М. І. Андрусова (1883), в Причорноморській западині представлений трьома під'ярусами: нижнім, середнім та верхнім [5, с. 57].

Шкала неогену Східного Паратетису заснована на детально простеженій послідовності відкладів виділених регіоярусів, що дозволяє відновити геологічну історію цього басейну на протязі всього неогену. Складення стратиграфічної шкали неогену Понто-Каспійської області (Східного Паратетису) має більш ніж вікову історію. Початок схеми було закладено М. П. Барботом де Марні, а її основа була розроблена М. І. Андрусовим. Ця шкала прийнята на 6 конгресі Регіонального комітету по стратиграфії середземноморського неогену 1975 р. і на бюро МСК СРСР. Всі регіояруси були охарактеризовані палеонтологічно, причому, основною групою для їх виділення були двостулкові молюски [4, с. 3].

Згідно даним радіологічного датування трековим методом нижня межа сармату вимірюється в 13,6 – 13,7 млн. років. Рубіж нижнього і середнього регіоярусів проходить на рівні 12,2 млн. р., а верхнього – 9,3 млн. р. [4, с. 14]. У Північному Причорномор'ї та прилеглий частині Українського щита західна межа поширення відкладів раннього сармату проходить уздовж південної окраїни Куяльницького лиману (на схід від Одеси) через Миколаїв до Кривого Рогу; північна межа – від Кривого Рогу, через Запоріжжя до Оріхова; східна – простягається від Оріхова через Великий Токмак до Мелітополя. Нижньосарматський регіопід'ярус поділяється на кужорський та збруцький горизонти [12, с. 95].

Зважаючи на важливість відкладів біля с. Веселянки та відсутність артефактів з них в фондах музею, 25. 05. 2016 р. відділом природи Запорізького обласного краєзнавчого музею була організована експедиція з метою відбору монолітів сарматських прибережно-морських відкладень неогену Борисфенської затоки басейну Східного Паратетису для збереження цієї пам'ятки природи в фондах музею та для експонування в експозиції. Виразність і наочність літологічних та палеонтологічних особливостей відкладів розрізу дозволяє використовувати їх в музейній сфері, науково-освітньому, туристичному напрямку пізнання природи краю, для популяризації заповідної справи. Незважаючи на свої невеликі розміри, моноліт дозволяє показати фрагмент відслонення з різним нашаруванням відкладів. В нашому випадку відміни нашарувань видно в їх кольорі та мінеральному складі.

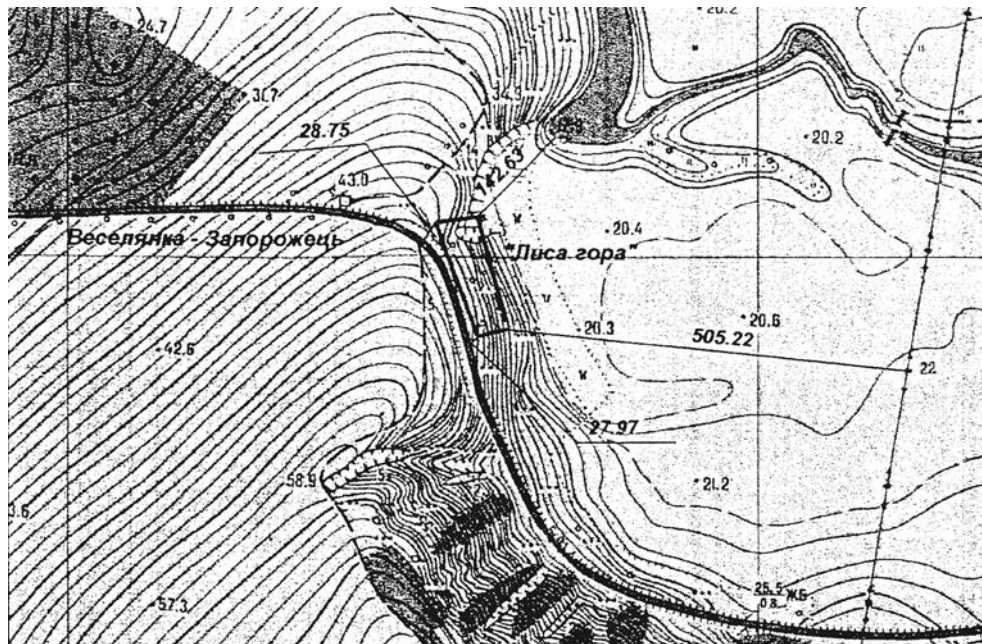


Схема розташування пам'ятки природи «Лиса гора»

Керівник експедиції — ст. н. с. ЗОКМ Деркач Т. Г. Учасники: заступник директора КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради Шелегеда В. І., вчитель біології гімназії № 50 Діброва Ю. Ю., учні 10-А класу запорізької гімназії № 50 Атанасій С., Колодницька Є., Диравський С., Радов Я., Діброва Р., Удот І. А також співробітники відділу природи заповідника Хортиця: Охріменко С. Г., Василенко С., Муленко М.

Автобус безкоштовно надав Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді.

Район виїзду: Запорізький район Запорізької області. 3 км на схід від с. Веселянка, гирло балки Скотоватої, гіпостратотип сарматських морських відкладів неогену. 50 м на схід від пам'ятки природи «Лиса гора» та відкладів конкського горизонту, описаного Соколовим М. А. Географічні координати: 35° 23' 19'' сх. д., 47° 41' 03'' півн. ш.

«Лиса гора» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення. Статус надано за рішенням Запорізького облвиконкому від 24. 05. 1972 р. № 206 на площі 5 га. Перезаповідана рішенням Запорізького облвиконкому від 25. 05. 1984 р. № 315, площею 2 га — землекористувач КСП «Шлях Леніна». Зараз знаходиться під охороною Григорівської сільської ради.

Відбір монолітів здійснювався по методиці взяття монолітів ґрунтів в полі [13, с. 29]. Зовнішня стінка відслонень була зачищена і з неї вирізані моноліти по розміру монолітних ящиків: 100 x 20 x 7 см. Крім монолітів взяті зразки порід з різних шарів напластувань, раковини молюсків, знайдені скам'янілі залишки морських тварин. Незважаючи на досить складний стан цього відслонення через руйнації, для отримання монолітів були вибрані ділянки приблизно в одній площині в межах невеликої ділянки.

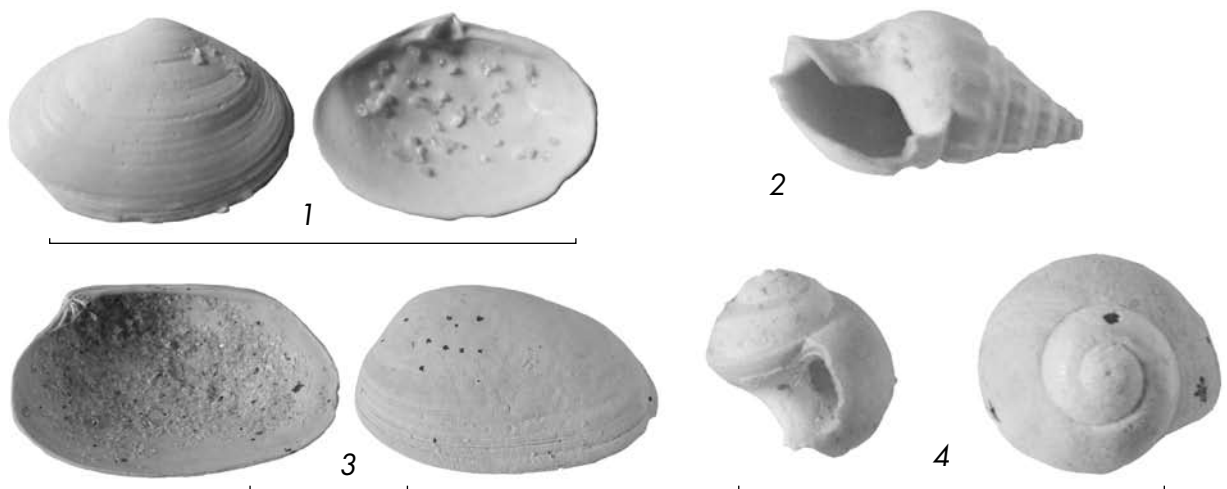
Мінералогічний склад відкладів та визначення молюсків виконала ст. н. співробітниця кафедри геології Дніпропетровського національного університету кандидат геологічних наук Стефанська Т. А.

Визначення порід проводилось під мікроскопом МВС-1. Збільшення до 50 разів.

Піски Веселянського відслонення за гранулометричним складом поділяються на різнозернисті та дрібнозернисті, які нерідко містять домішки черепашкового детриту, крупні зерна кварцу, глини, а також мають різне забарвлення. Характерною особливістю цих пісків є тонка, частіше коса верстуватість окремих пачок, що мають горизонтальне наверстування. Нерідко пачки у покрівлі та підшві мають жовтувате або вохристе забарвлення, що добре підкреслює їх верстуватість.

Розріз № 1. Моноліт № 1. Зверху вниз:

№ п	Порода	Потужність шару (в см)
1	Прошарок пелітоморфного вапняку з незначною домішкою алевритового піщаного матеріалу. З обох сторін покритий кіркою зруйнованого білого детриту і слідами гідроокислів заліза	88
2	Вохриста розсипчаста детритова піщаниста порода	4
3	Глинистий пісок темно-вохристого кольору. Алеврит з детритом	13
4	Чорна плитчаста глиниста алевритова детритова порода з органікою. Утворилася в лагуні короточасної регресії моря	20
5	Кварцевий пісок темно-сірий дрібнозернистий детритовий з більш ущільненими ділянками детриту і пелециподами	23
6	Сірий піщаний детрит з черепашками <i>Ervilia pussilla trigonula</i> (Sok.), <i>Trochus</i> sp., <i>Dorsanum</i> sp	30
7	Світло-сірий піщаний детрит. Кварцевий пісок зі слідами гідроокислу заліза, акцесорними мінералами. В дрібній фракції багато модіол. Форамініфери <i>Ammonia galiciana</i> , <i>Ammonia</i> aff. <i>Schreibersii</i> (Orb.), черепашки молюсків <i>Ervilia dissita dissita</i>	47
8	Жовтувато-вохристий кварцевий дрібнозернистий пісок з численним детритом молюсків, дрібними гастроподами і черепашками пелеципод, мактри, форамініферами <i>Ammonia galiciana</i> , остракодами <i>Mutllyk</i> , псевдобекаріями	62
9	Пісок кварцевий жовтуватий з детритом, раковина молюсків <i>Venerupis (Politiitapes) vitaliana</i> (Orb.), з невеликими домішками акцесорних мінералів. Присутні форамініфери роду <i>Ammonia</i>	74



Черепашки з розрізу № 1

1 – *Ervilia pussilla trigonula*; 2 – *Dorsanum* sp; 3 – *Venerupis (Politiitapes) vitaliana*; 4 – *Trochus* sp



4



5

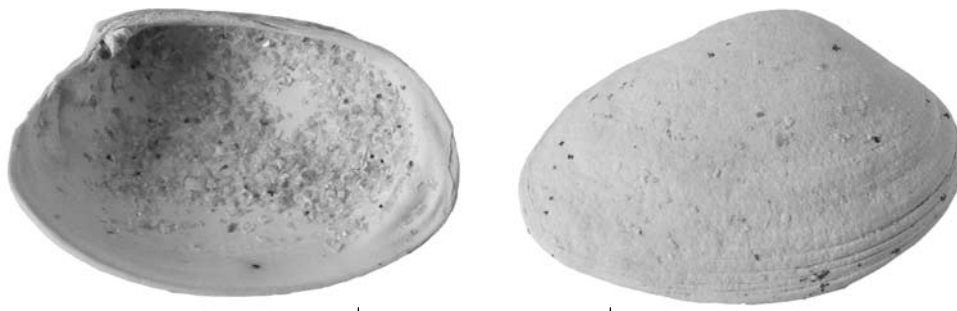


6

Веселянський гіпостратотип. 1 – відслонення сарматських відкладів; 2 – відклади з черепашками молюсків; 3 – хребець морської тварини; 4 – 5 – хребці китів; 6 – моноліти 1, 2

Розріз 2. Моноліт 2

№ п	Порода	Потужність шару (в см)
1	Вохриста піщаниста порода з детритом і пелітоморфним вапняком	88
2	Розсипчаста детритова порода вохристого кольору, місцями з скупченням більш щільного детритового матеріалу з невеликою кількістю кварцевого піску	23
3	Вохриста алевритова порода	27
4	Сірий кварцевий пісок середнього ступеня обточеності, дрібнозернистий з мілким детритом молюсків, глауконітом (рідкісні зерна), уламками акцесорних мінералів	44
5	Жовтувато-вохристий до сірого дрібнозернистий кварцевий пісок з численним детритом і дрібними черепашками гастропод і пелеципод (модіоли). Часто зустрічаються черепашки форамініфер роду <i>Ammonia galiciana</i> , остракоди <i>Mytliuk</i> , псевдобекарія	60
6	Пісок вохристий з черепашками мактри, пафії	67
7	Глинистий темно-вохристий алеврит з детритом	74
8	Пісок кварцевий з невеликими домішками акцесорних мінералів жовтуватого кольору, з детритом молюсків. Зустрічаються форамініфери <i>Ammonia</i>	79
9	Світло-сірий пісок з детритом, слідами гідроокису заліза, уламками слюди і акцесорних мінералів. Форамініфери <i>Ammonia galiciana</i> , <i>Ammonia aff. Schreibersii</i> (Orb.), остракоди, молюски <i>Ervilia dissita dissita</i> , <i>Mastra eichwaldi</i> (Lask.), в дрібній фракції багато модіол з форамініферами <i>Ammonia</i>	82

Черепашка з розрізу № 2 *Mastra eichwaldi*

Розріз 3. Моноліт 3

№ п	Порода	Потужність шару (в см)
1	Вапняк пелітоморфний з незначною домішкою алевритового піщаного матеріалу. В ньому знайдені фрагменти кісток морських тварин	13
2	Пісок світло-вохристий з стяжіннями детриту і скупченнями раковин мактри	20
3	Дрібнозернистий жовтуватий пісок з мілким детритом	30
4	Жовтувато-вохристий пісок з детритом	60
5	Пісок світло-вохристий з ущільненими грудочками детриту	79
6	Чорна глина	83
7	Світло-вохристий пісок з детритом	88

Висновок: з огляду на визначені молюски — це відклади нижньосарматського віку:

система	відділ	підвідділ	регіонарус	підрегіонарус	Черепашки молюсків
Неогенова N ₁ ²	Міоценовий	Середній	Сарматський N ₁ ² S ₁	Нижній (волинський)	Форамініфери <i>Ammonia galiciana</i> , <i>Ammonia</i> aff. <i>Schreibersii</i> (Orb.), молюски: <i>Ervilia dissita dissita</i> , <i>Ervilia dissita</i> (Eichw.), <i>Ervilia trigonula dissita</i> , <i>Ervilia pussilla trigonula</i> (Sok), <i>Trochus</i> sp, <i>Dorsanum</i> sp, <i>Mactra eichwaldi</i> (Lask.), <i>Venerupis</i> (<i>Polittapes</i>) <i>vitaliana</i> (Orb.)

Ранньосарматські моря заселяли безхребетні і хребетні тварини. З хребетних відомі риби та кити цетотерії. Останнім часом виявлено рештки акул [5, с. 222]. Знайдені учасниками експедиції в нижньосарматських відкладах Веселянки скам'янілі рештки вусатого кита і тюленя передані музею.

З відслонень раннього сармату на правому березі р. Конки навпроти с. Веселянка в с. Григорівка відомі знахідки залишків шаблезубого тигра *Machairodus* sp. (місценаходження ПІН РАН, кол. № 487), кита цетотерія *Cetotherium* sp., тюленя *Phocas* sp. (Підоплічко, 1956) [14, с. 33].

Цікаві дані досліджень рослинності нижнього сармату, залишки якої знайдені в області. Вона була майже ідентична рослинності попередньої епохи та складалася з хвойних, миртових і широколистяних представників флори [5, с. 222; 15, с. 96]. Клімат був помірно теплим і відносно вологим. Л. С. Білокрис зазначав, що на півдні України за даними В. В. Коралової з середини олігоцену і до кінця сармату панували хвойно-широколистяні ліси з домішками теплолюбивих субтропічних елементів [16, с. 12]. Ю. В. Тесленко визначив відбитки рослин з балки Баранової в с. Балабино [17]. Він зазначив, що характерною рисою флори с. Балабино є масове знаходження *Alangium aequalifolium*. Ця рослина близька до сучасного *A. chinense* Rehder, який росте в південно-східній Азії. Каштанові, букові, дубові і кленові ліси кінця середнього і початку верхнього міоцену північного Приазов'я росли в теплому і вологому кліматі, багато в чому схожому на кліматичні умови сучасного західного Закавказзя [18, с. 68]. В фондах музею зберігаються відбитки деяких рослин, знайдені в балці Барановій (П — 104 (1 — 6): дзелькви, вільхи, очерету, злаку, водорості.

В 1911 р. Е. А. Гапоновим в балці Велика Камінна під Оріховим в темних глинах нижнього сармату знайдені численні відбитки рослин. Деякі з них передані Гапоновим до нашого музею. Це відбитки листя каштану Кубіні (П — 123 (1 — 5)). Ю. В. Тесленко прийшов до висновку, що відбитки з балки Баранової відкладались в глинах в невеликій затоці на самому початку нижньосарматської трансгресії, а в балці Великій Кам'яній наприкінці нижнього сармату.

На превеликий жаль Веселянське відслонення сарматських відкладень вже багато років використовується місцевими жителями як будівельні корисні копалини, а також як сміттєзвалище. В результаті, майже все відслонення зруйноване. На звернення до екологічної інспекції була одержана відповідь, що саме це місце не

входить до границі пам'ятки природи Лиса гора, незважаючи на її велике наукове значення.

Крім того, це місце постійного гніздування колонії берегових ластівок. Вони зробили свої численні гнізда в стінках відслонення, де виводять своїх пташенят, незважаючи на людський фактор.

Сучасний стан стратотипу навряд чи можна вважати задовільним, проте він не втрачений. І як цілком правильно зазначила І. О. Гончарова щодо потреби продовжити роботи з вивчення стратотипу, незважаючи на багаторічні дослідження, рівень повноти вивченості унікального стратотипового розрізу ще неповний [19, с. 296; 20, с. 112]. Веселянський стратотип продовжує бути місцем постійного дослідження вченими — палеонтологами і геологами.

Пам'ятки природи дозволяють зрозуміти геологічну історію. Це особливо стосується відслонень на денній поверхні. Але вони якраз і є особливо вразливими, адже швидко руйнуються як природними явищами, так і людьми. Нелегко, але так необхідно зберігати нашу спадщину, яку щедро подарувала нам природа. Тому подальша робота полягає в розширенні площі пам'ятки природи «Лиса гора».

Бібліографія

1. Стратиграфічний кодекс України [відп. ред. П. Ф. Гожик]. 2-е вид. — К., 2012. — 66 с.
2. Барг И. М. Особенности миоценовых отложений Южной Украины и методы их изучения / И. М. Барг // Палеонтологічні дослідження в Україні: історія, сучасний стан та перспективи: Зб. наук. праць ІГН НАН України. — К. : Нора-прінт, 2007. — С. 279 — 283.
3. Барг И. М. Моллюски миоценовых морей юга Украины и их биостратиграфическое значение / И. М. Барг, М. Ф. Носовский // Стратиграфия кайнозоя северного Причерноморья и Крыма. — Днепропетровск, 1976. — 78 с.
4. Невеская Л. А. О стратиграфической шкале неогена Восточного Паратетиса / Л. А. Невеская, И. А. Гончарова, Л. И. Ильина и др. // Стратиграфия. Геологическая корреляция. — М., 2003. — Т. 11, № 2. — С. 3 — 26.
5. Стратиграфія УРСР. Неоген. — К. : Наукова думка, 1975. — Т. X. — 271 с.
6. Барг І. Стратотип веселянських верств конкського регіоюрсу (середній міоцен, південна Україна) / І. Барг, Т. Іванова, О. Бондар, Є. Богданович // Палеонтологічний збірник. — 2005. — № 37. — С. 105 — 111.
7. Старин Д. А. К стратиграфии конкско-сарматских отложений Южной Украины по моллюскам (средний — верхний миоцен) / Д. А. Старин // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Геологія. Географія». — 2014. — Вип. № 15. — С. 111 — 120.
8. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель. — К. : Наукова думка, 1985. — 156 с.
9. Геологічні пам'ятки України [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В чотирьох томах. — К., 2007. — Т. 2. — 320 с.
10. Соколов Н. А. Слои с Venus konkensis на реке Конке / Н. А. Соколов // Тр. Геол. Ком. — 1899. — Т. 9, № 5. — С. 34 — 35.
11. Андрусов Н. И. Конкский горизонт (фоладовые слои) / Н. И. Андрусов // Тр. Геол. Минерал. Музея АН. — 1917. — Т. 2. — Вып. 2. — С. 167 — 261.

12. Вернигорова Ю. В. Стратиграфічна схема неогенових відкладів Північного Причорномор'я та прилеглої частини Українського щита / Ю. В. Вернигорова // Геологія та рудоносність України. — 2015. — Т. 1. — Вип. 1. — С. 81 — 124.

13. Методические рекомендации по созданию экспозиции и выставок почвенных коллекций. — Л., 1984. — 37 с.

14. Дуброво И. А. Каталог местонахождений третичных позвоночных УССР / И. А. Дуброво, К. В. Капелист. — М. : Наука, 1979. — 160 с.

15. Державна геологічна карта України масштабу 1 : 200 000, аркуші L-36-VI (Запоріжжя), L-37-1 (Пологи). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. — К. : Державний комітет природних ресурсів України, казенне підприємство «Південургіологія», 2004. — 145 с.

16. Белокрыс Л. С. Климатические изменения в миоценовую эпоху в Черноморско-Каспийской области и их влияние на гидрологию бассейна и седиментационные процессы / Л. С. Белокрыс // Стратиграфия кайнозоя Северного Причерноморья и Крыма. Сб. научных работ. Научно-исследовательский институт геологии Днепропетровского государственного университета. — Днепропетровск, 1984. — С. 10 — 20.

17. Архів ЗКМ, Д — 3736.

18. Тесленко Ю. В. Материалы к изучению миоценовой флоры Северного Приазовья / Ю. В. Тесленко // Ботанический журнал АН СССР. — 1959. — Т. 44, № 1. — С. 64 — 68.

19. Гончарова И. А. К проблеме стратиграфии конкских отложений / И. А. Гончарова, Л. А. Головина // Палеонтологічні дослідження в Україні: історія, сучасний стан та перспективи. Зб. Наукових праць Інституту геологічних наук НАН України. — К., 2007. — С. 289 — 297.

20. Манюк В. Палеонтологічні пам'ятки природи Дніпропетровської та Запорізької областей: сучасний стан і проблема збереження / В. Манюк // Палеонтологічний збірник. — 2009. — № 41. — С. 109 — 118.

Деркач Т. Г.

**Новые артефакты Веселянского гипостратотипа
нижнего сармата в Запорожском областном краеведческом музее**

25. 05. 2016 г. отделом природы Запорожского областного краеведческого музея была организована экспедиция с целью отбора монолитов сарматских прибрежно-морских отложений неогена Борисфенского залива Сарматского моря бассейна Восточного Паратетиса для сохранения этого важного для науки геологического памятника природы в фондах музея, использования находок в музейной работе, научно-образовательном и туристическом направлениях.

Derkach T. G.

**Newartifacts Veselanskogo of hipostratotype
lowerpart sarmatian in Zaporozhye regional Museum**

25. 05. 2016 the Department of nature of Zaporizhzhya regional Museum was organized a scientific expedition with the purpose of selection of monoliths Sarmatian coastal marine sediments of the Neogene Barysfenskogo Bay Sarmatian sea basin of the Eastern Paratethys to preserve this important for science the geological natural monument the Museum, the use of finds in the Museum, educational and tourist destinations.

З НАГОДИ 100-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ АРХЕОЛОГА О. В. БОДЯНСЬКОГО (1916 – 2016)

«Я археології ніколи не кину, буду якось сам працювати ...» — ці слова зовсім юний Олександр Бодянський написав у 1936 р. в листі до академіка Дмитра Івановича Яворницького, з яким мав дружні стосунки, не зважаючи на різницю у віці [1, сс. 77 – 79]. Захоплення пошуком старожитностей перетворилося у справу всього життя, який, здається, Бодянський ніколи не припиняв. За спогадами сучасників, тих, кому пощастило бути знайомим з Олександром Всеволодовичем Бодянським, він і вчитель, і колега, і приклад для наслідування. Сьогодні йому виповнюється 100 років...

Першовідкривач незчисленної кількості археологічних пам'яток, він намагався дослідити, врятувати, інтерпретувати, узагальнити, зробити висновки, тобто зберегти інформацію про всі старожитності, починаючи від палеоліту до козаччини. Його відкриття різночасових пам'яток у Надпоріжжі підсилювали науковий інтерес до цього регіону. Дослідники, як і він сам, неодноразово відмічали особливість історичного розвитку всього Дніпровського Надпоріжжя [2, сс. 196 – 199; 3, сс. 185 – 190].

Наукова спадщина Бодянського велика — статті, звіти, щоденники, колекції археологічних матеріалів, але нажаль все ще багато залишається поза інтересами науковців.

Увазі читача пропонується стаття О. В. Бодянського, датована 1951 р. під назвою «Нові кам'яні закладки на порогах (досліди 1950 р.)», яка не була надрукована за життя дослідника (зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України, фонд екс. № 1148, 1950/3 в). Руйнування берегової лінії, в тому числі й внаслідок підриву греблі Дніпрогесу у 1941 та 1943 рр., відкривало щороку нові кам'яні закладки, які не могли не потрапити до уваги дослідника. О. В. Бодянський виявляв їх як на островах (Малий Дубовий, Кухаревий, Сурський, Кізлевий, Шулаїв, Таволжаний), так і на корінних берегах (поблизу сіл Федорівка, Любимівка, Олексіївка, Підпорожнянка, хут. Орлова). Кам'яні спорудження завжди викликали і викликають інтерес. В свій час цій проблематиці присвятили свої дослідження О. Ф. Лагодовська, А. В. Добровольський, М. О. Міллер, М. А. Остапенко, Д. Л. Тесленко [4 – 8]. Своє бачення було і у О. В. Бодянського.

У представлений роботі, за окремими виключеннями, збережені стиль та орфографія автора.

Бібліографія

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького [укладачі: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник]. — Дніпропетровськ : «Гамалія», 1997. — 888 с.
2. Бодянський О. Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі / О. Бодянський // Середні віки на Україні. — К. : Наукова думка, 1971. — Вип. 1. — С. 196 — 199.
3. Дровосекова О. В. Дніпровське Надпоріжжя у дослідженнях О. В. Бодянського / О. В. Дровосекова // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13. — С. 185 — 190.
4. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя / О. Лагодовська // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 159 — 179.
5. Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова / А. Добровольський // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 180 — 189.
6. Добровольський А. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі / А. Добровольський // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 191 — 200.
7. Міллер М. Кам'яні споруди бронзового віку в Надпоріжжі / М. Міллер // Наукові записки Українського вільного університету. Філософічний факультет. — Мюнхен, 1963. — Ч. 7. — С. 66 — 87.
8. Тесленко Д. Л. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця / Д. Л. Тесленко, М. А. Остапенко // ПАП. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2000. — С. 77 — 95.

О. Бодянський

**Нові кам'яні закладки на порогах
(досліди 1950 р.)**

Літній спад води на озері Леніна в 1950 р. дав можливість мені дослідити декілька кам'яних закладок, виявлених мною під час археологічних розвідок. Закладки досліджено в п'яти пунктах.

I. В селі Любимівці, нижче Кодацького порогу.

Закладки розположені на пологому береговому мисі, на надзаплавній терасі Дніпра, над Любимівською заборою, супроти неглибокої балочки, що з сходу впадає в Дніпро.

Досліджено три закладки, які були перекриті гумусовим супіском, і залягали на глибині до 0,75 м (рис. 1).

Вони складені з вугластих і рідко окатаних каменів граніту, які у великій кількості виступають тут на березі Дніпра. Закладки споруджені на злегка похилій до води давній поверхні буруватого супіску, простяглись з півночі на південь за течією річки. Перша й друга закладки кільцевої форми знаходяться одна від другої на віддалі 12 м. Третя закладка розположена між ними, на віддалі 7,70 м в південному напрямі від першої.

Це особлива споруда, складена з двох частин: перша з великої (1,05 x 0,85 м) плити підтрикутної форми, обкладена з боків дрібним (0,40 x 0,25 м) плиткуватими каменями. Друга частина являє ряд камінь довжиною 2,20 м з воротами в північно-західну сторону. Рядок видовжений з північного сходу до південного заходу.

Каміння поставлені, в основному, сторч з нахилом до першої споруди. Загалом ці дві частини закладки дають трикутну фігуру, направлену гострокутником до



Рис. 1. Загальний вигляд закладок над Любимівською заборю

південного сходу (рис. 3, 1). На великій плиті цієї закладки маються сліди давньої дії вогню.

Перша та друга закладки-кромлехи, стінки кільця викладені з двох-трьох рядів каменів (розміром від 0,15 до 0,40 м), кладених в більшості розвернуто на зовні (рис. 2, 1 – 2). Кожна закладка має свої особливості. Перша закладка, що міститься з північного боку, діаметром 4,70 м. Майже в центрі її покладено дві кам'яні плити різного розміру (розмір більшої 1,12 x 0,50 x 0,18 м).

За периферією, з східного краю кільця закладки, мається окрема деталь з трьох довгастих каменів, які дають знак трьохконечної форми, що пов'язано, очевидно, з культом сонця (рис. 2, 1).

Друга закладка (діаметр 5 м) в центрі позначена неправильною групою камінь, що покривали поховальну яму (рис. 2, 3 – 4). За периферією закладки в північну сторону відходять два короткі рядки камінь, ніби ворота, а південна частина периферії закладки має окрему деталь не зовсім правильного рівнораменного хреста, позначеного чотирма каменями, що теж, очевидно, пов'язане з солярним культом. В обох закладках під центральними каміннями виявлено ледве помітні поховальні ями прямокутно-округлих контурів. Ями викопані в жовтому піску, опущені до глибини 0,35 м. Розмір 1,05 x 0,60 м. На дні обох ям були слабкі сліди посипки вохри червоного кольору. Поховання не збереглись, вони безперечно були, очевидно дитячі, але в піщаному ґрунті потліли без останку. Речей не знайдено.

На площі закладок піднято скребачку з округлим робочим кінцем, оброблену половою ретушшю (рис. 3, 2), та уламок тонкостінного пористого посуду. Ці дві закладки-кромлехи являються похоронними спорудами, третя ж закладка є культовою спорудою, на ній проводились якісь жертвоприношення в вигляді спалення. Ця група закладок належить до пізнього неоліту і початку енеоліту порожистої частини Дніпра.

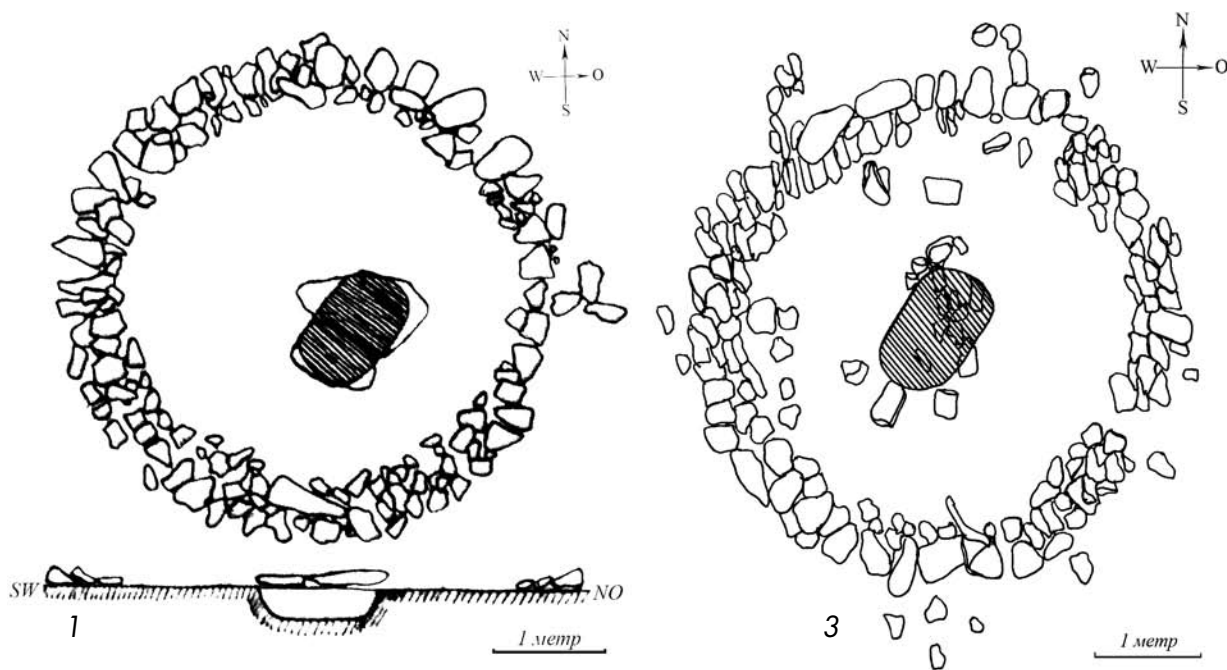


Рис. 2. Любимівка. 1 – 2 – закладка 1, 3 – 4 – закладка 2

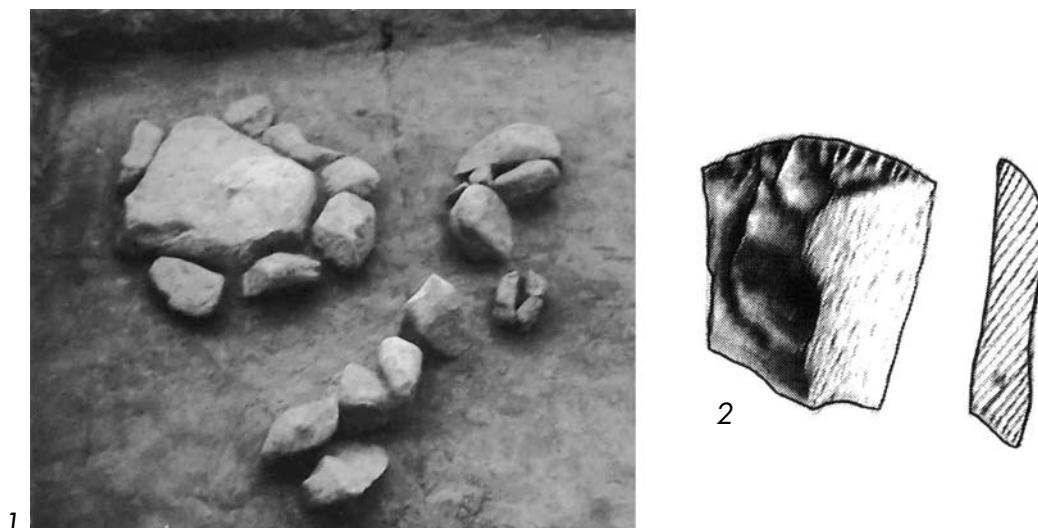


Рис. 3. 1 – Закладка 3 над Любимівською заборною, 2 – скребачка

П. о. М. Дубовий (або Любимівський).

Досліджено одну закладку.

Острів М. Дубовий знаходиться нижче с. Любимівки. Він простягся з півночі на південь під лівим берегом Дніпра. Острів є піщаний, з невеликою групою скель біля прохвістя на західному схилі острова, де розположена неолітична стоянка, відкрита мною в 1942 р.

Закладка виявлена за 300 м на північ від неолітичної стоянки, в найбільш підвищеній частині острова. Води Дніпрогесу змили шар буруватого піску глибиною до 0,50 м, виявили закладку, в якій житель с. Ст. Кодаки Бобожко І. К. знайшов меч.

Закладка квадратної форми. Кути її направлені в першорядні сторони світу. Довжина стінок неоднакова: від 3,80 до 4,30 м. Закладка викладена в один шар з уламків граніту колотого типу, при чому периферія кладена з більших (0,40 x 0,30 м) каменів, а центр суцільно закладений дрібними (0,20 x 0,15 м) каменями. В північному куті закладки лежав великий (0,50 x 0,40 м) ромбічно гранчастий камінь, покладений можливо спеціально (рис. 4, 1).

Під закладкою близько центра, з зміщенням до північного сходу, на фоні жовтого піску, виявлено залишки поховальної ями розміром 1,50 x 0,40 м. Яма видовжена овальної форми, з одним повуженим краєм. Кістяк не зберігся, збереглися частини стегнових кісток, що лежали не порушені. Кістяк лежав головою до північного заходу. Біля лівої стегнової кістки лежало п'ять бронзових наконечників стріл та класичний меч. Меч двобічногострий викутий з суцільного шматка заліза, крім головки та перехрестя, які, очевидно, закріплені ковкою. Перехрестя являє дві з'єднані в потилицях кінські голівки (рис. 4, 2). Ручка в перекрої прямокутна, з одної сторони має орнамент в вигляді очей, ялинки і зигзага. Розміри меча довж. 37 см, шир. 3,5 см, груб. 0,6 см.

Вістря та стріли трьохпері з рурками. Мається два типи: перший тип, в якого конічна рурка підходить майже до самого кінця вістря (рис. 4, 3), другий тип, в якого конічна рурка закінчується вище середини поперечною зарубкою, а гостряк кінчається тригранною пірамідкою (рис. 4, 4). Розміри вістрів 1,8 до 2,3 см.

Це поховання воїна скіфо-сарматського часу IV – III ст. до нашої ери. Закладки цього часу мені відомі на порогах з попередніх дослідів, але вони лишились не розкопані (крім федорівської), вони бувають трьох типів. Перший тип – плоскі

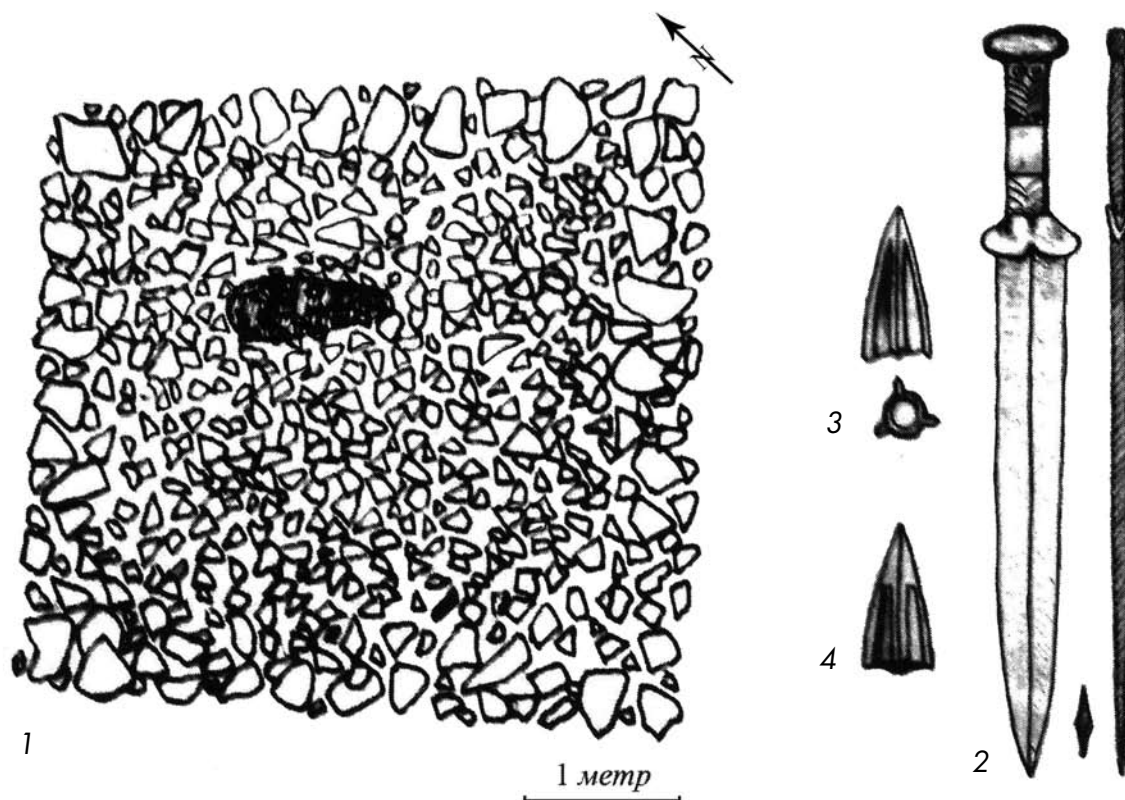


Рис. 4. О. М. Дубовий. 1 – Кам'яна закладка, 2 – меч, 3 – 4 – бронзові наконечники стріл

округлі закладки суцільно позначені каменями, діам. 2,5 м. Другий тип – квадратні з суцільною позначкою камінням колотого типу. Розмір 4 x 4 м (виявлені на о. М. Дубовому та Кухаревому 1942 р.). Третій тип – кільцевий кромлех діам. 2,5 м. Мається одна закладка, виявлена мною в 1942 р. на березі Дніпра біля б. Дінської. Кільце закладки позначено в один рядок каменів. В центрі кільця виявлено зруйноване поховання, біля якого виявлено меч-кінжал і трьохпері наконечники стріл з рурками. Отже, різна форма закладок характерна, очевидно, для різних родових або племінних груп надпорізького населення, що можна ще прослідкувати від часів неоліту та енеоліту.

ІІІ група закладок знаходиться на правому березі Дніпра.

Над бувшим Вільним порогом, з лівого мису б. Гадючої.

Води Дніпрогесу, піднявшись тут до 33 м, майже зовсім затопили третю терасу, яка підвищеною платформою виступає до берега Дніпра, а в тилівій біля с. Привільного має пониження, в наслідок чого води Дніпрогесу, обійшовши її утворили острів. Лівий мис балки Гадючої розположений якраз супроти неолітичної стоянки «Собачки». Берег тут пологий, піщаний, виступає рогом в південно-східну сторону до води. Води Дніпрогесу, витворивши новий берег і розполіскуючи його, виявили декілька закладок-кромлехів, які були перекриті гумусованим піском глибиною до 0,50 м. Над закладками могильних насипів не було. Вони споруджені на древньому бурувато-жовтому піску, поверхня якого повільно похила до води. Закладки простяглись з північного заходу до південного сходу. Розміри їх не однакові і розположені з різними інтервалами одна від одної.

Закладка І знаходиться з північно-східного боку, діаметр її 10 м. Кладене кільце з 2 – 3 рядів камінь граніту, здебільшого дрібних, розміром від 12 до 25 см, рідше з більших 0,30 x 0,20 м.

В кладці стінки мається декілька великих (до 0,90 x 0,80 м) плиткуватих каменів, що лежать чотирма групами і разом дають неправильну фігуру рівнораменного хреста. Перша група камінь з південно-західної стінки кромлеха — два камені; друга з північної стінки має дві плити; третя група має три камені з південно-східної стінки. Четверта група з південної стінки закладки — один камінь. Центр закладки камінням не позначений.

Закладка II знаходиться від першої на віддалі 14,5 м в південно-східному напрямі. Кільце закладки викладене в 1 — 2 ряди уламків граніту різних природних форм (розміри від 0,40 x 0,30 м, до 0,95 x 0,50 м), ширина стінок до 1 м. Діаметр закладки 7 м.

Закладка III знаходиться за 18 м в південно-східну сторону, з легким відхилом до півдня, діаметр її 10 м. Східна й західна стінка її мала по 7 — 8 каменів довгастої форми, розміром 0,90 x 0,50 м, які в первичному положенні стоять сторч з легким нахилом до центру (їх повалила вода). Інша частина кромлеха має кільце викладене в 2 — 3 ряди з дрібних (0,25 x 0,15 м) каменів. Цей кромлех розкопаний давно. В центрі його на древній поверхні була споруджена кам'яна гробниця. Ця закладка енеолітичного віку, але частково перебудована і використана людиною доби бронзи.

IV знаходиться за 20 м на південний схід від III закладки.

Четверта закладка (діам. 12 м) на сьогодні майже не помітна, кладена з більших і менших каменів в 1 — 2 ряди (але ще в 1940 р. колгосп с. Привільного забрав більші камені для будівель).

В 1950 році я дослідив дві закладки (1, 2) та одиночне пізнє неолітичне поховання. В першій закладці не знайдено нічого, вона поповнена окопами війни 1941 року.

Закладка II. Каміння її кладено розвернуто на зовні (рис. 5, 1 — 2), але не всі переважно великі довгастої форми, що лежать паралельно по лінії кільця. Західна частина кільця являє цікаву групу з п'яти великих каменів. В центрі кола виявлено позначку з п'яти каменів, що дають прямокутну фігуру. Розмір 1,70 x 2 м. Ці камені лежали на 0,15 м вище від рівня кладки кромлеха. Очевидно, коли було зроблено похорон, насипано невисоку могилу і по кутах позначено каменями. Під цим насипом, на рівні горизонту кромлеха, виявлено ледве помітну рудувату пляму, видовжену з півночі на південь (рис. 5, 1). Це була поховальна яма овально-вуглуватої форми, опущена на глибину 0,40 м в пісок, з поховання знайдено лише частину стегнових і гомілкових кісток та два уламки плечових кісток людини.

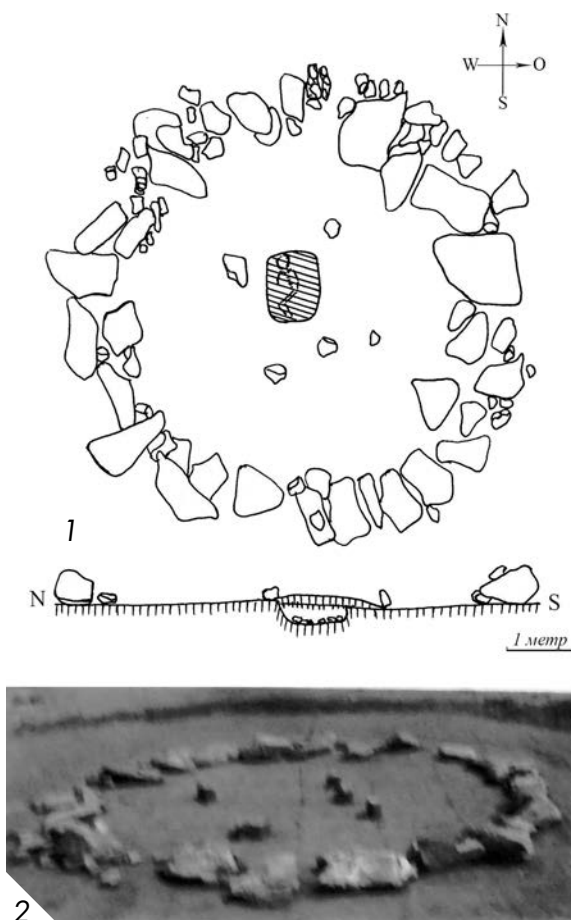


Рис. 5. Б. Гадюча. 1 — 2 — Кам'яна закладка II з лівого миса над Вільним порогом

Дно ями і деякі кістки мали слабе офарбування вохрою буро-червоного кольору. Кістки лежали *insitu*, ноги зігнуті в колінах, схилені направо. Дивно, що голови в цього дорослого поховання не було, про це також ніби говорить і дуже коротка поховальна яма. Отже кістяк лежав на спині з підігнутими ногами. Речей не знайдено.

Пізньюнеолітичне поховання без закладки.

За 15 м на північний схід — схід від II закладки, на поверхні жовтого материкового піску змитого водами Дніпрогесу, глибиною до 0,50 м, помітив пляму округлої форми розміром 1,70 x 1,30 м, повужену до півдня, видовжену з N¹⁵ до S. Вона виділялась бурувато-жовтуватим забарвленням. Розчистка виявила на глиб. 0,06 м поховання, що збереглось *insitu*. Зруйновано водою лише частину черепа. Кістяк лежав головою до півночі 345°, на спині. Руки вздовж тулуба, ліва рівно, з легким відхилом на бік, права зігнута в лікті, направлена до таза. Ноги підігнані в колінах, схилені на право. Череп лежить частково на потиличній і правій тім'яній кістці черепа (рис. 6, 1 — 2). Кістки збереглись погано. Поховання сильно посипане, в основному, порошковатою вохрою, що зафарбувала пісок іноді глибиною 5 см, і сильно виступає червоно-рудуватими плямами по всьому дні ями, особливо біля голови і тулуба поховання. Біля правої плечової кістки знайдено вістря листовидної

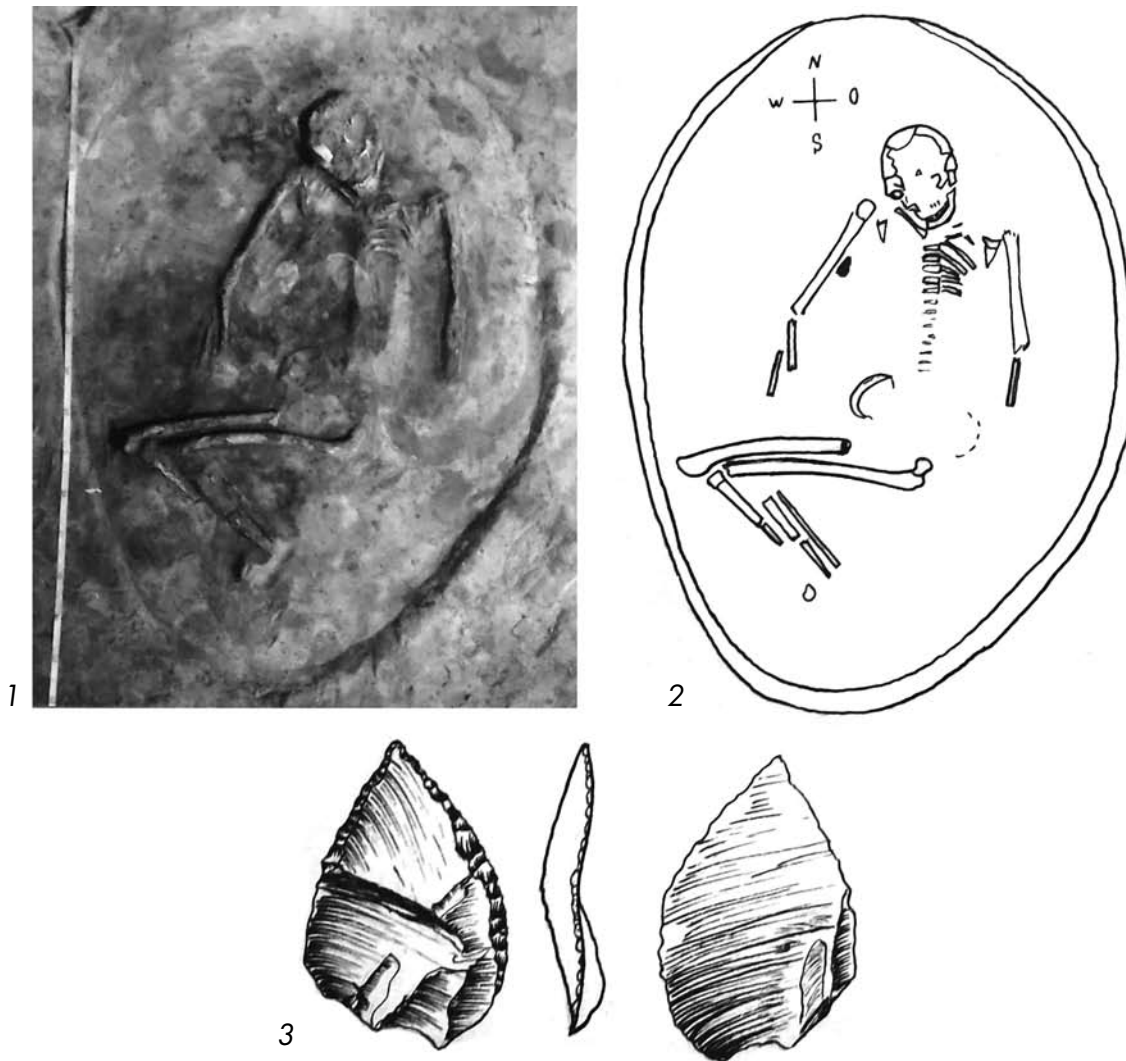


Рис. 6. Б. Гадюча. 1 — 2 — пізніше неолітичне поховання з лівого миса над Вільним порогом, 3 — крем'яне вістря

форми з світло-коричневого кременю, з дрібною ретушшю по краях (рис. 6, 3). Розмір 4,2 см.

Досліджений некрополь з чотирьох закладок-кромлехів і одиночного поховання, це пам'ятки одного культурного комплексу, можливо, з деякою розбіжністю в часі. Вони датуються кінцем неоліту та початком енеоліту, і належать до докурганного періоду найдревнішої Дніпровської ямної культури, ознаменованої розпадом родового ладу, що стався, можливо, в наслідок приручення скотарства, відділенням сім'ї від роду, з владою патріарха на чолі сім'ї, переходом до напівкочового життя, з літніми випасами худоби в балках і степах. Ці енеолітичні мешканці є прямі нащадки, що походять від мешканців, які лишили Микольський, Вовнизький, Мар'ївський, Чаплинський і ряд інших неолітичних могильників, зокрема на порогах. Територія розположення закладок над Вільним порогом цілі століття й тисячоліття була улюбленим місцем проживання людини неоліту, енеоліту, ранньої й пізньої бронзи, скіфо-сарматських і пізніших часів.

Ще в попередні роки я тут виявив парні неолітичні поховання, що лежали випростані, сильно пофарбовані вохрою. Також траплялись поховання на спині з підібганими ногами, схиленими вправо, поховання сильно фарбовані, біля цих поховань знайшов асиметричну кам'яну мотику і вістря віджимної техніки. Речі передав в музей Дніпробуду.

IV група закладок знаходиться на лівому березі Дніпра, з лівого мису р. Вільнянки. Зафіксовано три закладки: дві кільцеві та одна прямокутна, на жаль їх розібрали на будівництво жителі с. Вільно-Андріївки. Закладки простяглися з заходу на схід. Збудовані на злегка похилій до води давній поверхні жовтуватого піску. Закладка перша знаходиться з заходу, форма її кільцева, діаметр 5,60 м, ширина кільця 1 м. Кладена вона в один шар з уламків камінь, розміром переважно 0,25 м. Центр її камінням не позначений. Цю закладку розкопав раніш музей Дніпробуду.

Закладка друга знаходиться за 70 м на схід від першої, форма її неправильно кільцева, діаметр 9 м, ширина кільця 1,20 м.

Каміння кладене густо, одне на одному, часто окатаного типу. В центрі закладки добудова з групи камінь, під якими були зруйновані поховання, що лежали зібгані на боці, головами до сходу. Біля їх піднято частину посуду з пружковим і нігтьовим орнаментом. Ця закладка енеолітична але використана для поховань пізніе бронзової доби.

Закладка III знаходиться за 11 м на північний схід від другої. Вона складена з трьох великих каменів, один довгастий округлий, розмір 1,40 x 0,70 x 0,50 м, та дві плити, розмір першої 1,50 x 0,35 x 0,30 м, другої 1,20 x 0,70 x 0,30 м, покладені паралельно, що загалом дають прямокутник розміром 3,5 м, видовжений з північного заходу до південного сходу. Цю закладку не досліджено.

Неолітичне поховання.

З південного боку кам'яного кільця закладки II помітив пляму нерівних контурів, округло видовженої форми, частково змити водами Дніпрогесу. Вона видовжена на південний захід 325°, довжиною 1,60 м, шириною 1,30 м. В ній виявив поховання. Кістяк лежав головою до південного заходу, випростаний на спині, руки вздовж тулуба (рис. 7, 1). Ноги поховання відмиті водою. Череп у лицевій частині теж змитий водою, лежить на потиличній кісці. Поховання не фарбоване. Під черепом виявлено товстий (7 см) шар піску офарбованого червоно-коричневатою вохрою. Смуга вохри з під черепа відходила дугуватою смугою

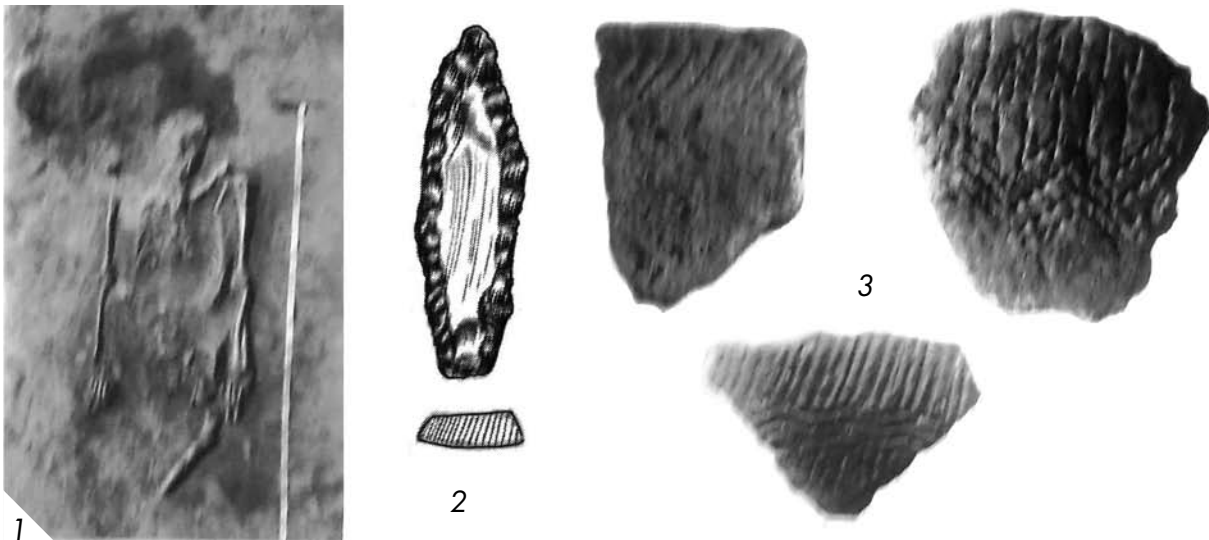


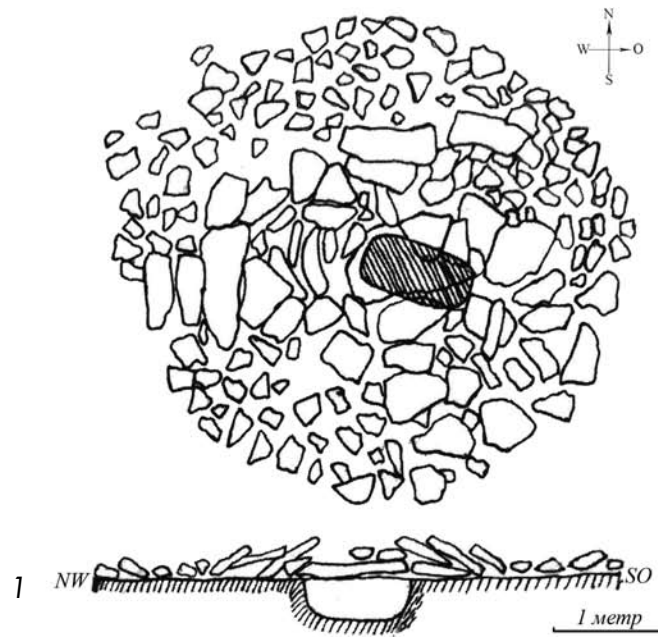
Рис. 7. Б. Вільнянка. 1 – Пізньє неолітичне поховання з лівого миса р. Вільнянки, 2 – крем'яне знаряддя, 3 – фрагменти ліпної кераміки

(довколам 0,90 x 0,40 м) на південний схід, утворюючи навкруги голови ніби ореол. На південний схід від черепа виявлено дві купки попелу розміром 9 та 12 см. Вони склались з перепалених дрібних частинок *Unio* і декількох кісток дрібної пташки. Це було якесь жертвоприношення. Речей не знайдено. Поблизу поховання піднято грубу ножувату пластину, з боків ретушована обрубистою ретушшю (рис. 7, 2). Такі речі характерні для культури Середньої Стіг II. Ще в 1942 році на цьому місці знайшов неолітичне поховання з кремінними трапеціями.

У група закладок досліджена біля с. Мар'ївки, нижче Ненаситецького порогу. Закладки розташовані на мисі балки при впадінні в Дніпро. Правий мис б. Ключникової являє схил третьої тераси. Води Дніпрогесу, розмиваючи цю терасу, виявили дві закладки, що збудовані на стародавній поверхні буруватого піску з природним нахилом до річки.

Закладка I знаходилась з північного краю, могильного висипу не мала; була перекрита гумусованим супіском глибиною до 0,70 м. Закладка в плані круглої форми, опукла, центр її підвищений до 0,40 м. Діаметр закладки 4,90 м. Викладена вона з уламків граніту, розміром пересічно 0,25 м. Периферія її являє кільцевий кромлех, викладений з трьох-чотирьох рядів каменів, шир. 0,70 м. Центр закладки підвищений і суцільно закладений тонкими плиткуватими каміннями розміром пересічно 0,70 x 0,45 x 0,20 м, кладених східчасто з нахилом до центру (рис. 8, 1 – 2). Під центральною купою камінь, з зміщенням до сходу, лежить внизу велика (1,40 x 0,80 x 0,20 м) трикутновидна кам'яна плита, направлена повуженим краєм до заходу (рис. 8, 3). Під центральною добудовою закладки виявлено доріжку, що виходить від центральної плити на захід до периферії закладки, викладена з великих плоских камінь, що лежали паралельно. З північно-західного боку центральної плити стояв гранітний камінь (розмір 0,45 x 0,15 м), можливо він заміняв стелу.

Під центральною плитою, на глибині 0,20 м, виявлено ледве помітні сліди поховальної ями овало-прямокутної форми, розмір 1,05 x 0,30 м, видовжену на північний захід – захід. Її розчищено до глибини 0,35 м. На дні ями виявлено слабкі сліди вохри. Кістяка не виявлено. Він безперечно був і, очевидно, дитячий, але зітлів без останку в піску.



2



3

Рис. 8. Кам'яна закладка I, правий мис б. Ключнікової, нижче Ненаситецького порогу

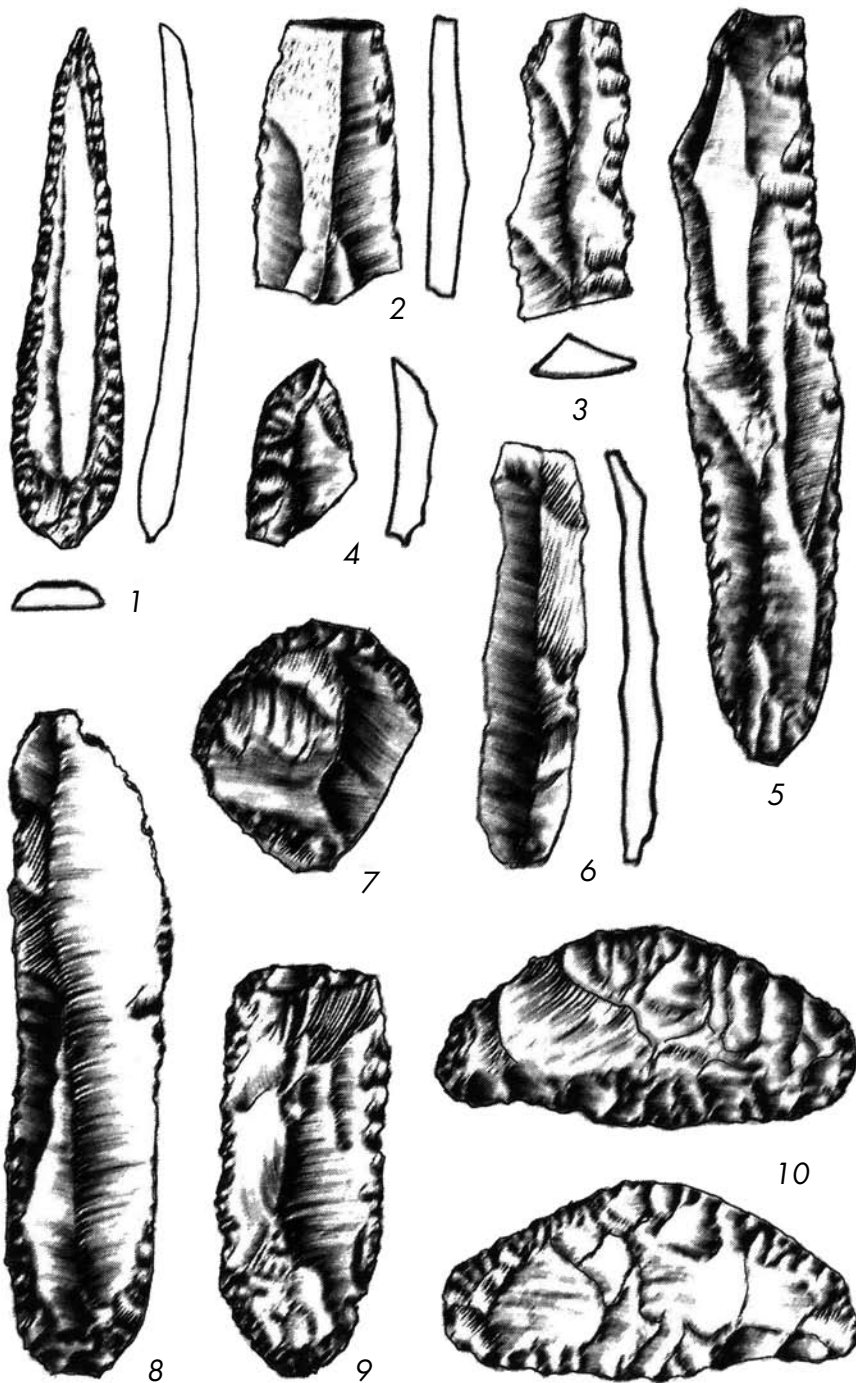


Рис. 9. Знахідки біля кам'яних закладок з правого миса б. Ключнікової, 1950 р.

Закладка II знаходиться за 30 м на південний схід від першої. Вона має могильний висип (висотою до 0,50 м), що частково зберігся від розмиву. Ця закладка розмита водою на дві треті частини. Інша частина заходить в стіну не розмитого берега. Діаметр закладки 6,30 м, ширина кільця 1 метр. Закладка кладена з 3 – 4 рядів уламків камінь, пересічно розмірами 0,30 x 0,25 м.

Центр закладки позначений великим (1,10 x 0,70 м) каменем, обкладеним дрібним камінням, які дають загалом фігуру неправильного прямокутника, видовженого з північного заходу на південний схід. Розмір 2,30 x 1,10 м. Розмита частина закладки лежить в зміненому висотному положенні. В стіні розмиву

берега каміння кільця закладки лежить непорушене, на глиб. 0,50 м від сучасної поверхні. В центрі закладки відко колодевидну яму, заповнену дрібним камінням до глибини 1,20 м. Під камінням знаходиться поховання. На площі закладки виявлено кістки інших розмитих водою поховань. Через сильну зруйнованість цю закладку не дослідив. На площі закладки II знайдено кістки бика, невеликого кремінного серпика, переробленого з ромбічного кремінного ножа (рис. 9, 10) та гострокінчастий «струг» (рис. 9, 1).

Очевидно, закладка II була використана в часи бронзи для впускних поховань, для яких, очевидно, і була насипана могила.

Поблизу закладок зібрано кремінні вироби і два фрагменти неолітичної кераміки. Речі характерні для пізнього неоліту (рис. 9, 2 – 9) і знахідки також пов'язані з неолітичним могильником і енеолітичними закладками. В попередні роки я виявив тут могильник неолітичного часу з випростаними фарбованими похованнями.

Всі досліджені закладки датуються пізньонеолітичним і ранньоенеолітичним часом. Вони є важливим типом пам'яток у розвитку населення порогів. Цей ступінь іде за культурою Микольського, Вовнизького, Чаплинського та інших неолітичних могильників порогів. Аналогічні і одночасові закладки, але з своїми конструктивними особливостями, автор дослідив в 1947 р. на лівому березі Дніпра над островом Кізелевим (дивись відчит за 1947 р.). Закладки на порогах відомі в великій кількості, але вони в основному відносяться до часу ранньої і пізньої бронзи *, і мають відміну в своїй будові, а пізньонеолітичні і енеолітичні характеризуються в основному кладкою камінь, розвернутих назовні, і правильною кільцевою формою, що пов'язано, очевидно, з культом сонця.

1. III. 1951 року

А. Бодяньський

*Археологічні пам'ятки УРСР 1949 р. Том II О. Ф. Лагодовська. Кам'яні закладки Надпоріжжя. А. В. Добровольський. Кам'яні закладки в околицях о. Тавілжаного.

Дровосекова О. В.

По случаю 100-летнего юбилея археолога А. В. Бодянского (1916 – 2016)

В данной работе, посвященной юбилею известного украинского археолога Александра Всеволодовича Бодянского, представлена неопубликованная статья ученого «Новые каменные закладки на порогах (исследования 1950 г.)», написанная им в 1951 г. Каменные сооружения, выявленные в Надпорожье, неоднократно становились объектом изучения археологов. Своё видение этой проблематики было и у А. В. Бодянского.

Drovosekova O. V.

On the occasion the 100-th anniversary of the archaeologist A. V. Bodyansky (1916 – 2016)

In this work, dedicated to the anniversary the famous Ukrainian archaeologist Alexander Vsevolodovich Bodyansky, unpublished article presented scholar «New stone bookmark on the rapids (study 1950)», by him in 1951. The stone structures identified Nadporozhe, repeatedly became the object of study of archaeologists. His vision of this problem was at A. V. Bodyansky.

ШИРОКОПАЛАЯ ВЕРХНЕПЛЕЙСТОЦЕНОВАЯ ЛОШАДЬ И АДАПТАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА ЮГА УКРАИНЫ

Значительную роль в историческом процессе, особенно на ранних его этапах, играет природное окружение человеческого общества, его особенности и изменения. Коллективы верхнепалеолитических охотников, создав специфическую систему жизнеобеспечения и влияя тем самым на экологический потенциал региона, являлись, безусловно, адаптивно-адаптирующей системой. Процесс адаптации общин охотников верхнего палеолита к условиям окружающей среды реализовался именно через питание как элемент системы жизнеобеспечения. Исследование специфики охотничьего промысла и особенностей взаимодействия древних человеческих коллективов с окружающей средой является одним из важных направлений изучения взаимодействия адаптивно-адаптирующего феномена человеческой культуры. Для ранних исторических эпох реконструкции данного феномена основываются на комплексе археологических находок, в первую очередь – орудий труда и археозоологических материалов.

Археозоологические комплексы верхнего палеолита являются одним из важнейших объектов изучения для реконструкций хозяйственной деятельности древних охотников, характеристики морфологии отдельных видов животных, изучения ландшафтов и фаун позднего плейстоцена. Охотничья добыча была одним из главных источников питания, предоставляла разнообразное сырье (шкуры, кости, рога) для изготовления орудий труда, одежды, украшений, элементов жилищ, кости животных использовались также как топливо и т. п. Фаунистические остатки, обнаруженные при раскопках памятников эпохи палеолита, имеют, таким образом, первостепенное значение для изучения широкого круга вопросов.

В настоящей работе анализируются находки костей широкопалой лошади из памятников верхнего палеолита. Широкопалая лошадь представлена в материалах многих стоянок эпохи финального палеолита – Анетовка II, Лески (Побужье), Осокоровка (Поднепровье), Вознесенка IV, Нововладимировка II, Дмитровка, Соленое Озеро I «а», Соленое Озеро IX, Соленое Озеро IX «а», (Присивашье), стоянках Рогаликско-Передельского района (среднее течение Северского Донца) и некоторых других. Хронологические рамки существования данных памятников ограничены периодом максимума и конца последнего оледенения.

Лошади являются характерными представителями плейстоценовой фауны Евразии [1, с. 60] и, таким образом, они были видом, хорошо известным палеолитическим охотникам данной территории. Лошадь – довольно крупное млекопитающее, ее живая масса составляет от 350 до 500 кг и более. Известно, что якутская лошадь, содержащаяся практически круглый год на подножном корме под открытым небом, имеет массу 400 – 450 кг и убойный выход 50 – 55% [2, с. 155]. Кроме того, лошадь по своей природе является стадным животным: она формирует небольшие социальные группы внутри большого табуна. Таким образом, используя определенные охотничьи приемы, палеолитические охотники могли добывать сразу нескольких особей, получая значительное количество мясной пищи.

Для исследования морфологических характеристик широкопалой лошади были использованы данные археозоологических коллекций стоянок Анетовка II, Вознесенка IV, Соленое Озеро I «а», Дмитриевка, Соленое Озеро IX и Соленое Озеро IX «а».

Для стоянки Анетовка II (Доманевский р-н Николаевской обл.) получена следующая серия радиоуглеродных дат: 18040 ± 150 ЛЕ 2424; 19088 ± 980 ЛЕ 4610; 19170 ± 120 ЛЕ 2947 [3, с. 133]. Таким образом, время ее бытования приходится на интервал 18 – 19 тыс. лет, что соответствует времени максимального похолодания последнего вюрмского оледенения.

Во время существования стоянки в ее округе преобладали лесостепные ландшафты. Палинологические исследования, проведенные на синхронном Анетовке II памятнике верхнего палеолита степного Причерноморья – Большой Аккарже – свидетельствуют о преобладании ксеротических холодных степей, в которых доминировали травы и кустарнички, составлявшие 94% (в том числе полыни с примесью злаков, эфедра и разнотравье). Разнотравье было достаточно бедным, представленным разными видами цикория, растениями семейства гвоздичных и губоцветных. Возле заболоченных участков росли кустарниковые виды березы и ивы, некоторые виды осоковых и рогозовых, мох сфагнум. Также имелись березово-сосновые редколесья, в состав которых входили липа, вяз и лещина [4, сс. 281 – 282]. Определения раковин моллюсков показали, что среди них имеются виды, обитавшие в стоячих холодных водах, в том числе и в лужах [5, с. 3].

Стоянки Присивашья расположены в Новотроицком (Вознесенка IV, Соленое Озеро I «а», Соленое Озеро IX, Соленое Озеро IX «а»), Каховском (Дмитриевка) и Чаплинском (Нововладимировка II) районах Херсонской области. Вознесенка датируется 23 – 22 тыс. лет ВР, Нововладимировка II имеет дату 19340 ± 95 , Дмитриевка – 16520 ± 95 ВР, Соленое Озеро IX – 13460 ± 80 , Соленое Озеро I «а» – 12700 ± 60 , Соленое Озеро IX «а» – 14800 ± 80 [6, сс. 106 – 107]. Вознесенка IV существовала в условиях холодного сухого климата, остальные стоянки функционировали в период заключительной поры позднего палеолита в разных природно-климатических условиях. Во время их бытования происходили колебания климата и влажности, сопровождавшиеся изменениями растительного покрова. Для заключительной поры позднего палеолита в целом характерны холодные перигляциальные степные условия, хотя в целом климат становится теплее.

Во всех перечисленных памятниках Присивашья лошадь представлена изолированными зубами, фрагментами эпифизов трубчатых костей конечностей, отдельными костями запястья и предплюсны и фалангами пальцев.

Изолированные зубы зафиксированы на всех стоянках, но часть находок из-за сильной фрагментации непригодна для измерений. Первый правый верхний предкоренной (Pm1), принадлежавший взрослой особи, имеет длину жевательной поверхности 37 и ширину жевательной поверхности 27 мм. Третьи верхние коренные зубы (M3) принадлежат двум взрослым и одной полувзрослой особям. Длина их жевательной поверхности варьирует в пределах 26,1 – 30,5 мм, ширина – 19 – 24,5 мм. Третий левый нижний коренной зуб (M3) принадлежал взрослой особи. Длина его жевательной поверхности составляет 31,5 мм, ширина ее – 16,2 мм. Присутствие стертого до основания коронки молочного нижнего зуба и сильно стертого молочного резца указывают на полувзрослый возраст

забитой особи. На нижних коренных зубах (M2 – M3) наблюдается сильное захождение наружной долинки в шейку двойной петли.

Из костей посткраниального скелета для измерений пригодны единичные экземпляры. В коллекции из Анетовки II это эпифизы лучевой, большой берцовой костей и фаланги пальцев. Ширина нижнего конца лучевой кости (2 экземпляра составляет 82,5 – 88,3 мм, толщина ее – 51 и 53,6 мм. Ширина нижнего конца большой берцовой кости (5 экземпляров) варьирует в пределах 75 – 84,6 мм, толщина – от 47 до 52,8 мм.

Две таранные кости имеют наибольшую длину 65 и 67,5 мм при ширине дистального конца 68,5 и 66,3 мм. Относительная ширина дистального конца их различна и составляет 105,4 и 98,2 % что, очевидно, связано с индивидуальными особенностями строения. Обе кости укладываются в пределы изменчивости таранных костей самцов широкопалой лошади.

Пяточная кость из Вознесенки IV (основной слой) имеет длину 117,5 мм при ширине диафиза 20,4 м. Сравнение размеров данной кости с параметрами пяточных костей лошадей из Костенок позволяет допустить ее принадлежность, как самцу, так и самке.

Наибольшая длина пяти первых передних фаланг составляет 84,5 – 95,7 мм, четырех задних – 82,5 – 88,3 мм. Сравнение параметров передних и задних фаланг с находками широкопалой лошади из Костенок [7, сс. 107, 111] позволило заключить, что они могут принадлежать как самкам, так и самцам. Следует отметить, что как передние, так и задние первые фаланги лошадей из Анетовки II были более стройными, чем аналогичные кости из Костенок. Анетовские лошади обладали и более высокими вторыми фалангами: наибольшая длина двух передних вторых фаланг равна 43,5 и 53,8 мм при ширине диафиза 47,6 и 52,5 мм. Наибольшая длина двух задних вторых фаланг составляет 51 – 53,8 мм при ширине диафиза 47,8 и 53,5 мм.

Целые фаланги пальцев являются самым многочисленным (наряду с изолированными зубами) элементом скелета лошади. Присутствие зубов и костей нижних отделов конечностей в археозоологических коллекциях позволяет предположить, что охота на широкопалого коня велась в непосредственной близости от стоянок. Разделка туш, доставлявшихся на стоянки целиком, очевидно, проводилась непосредственно на их территории.

Широкопалая лошадь присутствует в археозоологических коллекциях многих позднепалеолитических памятников. Значительным количеством лошади отличается Каменная Балка 2 (Ростовская область), где она достигает 42,4 % особей всех видов животных, зафиксированных на стоянке. Большое количество лошадей отмечено и на позднепалеолитических стоянках правого берега Дона в Костенках. На стоянках Присивашья количество особей лошади составляет 35 %. В материалах стоянок Роголикско-Передольского района количество лошадей достигает и вовсе значительных величин – 66,7 % и более [8, с. 157]. В материалах Большой Аккаржи кости лошади не найдены.

Очевидно, что лошадь в большом количестве найдена в материалах верхнепалеолитических памятников, расположенных восточнее, тогда как на юго-западе современной территории Украины она встречается спорадически (Анетовка II) или не зафиксирована вообще (Большая Аккаржа). По данным В. И. Бибикиной и А. В. Старкина в Анетовке II число особей лошади составляет 2,42 %. Такое небольшое количество исследователи объяснили эпизодическим характером охоты и

неблагоприятными для существования данного вида условиями окружающей среды [9, сс. 9, 12, 15].

Причины незначительного количества лошадей в составе охотничьей добычи можно также усмотреть в специализации охоты на другие виды копытных и в особенностях самого животного, обладающего хорошим слухом, зрением и обонянием и, кроме того, достаточно пугливого. В природе дикие лошади, как правило, держатся небольшими табунами. Пастись они предпочитают рано утром или вечером, а днем отдыхают, выбирая для этого места с хорошим обзором окрестностей.

Тем не менее, нельзя обойти вниманием отмеченный еще В. И. Бибиковой факт существования на территории Юго-Восточной Европы двух ареалов археологических памятников эпох неолита — энеолита: западного и восточного, хорошо различающихся по количеству лошади. Для неолитических и энеолитических поселений на западе характерно малое количество лошади (менее 10 %), тогда как памятники восточного ареала демонстрируют значительное ее количество (в отдельных памятниках — до 80 %). Как предполагала В. И. Бибилова, из восточного ареала, где лошадь как домашнее животное была освоена рано, она могла эпизодически проникать на смежные территории, занятые племенами с иным хозяйственным укладом. На основании данного тезиса все кости лошадей, найденные в памятниках западного ареала (Правобережная Украина и территории до Центральной и Южной Европы) добронзового времени, были отнесены к домашней форме [10, сс. 203 — 204].

Однако сопоставление видового состава промысловых видов животных из местонахождений верхнего палеолита также демонстрирует меньшее количество лошадей в памятниках, расположенных западнее, и большее — в пределах восточного региона. По-видимому, в данную эпоху лошади обитали по всей территории южной части современной Украины, однако на юго-западе их численность была меньшей, чем на юго-востоке. Тем не менее, вид входил в состав охотничьей добычи как желанный объект, дающий значительное количество мясной пищи и различного сырья.

Таким образом, верхнепалеолитическое население юга Украины включало лошадь в число объектов охоты. Вид добывался, очевидно, круглогодично. Анализ промеров костей и изучение зубной системы позволяет заключить, что в состав охотничьей добычи входили как самки, так и самцы лошади. Забитые животные распределяются по группам полувзрослых и взрослых. Особи до года и очень старые животные не отмечены. Наличие различных частей скелета свидетельствует о том, что места охоты находились относительно недалеко, и добыча доставлялась на стоянки целиком. Лошадь была не только ценным пищевым ресурсом. Верхнепалеолитические коллективы использовали также вторичную продукцию — шкуры, сухожилия и кости лошадей, используемые для изготовления одежды, орудий труда и в качестве элементов жилищных конструкций.

Библиография

1. Громова В. И. Краткий обзор четвертичных млекопитающих Европы / В. И. Громова. — М. : Наука, 1965. — 144 с.
2. Федотов П. А. Коневодство / П. А. Федотов. — М. : Агропромиздат, 1989. — 271 с.

3. Станко В. Н. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины / В. Н. Станко // Археологический альманах. — 1996. — №5. — С. 129 — 138.
4. Медяник С. И. Результаты палинологического анализа образцов, отобранных на стоянке Большая Аккаржа в 1986 и 1990 годах / С. И. Медяник // Сапожников И. В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К. : Шлях, 2003. — С. 280 — 286.
5. Ахметгалеева Н. Б. Обработанная кость производственного участка верхнепалеолитической стоянки Анетовка II (раскопки 1992 — 2010 гг.) / Н. Б. Ахметгалеева, А. В. Главенчук // Stratum plus. — 2012. — №1. — С. 1 — 16.
6. Оленковський М. П. Палеозоологічні комплекси пізньопалеолітичних стоянок Присивашся та подових утворень Нижньодніпровського лівобережжя / М. П. Оленковський, О. П. Секерська // Археологический альманах. — 2006. — №1. — С. 105 — 110.
7. Кузьмина И. Е. Позднеплейстоценовая широкопалая лошадь верхнего Дона / И. Е. Кузьмина // Млекопитающие Восточной Европы в антропогене. — Л. : ЗИН АН СССР, 1980. — С. 91 — 118.
8. Горелик А. Ф. Охота на лошадь в жизнеобеспечении финальнопалеолитического населения юго-восточной Украины / А. Ф. Горелик // Vita Antiqua. — 2001. — № 3 — 4. — С. 156 — 166.
9. Бибилова В. И. Териокомплекс позднепалеолитического поселения Анетовка II / В. И. Бибилова, А. В. Старкин // Четвертичный период: Палеонтология и археология. — Кишинев : Штиинца, 1989. — С. 8 — 16.
10. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В. И. Цалкин. — М. : Наука, 1970. — 280 с.

Секерська О. П.

**Широкопалий верхньоплейстоценовий кінь
та адаптаційна стратегія населення верхнього палеоліту півдня України**

Стаття присвячена аналізу знахідок кісток широкопалого коня на стоянках пізнього палеоліту південної частини території сучасної України. В науковий обіг вводиться нова інформація вимірів окремих кісток коня. Співставлення видового складу мисливської здобичі демонструє меншу кількість коней на стоянках західної частини півдня сучасної України і більшу — у пам'ятках східної частини регіону. Широкопалий кінь був цінним об'єктом полювання, який давав значну кількість м'ясної їжі та різноманітної сировини.

Sekerskaya E. P.

***Equus caballus latipes of Upper Pleistocene
and adaptation strategy Upper Paleolithic population of southern Ukraine***

This article analyzes the bones of *Equus caballus latipes* from the Upper Paleolithic sites of the southern part of the territory of modern Ukraine. New data of measuring of bones of horse are entered in a scientific turn. The analysis of the hunting showed that at sites of the South-Western part of the territory of modern Ukraine was extracted a fewer amount of horses than at sites South-Western part. The horse was a valuable object of hunting, which had given a significant amount of meat and various raw materials.

КІЛЬКА ПОХОВАНЬ З КУРГАНУ ПОБЛИЗУ С. КОБЕЛЯЧОК НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Під час проведення науково-рятивних досліджень 2015 р. у Кременчуцькому р-ні Полтавської обл. надійшло повідомлення про знахідку під час оранки угідь великої кам'яної брили, зачепленої плугом. Унаслідок її огляду стало зрозуміло, що на ділянці підвищення другої надзапавної тераси правого берега р. Кобелячок знаходилася дуже розорана група курганів, на більшому з яких саме і був вигорнутий стелоподібний камінь. Поряд помічені сліди розораних дощок від гробовища ще одного захоронення, а дещо на північний захід від них знайдені вигорнуті кістки дитини. На місці знахідки проведені термінові науково-охоронні заходи.

Група курганів I поблизу с. Кобелячок, сучасної об'єднаної Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну, розташована компактним скупченням навколо більш-менш помітного насипу на північний схід від околиці села, на плато другої надзапавної тераси правого берега р. Кобелячок (ліва притока р. Дніпро), за 1,26 км на північ – північний захід від його центру (азимут 346°) та за 0,58 км на північ від розвилки асфальтованих автодоріг – місцевої сільської С 171126 до с. Малики й обласного значення О 1711147 Дмитрівка – Озера (азимут 4°), майже на середині відстані між селами Кобелячок і Малики тієї ж сільської ради (рис. 1).

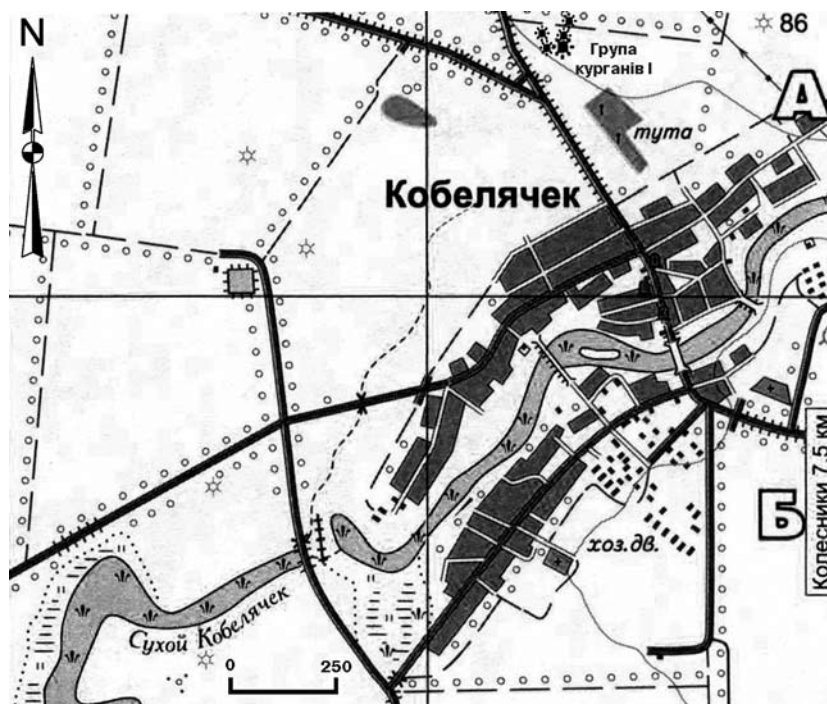


Рис. 1. Карта розташування групи курганів I

Розорані кургани не були відомі дослідникам [1, арк. 14 – 15]. Щоправда, один з них – більший отримав позначення на топографічній карті зйомки 1953 р. [2]. Він зафіксований з відносною висотою насипу більше 1 м та абсолютною 84,9 м у Балтійській системі вимірів, нанесений на всі випуски детальних карт другої половини ХХ ст. мірлами 1 : 10 000 та 1 : 25 000 см. Навколишні кургани на карто-

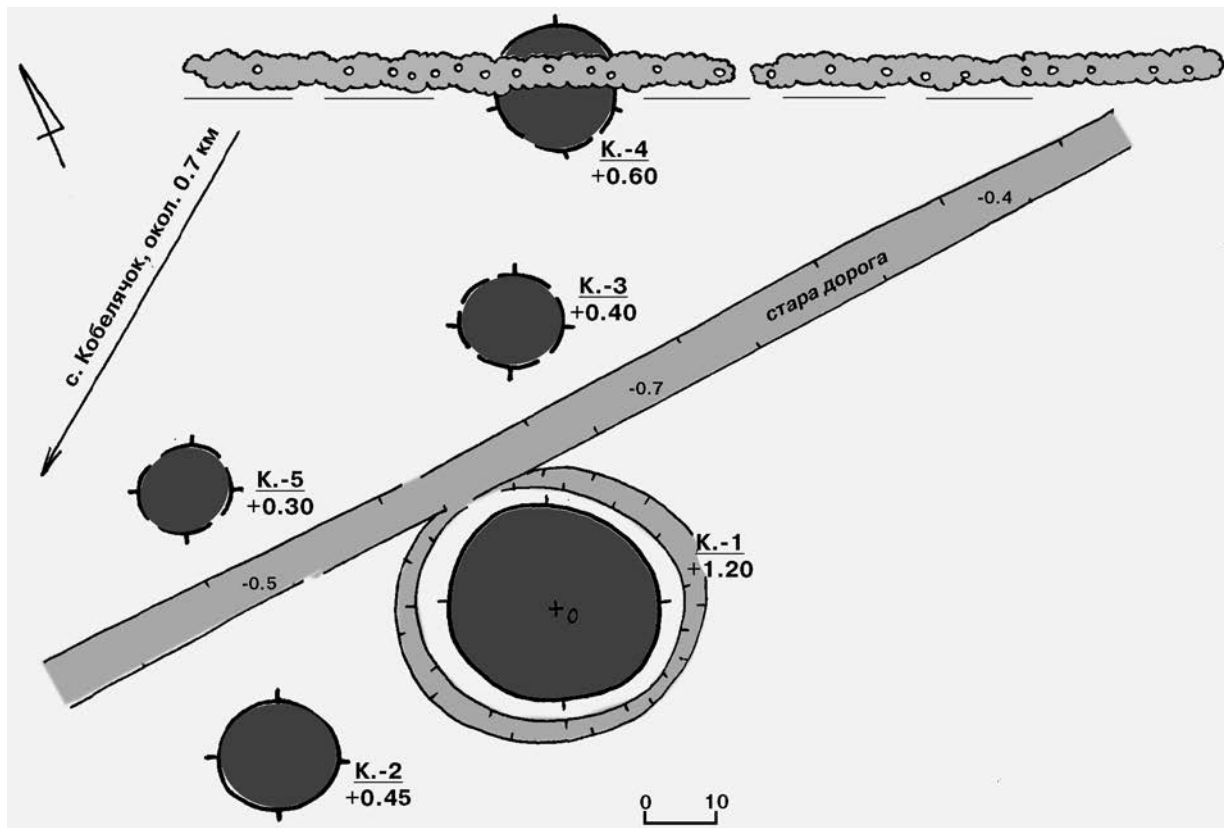


Рис. 2. План розташування групи курганів I

графічних матеріалах топографами не відображені. Групу в широтному напрямку, повз скупчення насипів, перетинає заорана заглибина старої ґрунтової дороги від Кобелячка на Козельщину, завширшки 6 – 7 м і глибиною 0,4 – 0,7 м.

Кургани займають вершину невеликого чорноземного підвищення, знаходяться посеред значної розорюваної ділянки, з північного сходу обмеженої лісосмугою, наданої у користування працівникам соціальної сфери. Уздовж лісосмуги з боку курганів пролягає польова дорога в бік с. Калашники (рис. 2).

Місцезнаходження групи – типове невелике підвищення плато, віддалене на 1,1 – 1,3 км від русла степової річки, тобто, доволі характерне місце для першопочаткового влаштування родового курганного некрополю населенням ямної культурно-історичної спільноти племен.

Група складається з 5-ти невеликих курганів, здебільшого заввишки 0,4 – 0,6 м і діаметром 15 – 24 м, розташованих на відстані 20 – 90 м на північ – північний схід від найбільшого з них за № 1 (рис. 2). Останній має висоту 1,2 м та діаметр 31 x 32 м, виразний сегментоподібний профіль, округлі обриси, що підкреслені в полах контуром неширокого (2 – 3 м) заораного рівчака завглибшки 0,25 – 0,4 м. Безпосередньо з півночі від нього пролягає заглибина згаданого вище старого шляху.

Визначені географічні координати умовного центру кургану № 1 становлять 49°04'45,4'' північної широти та 33°47'46,7'' східної довготи. За 1,5 м на схід від його умовного центру (далі – УЦ) саме і була вигорнута гранітна плита з перекриття основного поховання.

Загалом курганний могильник належить до типових комплексів поховальних об'єктів доби раннього бронзового віку, що використовувалися для здійснення

захоронень і в наступні епохи. З огляду на місцезнаходження поряд старої дороги, некрополь має тяжіти до більш давнього вододільного шляху, маркуючи таким чином один з напрямків пролягання доріг епохи бронзового віку до басейну Нижнього Псла.

Отже, за 1,7 м на схід від УЦ більшого кургану за сільськогосподарських робіт була вигорнута одна з плит перекриття давнього поховання. У продовженні глибокої борозни на схід і захід від місця знахідки, за 0,7 – 1 м в обидва боки, в ґрунті проступали скупчення дитячих і дорослих кісток людей та сліди розораного гробовища. Тому вирішено було зачистити ділянку навколо гранітної плити розміром 5 x 6 м край вершини кургану до рівня основи орного шару, а для забезпечення можливості проведення сільськогосподарських робіт, дослідити пошкоджені захоронення.

Після зняття орного шару ґрунту виявлено вцілілі комплекси чи рештки поховань – трьох впускних кочівницьких й одного умовно основного – ямного. Стратиграфічні спостереження обмежилися мінімумом втручань до масиву насипу. Роботи були направлені на дослідження виявлених оранкою поховальних комплексів, після чого всі заглибини від останніх були загорнуті виїнятим ґрунтом.

Зазначимо, що поверхнева частина насипу кургану складалася з чорносірого чорнозему. На рівнях 0,6 – 0,65 м від «0» відзначений більш щільний масив первісного насипу, можливо, енеолітичної епохи, до якого і було впущене ямне поховання 4 з кам'яним закладом. Три інших захоронення виявилися впускними в умовно ямний насип II і здійснені на незначній наразі глибині – від 0,3 до 0,6 м. Вони належали до початкової доби пізнього середньовіччя (рис. 3). Нижче подаються описи чотирьох досліджених поховань, а також виділені рештки ще одного зруйнованого, визначеного внаслідок проведення антропологічних досліджень.

Насамкінець зазначимо, що на розораній поверхні кургану за 4,23 м на північ – північний захід від УЦ (азимут 334°) плугом були вигорнуті кістки тварини – залишки кінцівки молодої особини бика свійського (палеозоологічні визначення В. Л. Бондаренка). Вони залягали в масиві насипу II на глибині 0,3 м від УЦ та були рештками жертви чи тризної відправи (рис. 3: кт), ймовірно, що золотоординського часу [1, арк. 13 – 28].

Поховання 1 (кочівницьке, золотоординське) знаходилося за 4,55 м на схід від УЦ (азимут 81°). Досліджувалося з глибини 0,2 м від «0», в чорноземному орному шарі. Виявлене за пошкодженими оранкою кістковими рештками і скупченням подрібнених та вигорнутих плугом останків похованого, з-поміж яких трапилося й кілька кісток іншого індивіда (рис. 3: п. 1). Містилося у прямокутній дещо видовженій ямі, зорієнтованій за довшою віссю північний захід – південний схід, впущеній з рівня стародавньої поверхні кургану – насипу II. Розміри ями –

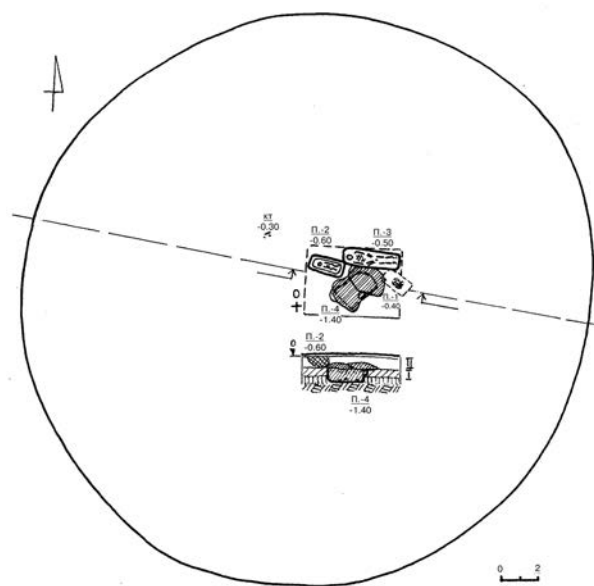


Рис. 3. План насипу № 1

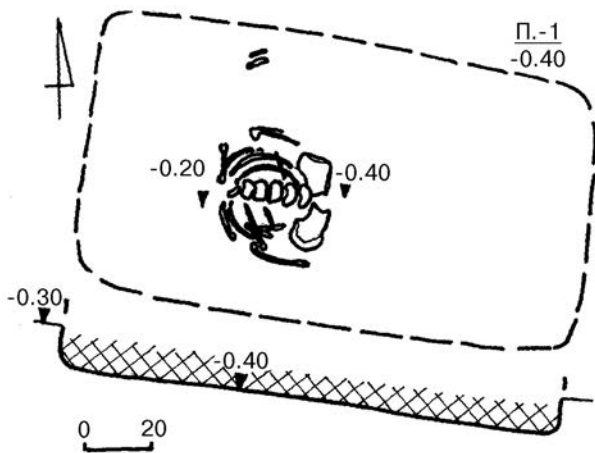


Рис. 4. План та перетин поховання 1

решток скелету знайдені лише кілька фаланг пальців руки дитини та уламок щелепи ще однієї дорослої особи. Речові знахідки відсутні.

Захоронення розглядається як кочівницьке золотоординського часу, у складі невеликого, цілком імовірно, родинного некрополю, влаштованого край вершини кургану.

Поховання 2 (кочівницьке, золотоординське) досліджене за 2,02 м на північ — північний схід від УЦ (азимут 12°) з глибини 0,2 м від «0», під чорноземним орним шаром, виявлене за пошкодженими розорюванням рештками дерев'яного гробовища. Влаштоване у прямокутній видовженій ямі, зорієнтованій із заходу — північного заходу на схід — південний схід, впущеній з рівня стародавньої поверхні кургану — насипу II (рис. 3: п. 2). Розміри ями — 0,8 x 2 м, площа — 1,6 кв. м. Її обриси були чітко помітні за перемішаним чорноземом заповнення нижньої части-

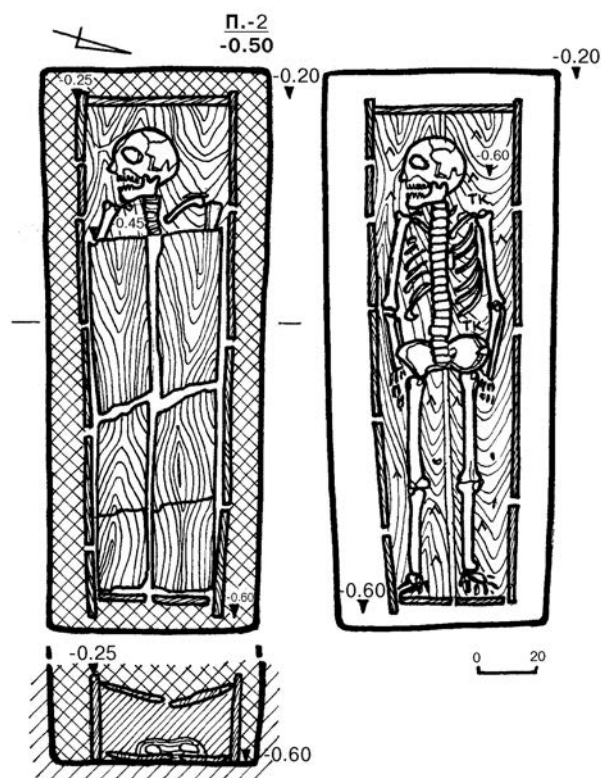


Рис. 5. План та перетин поховання 2

ни, з дрібними включеннями суглинку. Глибина ями — 0,6 м від УЦ.

Посеред ями, на рівній відстані від її стінок, знаходилося дощате гробовище, у вигляді незначно розширеного до оголів'я прямокутного високого ящика, складеного з широких тонких дошок. Розміри цього гробовища становили 0,48 — 0,53 x 1,8 м, висота 0,3 м. Довші дошки «домовини» на 2 — 5 см виступали за її краї, розпиралися зсередини коротшими. Їх ширина становила 30 см, товщина — близько 2,2 — 2,5 см. Основу та покривку цієї конструкції утворювали пари добре виструганих дощок завширшки 20 — 22 см. «Труна», влаштована без застосування металевих цвяхів та дерев'яних шпів, вірогідно, утримувалася завдяки обгортанню (обв'язуванню) текстилем. На дні та під кістками скелету відзначені зотлілі сліди кошми (рис. 5).

Посеред ями, на рівній відстані від її стінок, знаходилося дощате гробовище, у вигляді незначно розширеного до оголів'я прямокутного високого ящика, складеного з широких тонких дошок. Розміри цього гробовища становили 0,48 — 0,53 x 1,8 м, висота 0,3 м. Довші дошки «домовини» на 2 — 5 см виступали за її краї, розпиралися зсередини коротшими. Їх ширина становила 30 см, товщина — близько 2,2 — 2,5 см. Основу та покривку цієї конструкції утворювали пари добре виструганих дощок завширшки 20 — 22 см. «Труна», влаштована без застосування металевих цвяхів та дерев'яних шпів, вірогідно, утримувалася завдяки обгортанню (обв'язуванню) текстилем. На дні та під кістками скелету відзначені зотлілі сліди кошми (рис. 5).

Посеред ями, на рівній відстані від її стінок, знаходилося дощате гробовище, у вигляді незначно розширеного до оголів'я прямокутного високого ящика, складеного з широких тонких дошок. Розміри цього гробовища становили 0,48 — 0,53 x 1,8 м, висота 0,3 м. Довші дошки «домовини» на 2 — 5 см виступали за її краї, розпиралися зсередини коротшими. Їх ширина становила 30 см, товщина — близько 2,2 — 2,5 см. Основу та покривку цієї конструкції утворювали пари добре виструганих дощок завширшки 20 — 22 см. «Труна», влаштована без застосування металевих цвяхів та дерев'яних шпів, вірогідно, утримувалася завдяки обгортанню (обв'язуванню) текстилем. На дні та під кістками скелету відзначені зотлілі сліди кошми (рис. 5).

Похований — чоловік у віці 30 — 40 років зі зростом 162 — 164 см (тут і далі наводяться антропологічні визначення канд. мед. наук А. В. Артем'єва і Ю. В. Долженка), — був викладений посеред гробовища випростано на спині, головою на захід — південний захід, з розворотом обличчям на киблу, укладеними вздовж тулуба руками, кистями біля тазу. Стопи ніг виявилися розведеними. Під кістками тазу та лівого плеча відзначений тлін і кілька дрібних відбитків вовняної тканини, детальніше визначити яку не вдалося. Речові знахідки відсутні.

Захоронення залишене кочовиками золотоординського часу у складі некрополю, влаштованого на вершині кургану.

Поховання 3 (кочівницьке, золотоординське) вивчалось за 3,45 м на північний схід від УЦ (азимут 34°) з глибини 0,3 м від «0», з основи орного шару. Виявлене під час розчистки перекриття ямного захоронення 4. Влаштоване у чітко прямокутній видовженій ямі, зорієнтованій за довшою віссю захід — північний захід — схід — південний схід, впущеній з рівня стародавньої поверхні насипу II (рис. 3: п. 3). Розміри ями — 0,7 x 2,02 м, площа — 1,4 кв. м. Обриси її нижньої частини помічені за перемішаним чорноземним ґрунтом заповнення зі включеннями суглинку. Глибина ями — 0,5 м від УЦ (рис. 6).

Посеред ями без дощатого гробовища знаходилися кістки скелету похованого (рис. 7) — чоловіка у віці 25 — 30 років, із зафіксованим за добре збереженими кістковими рештками зростом 165 — 167 см. Небіжчик був викладений випростано на спині горілиць, головою на захід — південний захід, з розворотом обличчям до півночі, укладеними вздовж тулуба руками, кистями на стегнах. Стопи ніг виявилися випростаними. За положенням кісток, зокрема, рівномірністю розташування кісток рук, похований, вірогідно, був досить щільно загорнутий у саван (рис. 6). Під кістками тазу тлін чи відбитки підстилки були відсутніми, речові знахідки не виявлені.

Стабільна західна орієнтація похованих, розворот старшого з них обличчям на киблу, відсутність інвентаря, характерне дерев'яне гробовище, ознаки використання савану вказують на те, що досліджені захоронення складають невеликий некрополь кочівників золотоординської епохи, влаштований на вершині кургану у XIV ст.

Поховання 4 (основне для насипу II-?, ямне) виявлене за 1,6 м на схід — північний схід від УЦ (азимут 44°) за вигорнутою сільськогосподарськими роботами

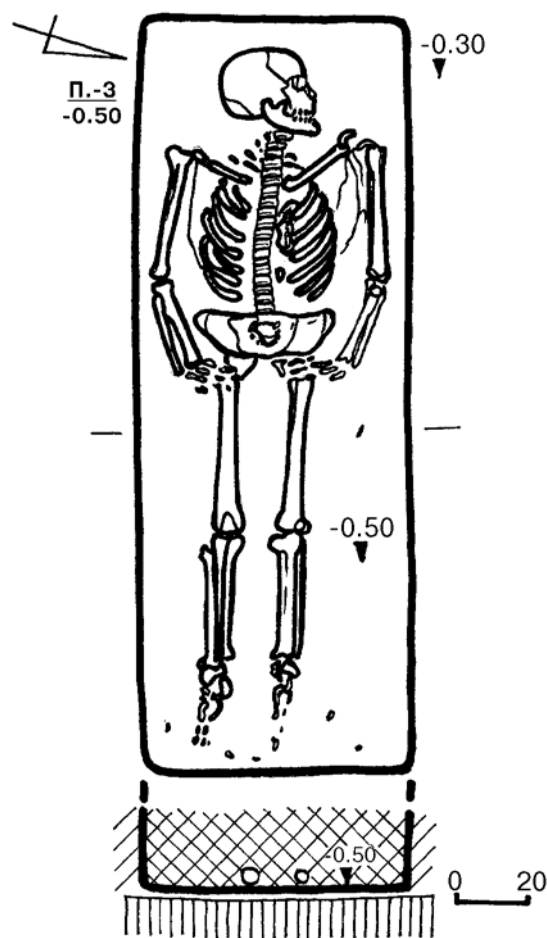


Рис. 6. План та перетин поховання 3



Рис. 7. Плити перекриття-закладу поховання 4. Справа поховання 3

плитою гранітного закладу-перекриття. Досліджувалося з глибини 0,32 м від «0», з основи орного шару. Влаштоване у підпрямокутній видовженій ямі з єдиним скругленим кутом (з північного сходу), зорієнтованій за віссю північний схід — південний захід і впущеній з рівня поверхні насипу I, з глибини 0,65 м від УЦ (рис. 3: п. 4).

Яма перекривалася двома підовальними, з п'ятьма кутоподібними виступами, нерівномірної товщини плитами сірого граніту, завтовшки від 0,1 — 0,12 до 0,22 — 0,3 м. Розміри цих оббитих для транспортування каменів, взятих з поверхневих нашарувань виходів граніту в районі сучасного Шматківського кар'єру (визначення канд. геолог.-мінерал. наук І. Г. Нікитенка), становили 1 x 1,38 та 0,95 x 1,3 м (рис. 7; 9). Як вдалося встановити за відбитком у ґрунті, більша плита, викладена з північного боку, перекривала дещо меншу, а між ними — зі сходу першу підпирав окремо викладений округлий камінь розмірами 0,18 x 0,22 x 0,14 м. Зі встановленням вигорнутої плити на попереднє місце отримана цілком достовірна реконструкція влаштування перекриття (рис. 7). Між каменями виявлені кілька кісток дорослої людини, в т. ч. уламок щелепи, частина якої знайдена біля сусіднього поховання 1 в орному шарі.

Розміри ями — 1,1 x 1,75 м, площа — близько 1,8 кв. м. Обриси її були помітні за плямою затічного чорнозему під плитами перекриття, перемішаного чорноземо-супіщаного ґрунту у верхній частині заповнення. Глибина — 1,4 м від УЦ (рис. 8; 9).

Крім одного скругленого кута, яма з південного сходу, на одній з довших стінок, та з південного боку, вздовж коротшої, мала неширокий (10 — 15 см) уступ, влаштований на рівні 1,1 м від УЦ (рис. 8; 9), щось на кшталт невеликого заплічка чи основи для укладання легкого перекриття з гілок чи стебел трави під плитами. Проте, очевидних слідів останнього, крім непевних решток деревного тліну



Рис. 8. Поховання 4

у заповненні, виявлено не було. Заповнення однорідне, у верхній частині більш супіщане, із затічними включеннями, в нижній — чорноземне.

Поховання влаштоване за діагональною віссю ями (захід — південний захід — схід — північний схід). За цією віссю, ногами впираючись у північно-східний кут ями, головою на південний захід, була викладена дитина — можливо, хлопчик у віці 6 — 9 років (одонтологічні визначення А. В. Артем'єва). Виходячи з положення збережених напівзотлілих кісток, дитина розміщувалася на спині горілиць, руки вздовж тулуба, кистями до тазу, ноги підігнуті в колінах вгору (завалилися у східний бік) (рис. 8; 9). Небіжчик укладався на прямокутний шматок циновки зі стебел високих болотяних рослин, вкритий текстилем, розміром близько 0,6 x 1,2 м, під яким знаходилися порівняно крупні й дрібні шматочки крейди. В головах були помітні сліди підпрямокутної зі скругленими кутами невеликої подушечки, що відзначалася незначним потовщенням (до 1 см) та слідами шкіряного тліну. На кістках черепа і подушечці, вздовж грудної клітини, тазу, на стопах ніг були помітні сліди посипання вохрою темно-червоного кольору (рис. 9). Під тліном подушечки на дні відзначена тонка суцільна пляма крейди розмірами 20 x 25 см. Близьче до південно-східного кута ями, під південною стінкою містилася тонка (0,1 см) пляма вохри темно-червоного кольору у формі півкола діаметром 21 см (рис. 9: 4), що, вірогідно, позначала обриси круглого в плані символічного зображення, поверх якої відзначено кілька крупних вуглин.

Інвентар поховання складався з двох невеликих ліпних горщиків, причому перший з них, з яйцеподібним тулубом та розчосами на поверхні, був викладений на бік безпосередньо над головою дитини (рис. 9: 3). Він був забитий материковим суглинком. Другий ліпний горщик, із заглаженою поверхнею і вузьким пасмом трикутного декору на більш широкому яйцеподібному тулубі, стояв у південно-західному кутку ями (рис. 9: 2). На уступі зі східного боку лежав кам'яний

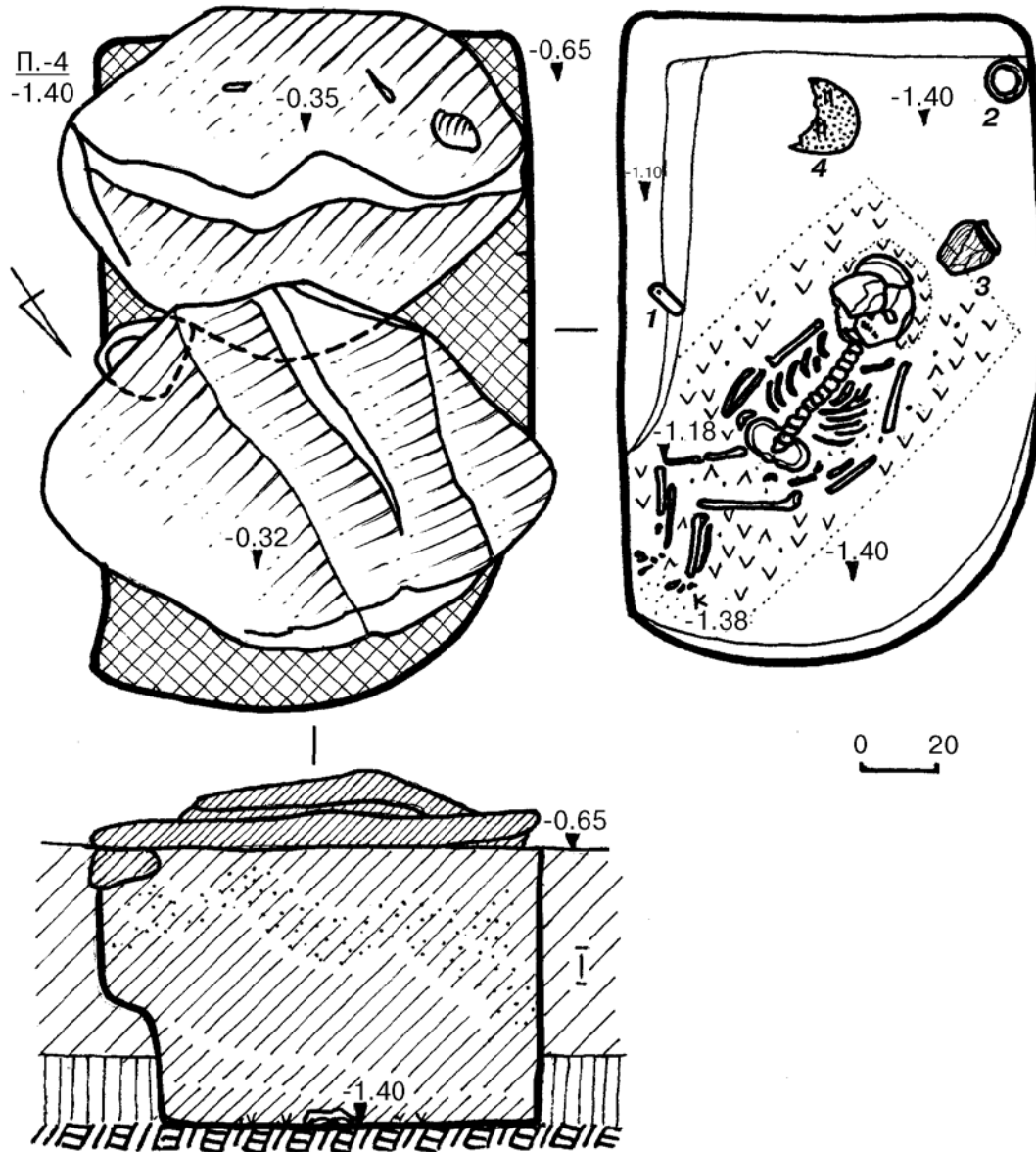


Рис. 9. План та перетин поховання 4

точильний брусок з отвором для підвішування (рис. 9: 1). На дні ями виявлений дрібний фрагмент ліпної кераміки, що знаходився поряд з кістками стопи лівої ноги дитини (рис. 9: к).

Опис знахідок:

1. Невеликий фрагмент стінки ліпного горщика з домішками шамоту і черепашки в пористому тісті. Розміри – 0,8 x 1,2 см.

2. Горщик невеликий ліпний, з коротким вертикальним дещо нерівним вінцем, виділеним прогладжуванням уступом плічок, яйцеподібним звуженим донизу тулубом, вкритий вертикальними широкими розчосами крупнозубого гребінця. Гребінцеве загладжування поверхні на тулубі утворює шість нерівномірно видовжених замкнутих вертикальних фестонів-овалів. Внутрішня поверхня зі слідами горизонтального гребінцевого загладжування. Тісто відмулене, з домішками дрібного піску, часом шамоту.

Висота посудинки – 9,7 см, діаметри: вінця – 6,4 x 7,3 см, тулуба – 9 x 9,7 см; товщина стінок – 0,4 – 0,6 см (рис. 10).

3. Горщик невеликий ліпний, з коротким неохайним вертикальним вінцем, злегка виділеним уступом плічок, яйцеподібним звуженим донизу (навіть дещо загостреним) тулубом, зі слідами добре загладжених гребінцевих розчосів. З одного боку від основи плічок наявні сліди орнаментації — злегка прокреслені один над одним два рівнобедрені трикутники (основа бл. 2 см) вершинами донизу, заштриховані двобічно направленими навскісними лініями. Є дрібні давні сколи по вінцю, сліди мінералізації вмісту. Внутрішня поверхня затерта. В тісті помітні домішки дрібного піску і шамоту, часом — крупні фракції піску.

Висота — 8,9 см, діаметри: вінця — 8,7 x 9,2 см, тулуба — 9,9 см; товщина стінок — 0,5 — 0,8 см (рис. 11).

4. Точильний брусок (мантачка) видовжено-прямокутної форми, зі звуженою в перетині верхньою частиною, наскрізним круглим отвором для підвішування на ремінці чи мотузці, свердлений з двох боків на конус. Кути нерівномірно закруглені, із затертими сколами, поверхня шліфована. Виготовлений з каменю чорного кольору — базальту. Виявлений на східному уступі-заплічку, на глибині близько 1,1 м від УЦ. На поверхні є дрібні давні сколи, легкі подряпини.

Висота — 8,9 см, ширина — 2,7 — 2,8 см, товщина — 0,8 — 1,2 см, зовнішній діаметр отвору — 1 см, внутрішній — 0,7 см (рис. 12).

Дитяче ямне захоронення, віднесене до рубежу III — II тис. до н. е., репрезентує яскравий горизонт поховальних пам'яток ямної культурно-історичної спільноти передступових просторів Дніпровського Лівобережжя, що з'явилися за пізньоямного часу.

Поховання 5 (кочівницьке, золотоординське) вичленуване за окремими знахідками кісток розгорнутого сільськогосподарськими роботами неглибокого впускного захоронення, здійсненого, вірогідно, за 3 — 4 м на схід від УЦ (азимуту 76° — 82°). Останки виявлені на глибині 0,2 — 0,3 м від УЦ в орному шарі від місця знаходження захоронення 1 до плит перекриття поховання 4. Серед них наявні уламки нижньої щелепи жінки у віці 40 — 45 років та фрагмент трубчастої кістки її ноги.

За подібністю мінералізованих відкладень на зубах до попередніх захоронень, можна припустити належність зруйнованого комплексу золотоординській епосі та здійснення поховання у неглибокій видовженій ямі, без решток гробовища. Інші дані щодо захоронення відсутні.

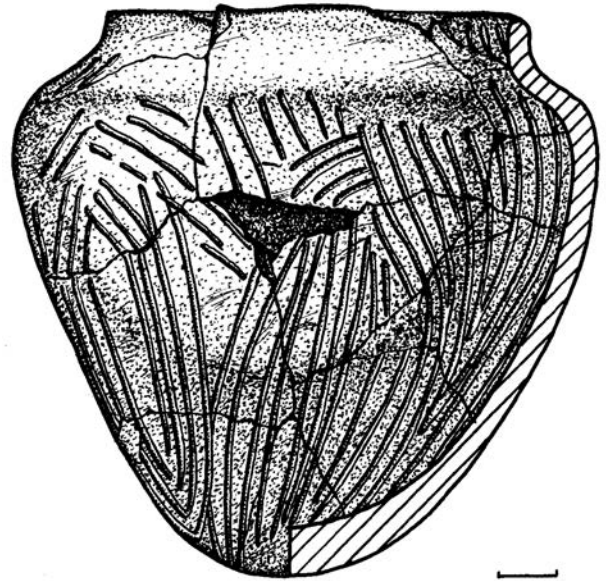


Рис. 10

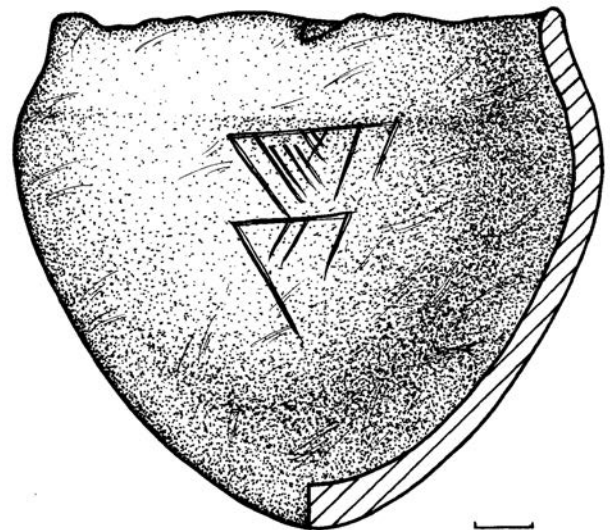


Рис. 11

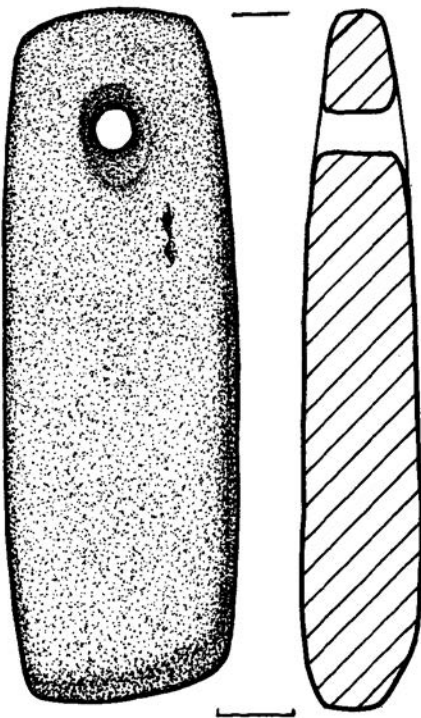


Рис. 11

Таким чином, на дослідженій напівзруйнованій ділянці кургану виявлені чотири збережені і рештки ще одного знищеного сільськогосподарськими роботами захоронення. Одне з них — досить виразне — пізньоямного часу доби раннього бронзового віку, чотири — золотоординських кочовиків XIV ст.

У комплексі поховання 4 наявні окремі ознаки як раннього стратифікованого горизонту ямних захоронень басейну Нижнього Псла (діагональне положення небіжчика, гранітні плити закладу, наслідування більш архаїчним формам ліпного посуду), так і домінуючі риси пізньоямного або навіть ямно-катакомбного (південно-західний сектор орієнтування, використання крейди, наявність з-поміж предметів супроводу подушечки, точильного каменя-мантачки) [3, сс. 331 — 336; 4, с. 103]. Це дозволяє віднести досліджене захоронення до кола старожитностей фінального етапу розвитку лівобережних племен ямної культурно-історичної спільноти на передстепових середньодніпровських просторах терасового лісостепу. До речі, варто

нагадати й про знахідки у зруйнованому кургані неподалік місця дослідження двох кам'яних човноподібних свердених сокир-молотів початку II тис. до н. е., що зберігаються в колекції місцевого громадського музею історії села [5, сс. 25 — 28, рис. 1].

Щодо групи золотоординських поховань некрополю край вершини кургану, то, принаймні, два з них мають ознаки захоронень рядових кочівників середньозолотоординського часу, більша частина з яких вже притримувалася мусульманських поховальних традицій [3, сс. 389 — 390; 6, сс. 161 — 163]. Останнє дозволяє розглядати час появи таких захоронень у хронологічних межах другої — третьої чвертей XIV ст.

Зауважимо, що курган потребує проведення невідкладних науково-рятівних робіт, хоча б з метою дослідження наразі розорюваних у його масиві золотоординських поховальних комплексів.

І, насамкінець зауважимо, що великогабаритні деталі перекриття ямного поховання вагою понад 300 і 400 кг музеефіковані — перевезені з околиць села наданою ТОВ «Єристівський ГЗК» технікою до скансену Горішнеплавнівського історико-краєзнавчого музею.

Бібліографія

1. Супруненко О. Б. Звіт про дослідження курганів у Кременчуцькому районі на Полтавщині в 2015 р. / О. Б. Супруненко // НА ІА НАН України. Ф. е. — 2015/ нов. надх. — 345 арк.
2. М-36-104-Г-в: карта. — (Кобелячек). — М 1 : 25 000 см. — Сост. по съемке 1953 г. М 1 : 10 000. — М. : ГУГК, 1955. — Перв. изд.
3. Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк [відп. ред. С. А. Скорий]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — 472 с.

4. Супруненко О. Б. Курган з пониззя Псла / О. Б. Супруненко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2014. — Вип. 14. — С. 90 — 105.

5. Коверко А. В. Сокири-молоти з Кременчуччини / А. В. Коверко, В. І. Удовіцька // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2016. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 25 — 29.

6. Супруненко О. Б. Нові матеріали золотоординського часу з пониззя Псла / О. Б. Супруненко // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — Вип. 24. — С. 153 — 167.

Супруненко А. Б.

Несколько погребений из кургана у с. Кобелячек на Кременчугщине

Публикуются результаты исследований погребальных комплексов позднеямного и средне-золотоординского времени из частично разрушенного кургана в составе группы I у с. Кобелячек Пришибского сельского совета Кременчугского района Полтавской области (2015 г.).

Suprunenko A. B.

A few burials from a barrow in Environs of v. Kobelyachok near Kremenchuk

The paper presents results of examination of a few burial complexes, dated back to the late Pit Grave Culture and the middle Golden Horde Age, from a partly ruined barrow (Group I), in environs of v. Kobelychok, Pryshyb Local Council near Kremenchuk, Poltava Region (2015).

Синельников А. С.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ГЕТСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ДОБРУДЖЕ

Первые труды, которые в той или иной степени касались истории гетских племен, появились в первой половине XIX в. Западноевропейские исследователи, будучи историками и филологами, рассматривали в своих работах, в основном, вопросы исторической географии, этнической и языковой принадлежности гетов. Этот начальный этап в изучении древностей гетов довольно подробно описан в работах И. Т. Никулицэ [1, сс. 13 — 18; 2, сс. 3 — 17]. Вопрос о появлении северных фракийцев, к которым относятся племена гетов, исследователями XIX в. особо не рассматривался, поскольку считалось, что разделение их на северных и южных носило чисто территориальный характер [1, сс. 13 — 18]. Прародиной этого многочисленного народа одни исследователи считали земли к югу от Дуная, другие — к северу, в Карпатском массиве. Более ценными и информативными для нас являются работы начала и второй половины XX в., на которых и остановимся более подробно.

В начале XX в. вышел ряд работ румынского историка и археолога В. Пырвана, которые являются первыми публикациями, посвященными истории гетов. В фундаментальных исследованиях «Гетика» и «Дакия», автор, анализируя имевшиеся в его распоряжении материалы, приходит к выводу о том, что северные фракийцы — это гето-даки, которые жили в пределах Дакии, т. е. к северу от

Балкан и Дуная, еще с эпохи поздней бронзы [1, с. 15]. Такое предположение об автохтонности северных фракийцев нашло широкое распространение среди исследователей. В определенной мере, поиск археологических соответствий для подтверждения данной гипотезы продолжается до сих пор, хотя достоверно установлено, что в бытовании фракийцев, применительно к территории к северу от Дуная, существовали хронологические разрывы, а непрерывность развития культуры с эпохи бронзы не имеет под собой никакого подтверждения. Таким образом, предположение об автохтонности северных фракийцев не получило должного археологического обоснования.

Начало следующего периода исследования гетской культуры можно отнести к послевоенному времени. В конце 40-х — 60-х гг. XX в. происходит всплеск открытий новых памятников на территории румынской части Добруджи. Здесь начинаются стационарные археологические исследования. Основная часть исследований второй половины XX в. была, преимущественно, сосредоточена на раскопках погребальных памятников.

В 1955 г. Э. Бужор опубликовал результаты своих раскопок в Муригиоле [3]. Впервые в научный оборот были введены материалы гетского некрополя низовьев Дуная. Раскопки производились в период с 1954 по 1958 гг. [3, 4, 5, 6]. Их автором были выявлены несколько кремаций на двух отдельных участках. На некрополе I было открыто 36 погребений. Некрополь II состоял из 24 погребений. Одновременно с раскопками в Муригиоле, 4 погребения были открыты в Чернаводе. Это были кремации, совершенные в урнах, перекрытых каменными плитами. Работы проводились под руководством Д. Берчу и С. Моринца. В результате, появилась публикация, которая сопровождалась довольно пространными выводами по вопросу генезиса гетской культуры в области Нижнего Дуная [7].

В 1948 и 1958 гг. сделаны несколько случайных открытий в Сату-Ноу (пункт «Suat»). В. Митря опубликовал 2 сохранившихся погребения [8]. Далее последовали спасательные раскопки под руководством В. Митря, К. Преда и Н. Ангелеску (1958 и 1959 гг.), во время которых были открыты уже 44 погребения [9]. Все они совершены по обряду трупосожжения и были помещены в урны, в качестве которых использовались как местные лепные сосуды, так и импортные. Древнейшая фаза могильника датирована авторами концом V в. до н. э., основная же часть инвентаря отнесена к IV в. до н. э.

В 1962 г. были опубликованы результаты раскопок в Телице [10]. В кургане диаметром 31 — 32 м выявлено 7 погребений с трупосожжениями в урнах с крышками. Среди типов урн и инвентаря захоронений зафиксированы различные керамические материалы: местные лепные сосуды и импорт, среди которого фасосские амфоры, канфары и чернолаковые рыбные блюда. Находки из кургана в Телице, по мнению авторов, принадлежали гето-дакийскому населению, имевшему контакты с греческими центрами Западного Причерноморья.

В конце 50-х — начале 60-х гг. в области изучения гетской культуры активно работает Д. Берчу. В ряде его статей была предпринята попытка проследить «генезис латенской культуры» у фракийцев, проживавших к северу от Балкан [2, с. 5]. На основе изучения археологического материала Д. Берчу разделяет ареал гетской культуры на четыре зоны: Истро-Понтийскую (от Железных ворот до устьев Дуная, включая всю современную Добруджу); северную и центральную часть Молдовы; Трансильванию; Банат [2, с. 5]. Истро-Понтийская зона из-за своего географического положения имела непосредственный и постоянный

контакт с эллинским миром и южными фракийцами. Д. Берчу отмечает, что именно благодаря влиянию этих двух высокоразвитых цивилизаций здесь уже в VI в. до н. э. начался генезис латенской культуры [11]. После включения этой территории в состав Одрисского царства развитие северных фракийцев стало столь стремительным, что они слились с южными фракийцами [11]. Племена с низовьев Дуная с этого времени и вплоть до правления Бурбисты больше были связаны с южными фракийцами [12].

В «Истории Румынии» Д. Берчу впервые приводит периодизацию гето-дакийской культуры:

1. Период формирования культуры на основе гальштата — 450 — 300 гг. до н. э.
2. Период консолидации и распространения культуры — 300 — 100 гг. до н. э.
3. Расцвет и зрелость — 100 гг. до н. э. — начало н. э.
4. Подъем до уровня рабовладельческой цивилизации и деление на территории — до 106 г. [12, р. 219].

В 1965 г. Е. Кондураки публикует работу, в которой также рассматриваются вопросы генезиса гетской культуры. По мнению автора, гето-даки окончательно переходят от уровня развития, характерного для гальштатского периода, на более высокую ступень не ранее конца IV века до н. э., когда на многих поселениях появляется гончарная керамика, выполненная по лепным гальштатским образцам [13]. Противопоставляя свое мнение не только Д. Берчу, но и К. Преда и С. Димитриу, автор говорит о гетской гончарной керамике, как о более позднем явлении. Известная на то время гончарная керамика, датируемая V в. до н. э., по мнению Е. Кондураки, могла быть только привозной.

Вышедшая в начале 60-х гг. работа А. Арическу посвящена вопросам связи местного населения Истро-Понтийской зоны с греческими полисами [14]. Основываясь на картографировании известных к тому времени памятников VI — V вв. до н. э., автор выделяет в этой области три района: прибрежный, нижнедунайский и внутренний. Последний из них наиболее бедный и не был заселен оседлым населением, но представлял собой территорию скифских кочевий. Местное население, по мнению автора, было сконцентрировано в двух первых районах. Греческое влияние проявилось более в прибрежной полосе, где местные формы в материальной культуре были заменены греческими, о чем говорит, в том числе и появление погребений с труположением.

Одним из наиболее ярких памятников Добруджи является богатый курган в Аджиголе, открытый еще в 1931 г., исследованный в 60-х гг. Д. Берчу [15, 16, 17]. Курган состоял из трех камер, содержащих различный материал, в том числе вещи из драгоценных металлов (знаменитый серебряный шлем и ритон). Дискуссии относительно производства и принадлежности этих вещей нашли отражение во многих работах. Автор рассматривал вопросы фрако-скифских отношений (влияние звериного стиля, либо самостоятельное развитие фракийского искусства), а также занимался поиском аналогий данным предметам.

Начиная с 1968 г., Г. Симион провёл 8 археологических кампаний в Енисала, в пункте «Valea Netului» (1968 — 1972; 1974 — 1976 гг.). В результате исследований было обнаружено около 400 погребений, из которых 94 % являлись кремациями и 6 % — ингумациями. Таким образом, могильник Енисала до сих пор является самым крупным в Добрудже [18, р. 78]. Был опубликован обширный отчет, посвященный первым трем кампаниям [19]. Однако, в дальнейшем приводились лишь краткие сведения в различных статьях [20]. Не опубликованы материалы раскопок

1971 — 1972 и 1974 — 1976 гг. По имеющимся, опубликованным данным дата могильника находится в диапазоне между IV и началом III вв. до н. э. [18, р. 127].

В 1968 г. появляется первая публикация материалов могильника Буджак. Результаты следующих кампаний освещались в различных изданиях в течение 24 лет — с 1968 по 1992 гг. [21, 22, 23, 24, 25, 26]. Всего в могильнике Буджак М. Иримия раскопал три некрополя. Некрополи I и III на самом деле являются небольшими группами погребений по 4 и 3 соответственно, вокруг которых автор раскопок не мог производить исследования. Некрополь II состоял из 124 (?) погребений. За все время исследований М. Иримия удалось проанализировать 210 из 474 единиц инвентаря (около 45 %) [18, р. 81]. Несмотря на отсутствие полной публикации материалов могильника, Буджак является важным источником для реконструкции погребального обряда гетов конца V — начала III вв. до н. э.

В интервале между 1973 и 1991 гг. вышел ряд работ М. Иримия, посвященных гетским памятникам Добруджи (как уже известным, так и новым), а также пересмотру и уточнению датировок множества из них [27, 28, 29, 30, 31, 32]. Основная часть датировок приведена на основе амфорного материала, в том числе со штампами различных центров, а также других находок. Автором предпринята попытка уточнения некоторых аспектов формирования гетской культуры Добруджи (в частности, подробная хронология памятников VII — I вв. до н. э.). Анализируя указанные работы, следует отметить, что М. Иримия рассматривает вопросы о существовании нескольких периодов в бытовании гетских памятников Добруджи, говорит о наличии хронологической лакуны в VI в. до н. э., отмечает влияние греческого и скифского факторов на формирование гетской культуры.

В 1987 г. были проведены спасательные раскопки в районе Исакчи, в результате чего обнаружены 27 погребений (ингумаций), в основном разрушенные. Их датировки укладываются в промежуток между VI и V вв. до н. э. Отмечены также аналогии подобным погребениям, найденные в Чиукурова и Челик-Дере [33, 34].

В 1995 г. были опубликованы результаты раскопок Г. Симиона в Чукурова [35]. Исследования проводились в 1984 г. Было раскопано 10 погребений, среди которых присутствуют как трупосожжения, так и трупоположения. Погребения совершены в каменных ящиках (обложены камнем). Датировка: VI — V вв. до н. э.

С 1969 по 1974 гг. Е. Москалу исследовал некрополь Канлия. Было открыто 81 погребение суммарно датирующиеся IV — III вв. до н. э. В работе 1983 г., посвященной характеристике фрако-гетской керамики, автор раскопок упоминает 78 погребений и 142 единицы инвентаря [36]. Однако, полностью опубликовать материалы некрополя Канлия Е. Москалу не удалось. При этом они широко использовались, в частности для построения классификации гетской керамики. На основании выделения Е. Москалу гетских сосудов типа IX можно говорить о появлении одного из характерных признаков гетской культуры для всего ее ареала (аспект Канлия). В 2003 г. Н. Бороффка и Г. Трохань осуществили полную публикацию материалов могильника Канлия [37]. Данная работа является одной из первых полных, исчерпывающих публикаций могильника гетской культуры Северо-Восточной Добруджи. Она отличается своей скрупулезностью и описательной точностью. Приведена каталогизация погребальных комплексов и представлены иллюстрации всех материалов. Полагаем, что указанная статья может стать примером полноценного переиздания материалов по каждому из гетских могильников данной территории.

Параллельно с раскопками могильников и отдельных погребений проводились работы и на поселениях.

В 1959 г. Д. Берчу и К. Преда публикуют результаты раскопок поселения Тариверд, которое исследовалось в течении 3-х сезонов — 1955, 1956 и 1958 гг. [38, 39]. На поселении выделен довольно мощный (до 1,5 м) слой IV — III вв. до н. э. Однако, куда больший интерес представляет ранний слой, соотносимый с архаической эпохой. Он датирован второй половиной VI в. до н. э. Кроме работ, посвящённых публикации материалов Тариверде, в 1972 г. вышла статья К. Преда, в которой, автор, на основе анализа находок, выдвинул предположение о статусе поселения как фактории Истрии [40].

В 1974 г. Г. Симионом были проведены раскопки гетского поселения в Бештепе [41]. Была открыта система укреплений, состоящая из двух линий валов. В статье произведено сравнение оборонительной линии в Бештепе с известными памятниками Румынии и Молдовы. Благодаря анализу структуры укреплений, а также сопутствующему материалу (гетская лепная керамика и античный импорт), городище датировано IV — III вв. до н. э.

В 1974 г. началось исследование, как оказалось впоследствии, одного из важнейших памятников гетской культуры в Добрудже — крепости Албешти. Это укрепленное поселение входит в округу Каллатиса. Периметр укреплений охватывает территорию размерами 40 x 70 м, а общая площадь поселения составляет около 12 га. Выделено три фазы строительства укреплений, из которых первые две датируются IV в. до н. э., третья — III — первой декадой II вв. до н. э. Значительную часть датирующего материала составляет клейменная амфорная тара, собственно и определяющая хронологию поселения. Систематические раскопки проводились под руководством А. Рэдулеску (1974 — 1999 гг.) и М. Бэрбулеску (с 2000 г.). Результаты исследований нашли отражение во многих публикациях*.

В 1976 г. было открыто гетское поселение у с. Сарыкиой. Исследования проводились с 1976 по 1978 гг. Эрнестом и Ириной Оберлэндер-Тырновеану, результатом чего стала обширная публикация материалов памятника [42]. Керамика гетского времени, которая превалирует над остальным материалом, разделена собственно, на сосуды местного производства, имитации греческих форм и греческий импорт. На основе греческого импорта предложена датировка памятника IV — III вв. до н. э. с вероятностью бытования и в начале II в. до н. э.

В 1980 г. Г. Симионом и Ел. Лэзуркэ опубликованы результаты исследования укрепленного поселения Бейдауд [43]. Кроме находок других периодов здесь хорошо представлен горизонт с материалами гетской культуры. Среди них остатки оборонительных сооружений — вала и рва, а также материал из раскопок, в том числе античный импорт. Структура системы обороны на городище Бейдауд, как говорят авторы, близка фортификации на Бештепе. Последняя датируется IV в. до н. э.

В 1980 — 1981 гг. было проведено поверхностное обследование и аэрофото-съемка одного из пунктов на памятнике Сату-Ноу («Valea lui Voicu»). В 1982 г. начались раскопки предполагаемого городища. Последующие 7 кампаний нашли отражение в соответствующей статье М. Иримиа и Н. Коновича [44]. В результате, была открыта система укреплений гетского городища. Датировки поселения укладываются в промежуток между III в. до н. э. и рубежом эр. В 1989 г. раскопки были продолжены [45]. По их итогам установлено, что поселение существовало

* Библиография подробно представлена в монографии Д. Мэндеску (Măndescu 2010)

уже в конце IV в. до н. э., но укрепления появились только в III в. до н. э. Возможно, данный пункт был греческим эмпорием.

Исследования поселения Нунташь II, относящегося к хоре Истрии, были проведены К. Домэнянцу в 1988 — 1989 гг. Обнаружены строительные остатки эллинистического времени, а также большое количество материала, в том числе греческий импорт. Датировки укладываются в промежуток между концом IV — 1 пол. II вв. до н. э. [46].

В 1995 г. В. Х. Бауманн опубликовал результаты исследований пунктов римского времени в северной части румынской Добруджи [47]. Среди материалов I — IV вв. н. э. в пункте Ревэрсаря присутствовали и более ранние: эпохи Гальштата и гето-дакийской культуры (конца IV — I вв. до н. э.). Большинство находок гетского времени относятся к IV — III вв. до н. э., заходя и во II в. до н. э.

Большой вклад в изучение гетской культуры внес Д. Мэндеску. В 2010 г. издана его работа, посвященная хронологии памятников гетов между Карпатами, Днестром и Балканами [48]. Указанная территория разделена на три пространственные группы, для каждой из которых рассмотрена хронология гетских памятников. Интересующая нас территория названа Понто-Дунайским пространством, в которое входит румынская часть Добруджи и северо-восточная часть Болгарии. В данном разделе рассмотрена хронология всех известных памятников и пунктов находок, представлены наиболее важные хроноиндикаторы и приведены аналогии отдельным предметам и комплексам в целом на других территориях гетского ареала. Выделены три хронологических горизонта: кон. VI — кон. V вв. до н. э.; IV в. до н. э.; III в. до н. э. Период бытования большинства памятников может охватывать два, а иногда и три хронологических горизонта, что говорит о непрерывном развитии гетской культуры в Добрудже, начиная с VI в. до н. э. Кроме того, в монографии представлена подробная библиография для каждого из исследованных памятников, независимо от степени их изучения.

В 2014 г. издана статья Д. Спыну, посвященная истории исследования некрополей «типа Муригиол» [18]. В работе представлен собственно некрополь Муригиол, а также Сату-Ноу, Телица, Енисала, Буджак и Канлия. Каждый из названных памятников рассмотрен как «случай». В это определение вложены предпосылки к исследованию, некоторые аспекты работы самих авторов раскопок и публикаций, а главное — представлен анализ каждой из публикаций, степень презентации комплексов и собственно материала, уровень и полнота изданий. Автор приходит к выводу о том, что только некрополь Канлия, материалы которого опубликованы в 2003 г., демонстрирует полноту и должное качество издания и «является первым примером тематического изучения, которое можно сопоставить с другими подобными некрополями» [18, pp. 89 — 93].

Резюмируя обзор литературы, посвященной гетским памятникам Северо-Восточной Добруджи, следует отметить, что этот регион насчитывает около 150 соответствующих пунктов. Именно Добруджа считается территорией формирования гетской культуры, откуда она распространилась на север от Дуная. Поселения и могильники гетов здесь демонстрируют наличие материалов всех хронологических горизонтов бытования, представляют непрерывность развития их культуры в рамках VI — II вв. до н. э. Несмотря на неполную публикацию многих памятников, на основании находок на указанной территории, их сопоставлении с другими ареалами, созданы классификации материала, выделены наиболее яркие и унифицированные аспекты проявления гетской культуры. Разработан-

ная хронология всех известных на сегодняшний день опубликованных гетских памятников, несомненно, поможет в дальнейших исследованиях открытых и внедрении в научный оборот новых пунктов «Гетики».

Библиография

1. Никулицэ И. Т. Геты IV – III вв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях / И. Т. Никулицэ. – Кишинев, 1977. – 172 с.
2. Никулицэ И. Т. Северные фракийцы в VI – I вв. до н. э. / И. Т. Никулицэ. – Кишинев, 1987. – 272 с.
3. Bujor E. Sapaturile de salvare de la Murighiol / E. Bujor // SCIV. – 1955. – t. 6, nr. 3 – 4. – P. 571 – 580; SCIV. – 1956. – t. 7, nr. 3 – 4. – P. 243 – 252.
4. Bujor E. Sapaturile de salvare de la Murighiol / E. Bujor // MCA. – 1957. – Vol. III. – P. 247 – 255; Santierul archeologic Murighiol / E. Bujor // MCA. – 1959. – Vol. V. – P. 373 – 379; Santierul archeologic Murighiol / E. Bujor // MCA. – 1959. – Vol. VI. – P. 325 – 331; Santierul archeologic Murighiol / E. Bujor // MCA. – 1961. – Vol. VII. – P. 297 – 301.
5. Bujor E. Santierul archeologic Murighiol / E. Bujor // Dacia. NS. – 1958. – Vol. II. – P. 125 – 141.
6. Bujor E. Cu privire la inceputul celei de a doua epoca a fierului in lumina cercetarilor de la Murighiol – Tulcea / E. Bujor // Peuce. – 1971. – Vol. II. – P. 131 – 134.
7. Berciu D. Descoperirile getice de la Cernavoda (1954) și unele aspecte ale începutului formării culturii Latene geto-dace la Dunărea de Jos / D. Berciu // MCA. – 1957. – Vol. IV. – P. 281 – 317.
8. Mitrea B. Săpăturile de salvare de la Satu Nou / B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu // MCA. – 1961. – Vol. VII. – P. 283 – 291.
9. Mitrea B. Santierul Satu-Nou necropola geto-daca / B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu // MCA. – 1962. – Vol. VIII. – P. 369 – 372.
10. Simion G. Cercetarile arheologice de la Telița / G. Simion, Gh. I. Cantacuzino // MCA. – 1962. – Vol. VIII. – P. 373 – 382.
11. Berciu D. Sînt geții traci nord-dunareni? Un aspect arheologic al problemei / D. Berciu // SCIV. – 1960. – t. 11, nr. 2. – P. 261 – 283.
12. Istoria Romîniei. – 1960. – T. I. – 890 p.
13. Conduraci Em. Problema apartiniei ceramicii Latene în regiunea Dunărea de Jos / Em. Conduraci // SCIV. – 1965. – t. 16, nr. 1. – P. 43 – 50.
14. Aricescu A. Die bodeständige Bevölkerung der Dobrudscha und ihre Beziehungen zu den Griechen in der Hellenistischen Epoche / A. Aricescu // Studii Classice. – 1961. – Vol. 3. – P. 67 – 82.
15. Berciu D. Arta traco-gecică / D. Berciu // Biblioteca de arheologie. – Buc., 1969. – № 14. – 220 p.
16. Berciu D. Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien / D. Berciu // Berichte der Römisch-Germanischen Kommission (Ber. RGK), 1969 – 1971. – P. 211 – 266.
17. Berciu D. Contributions à l' étude de l' art thraco-gète / D. Berciu // Bibliotheca Historiae Romaniae, Monographies. – Buc., 1974. – № 13.
18. Spânu D. O periegeză prin istoricul cercetării protoistorice dobrogene necropolele «de tip Murighiol» / D. Spânu // Peuce, SN. – Tulcea, 2014. – Vol. XII. – P. 69 – 98.

19. Simion G. Despre cultura geto-daca din nordul Dobrogei, in lumina descoperirilor de la Enisala / G. Simion // Peuce. — 1971. — Vol. II. — C. 63 — 130.
20. Simion G. Necropole getica de la Enisala și Telița / G. Simion // Peuce. — Tulcea, 1977. — Vol. VI. — P. 49 — 72.
21. Irimia M. Cimitirele de incineratie geto-dacice de la Bugeac-Ostrov / M. Irimia // Pontice. — 1968. — Vol. I. — P. 193 — 235.
22. Irimia M. Noi cercetari arheologice in cimitirul II geto-dacic de la Bugeac / M. Irimia // Pontice. — 1969. — Vol. II. — P. 23 — 43.
23. Irimia M. Descoperiri noi in cimitirul getic de la Bugeac, comuna Ostrov (1972, 1977 — 1978). Raport preliminary / M. Irimia // Pontica. — 1979. — Vol. XII. — P. 55 — 77.
24. Irimia M. Cercetări în necropola getică la Bugeac, com. Ostrov, jud. Constanța / M. Irimia // MCA. — 1980. — Vol. XIV. — P. 219 — 224; Cercetări în necropola getică la Bugeac, com. Ostrov, jud. Constanța / M. Irimia // MCA. — 1982. — Vol. XVI. — P. 74 — 88.
25. Irimia M. Neue Daten über das Bestattungsritual und die Chronologie der getischen Necropole von Bugeac (Gemeinde Ostrov, jud. Constanța) / M. Irimia // Thraco-Dacica. — 1981. — Vol. II. — P. 37 — 52.
26. Irimia M. Descoperiri noi în necropola getică de la Bugeac, jud. Constanța / M. Irimia // MCA. — 1992. — Vol. XVII-A. — Sesiune anuală de rapoarte. Ploești, 1983. — P. I. — P. 161 — 172.
27. Irimia M. Einege Probleme des Beginns der geto-dakischen Latène-Zeit an der unteren Donau / M. Irimia // Thracia. — 1974. — Vol. 3. — P. 127 — 133.
28. Irimia M. Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului / M. Irimia // Pontica. — 1980. — Vol. 13. — P. 66 — 118.
29. Irimia M. Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului / M. Irimia // Pontica. — 1983. — Vol. 16. — P. 69 — 148.
30. Irimia M. Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu coloniile grecești (sec. V — I î. e. n.) / M. Irimia // Pontica. — 1973. — Vol. VI. — P. 7 — 71.
31. Irimia M. Morminte plane și tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV — II î. e. n.) și problema apartenenței lor entice / M. Irimia // Thraco-Dacica. — 1985. — Vol. 5. — P. 67 — 72.
32. Irimia M. Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea / M. Irimia // Pontica. — 1991. — Vol. 24. — P. 97 — 120.
33. Simion G. Culturi antice în zona gurilor Dunării / G. Simion // Protoistorie și istorie. — BiblIPA 5. — Cluj-Napoca, 2003. — Vol. I.
34. Vasiliu I. Necropola de la Isaccea (sec. VI — V î. e. n.) / I. Vasiliu, Fl. Topoleanu // Symp-Thrac. — 1998. — Vol. 7. — P. 276 — 277.
35. Simion G. Das Gräbenfeld von Ciucurova / G. Simion // Thraco-Dacica. — 1995. — T. XVI, nr. 1 — 2. — P. 151 — 170.
36. Moscalu E. Ceramica traco-getică / E. Moscalu. — București, 1983. — 514 p.
37. Boroffka R. Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța / R. Boroffka, G. Trohani // Cercetări Arheologice. — 2003. — Vol. 12. — P. 139 — 198.
38. Berciu D. / D. Berciu, C. Preda // SCIV. — 1952 — t. 3. — P. 269 — 272; SCIV. — 1953. — t. 4, nr. 1 — 2. — P. 129 — 136; SCIV. — 1954. — t. 5, nr. 1 — 2. — P. 100 — 117; SCIV. — 1955. — t. 6, nr. 2 — 3. — P. 543; MCA. — 1957. — Vol. IV. — P. 77 — 88; MCA. — 1959. — Vol. V. — P. 318 — 322.

39. Berciu D. Săpăturile de la Tariverde / D. Berciu, C. Preda // MCA. — 1959. — Vol. VII. — P. 273 — 283.
40. Preda C. Tariverde. Așezarea băștinașă sau factorie Histriană? / C. Preda // Pontica. — 1972. — Vol. V. — P. 77 — 88.
41. Simion G. Cetatea geto-dacă de la Beștepe (com. Mahmudia, jud. Tulcea) / G. Simion // Peuce. — Tulcea, 1977. — Vol. VI. — P. 31 — 48.
42. Oberländer-Târnoveanu I. Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV — II î. e. n.) / I. Oberländer-Târnoveanu, E. Oberländer-Târnoveanu // Peuce. — 1980. — Vol. VIII. — P. 77 — 142.
43. Simion G. Așezarea hallstattiană de la Beidaud — Tulcea / G. Simion, El. Lăzurcă // Peuce. — 1980. — Vol. VIII. — P. 37 — 55.
44. Irimia M. Așezarea getică fortificată de la Satu-Nou — «Valea lui Voicu». Raport preliminar / M. Irimia, N. Conovici // Thraco-Dacica. — 1989. — T. 10, nr. 1 — 2. — P. 115 — 154.
45. Irimia M. Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța — campania 1989 / M. Irimia, N. Conovici // Pontica. — 1990. — t. XXIII. — P. 81 — 96.
46. Domăneanțu C. Un sanctuaire hellénistique de site de Nuntași II / C. Domăneanțu // Dacia N. S. — 1993. — Vol. 37. — P. 59 — 78.
47. Baumann V. H. Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării / V. H. Baumann // Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. — Tulcea, 1995. — № 1.
48. Mândescu D. Cronologia perioadei timpurii a celei de a doua epoci a fierului (sec. V — III a. Chr) între Carpați, Nistru și Balcani / D. Mândescu. — Braila, 2010. — 510 p.

Сінельніков О. С.

Історія дослідження пам'яток гетської культури Північно-Східної Добруджі

В статті розглянуто публікації, присвячені матеріалам гетських пам'яток румунської частини Добруджі та їхнім інтерпретаціям. Саме ця територія вважається місцем формування вказаної культури. Тут відомо близько 150 гетських пам'яток, роботи по найвизначнішим з яких саме і були розглянуті. На основі їхнього дослідження були створені класифікації матеріалу, виділені головні аспекти проявів гетської культури, розроблено її хронологію. Тому дослідження пам'яток Північно-Східної Добруджі VI — II ст. до н. е. в історіографічній площині, безумовно, допоможе у вивченні всіх проявів гетської культури.

Sinel'nikov A. S.

The research history of getae monuments in the North-East Dobrudga

This article is devoted to the publications of getae materials from the North-East Dobrudga and their interpretations. This territory is considered like a mainland of getae culture. About 150 monuments are known here and the most important of them are represented in this article. Many researches where based on materials from dobrogean monuments. Therefore, studying the representation of thus materials in special literature can be helpful for future researches, devoted to the different aspects of getae culture.

**ИССЛЕДОВАНИЯ КОМПЛЕКСА ЯКОРЕЙ XVIII ст.
У о. ХОРТИЦА В 2012 – 2013 ГОДАХ****История исследований и общие характеристики памятника**

Комплекс якорей периода русско-турецкой войны 1736 – 1739 гг. был обнаружен в середине 80-х гг. прошлого столетия членами клуба подводного плавания «Подводник». Памятник расположен в русле Старого Днепра у северо-западного побережья о. Хортицы. В те годы погружения осуществлялись под руководством В. Иконова. По воспоминаниям очевидцев, до пяти якорей с этого комплекса были подняты на поверхность в разное время, из них четыре – со стороны Хортицы и один – со стороны правого берега Днепра. Надо отметить, что подводные работы в этой акватории осуществлялись и ранее, с начала 70-х годов XX ст., однако тогда ни команда Г. Шаповалова, ни Ю. Мазурик, регулярно работавший здесь во второй половине 80-х гг., скопления не выявили. Далее, вплоть до второй половины 90-х гг. XX в. археологические исследования в указанном районе не проводились. В 1995 г. о большой группе или «поляне» якорей автору этих строк рассказал один из бывших членов клуба А. Каряка. Через 2 года, следуя этим описаниям, В. Нефедов обнаружил группу непосредственно напротив спасательной станции Запорожского трансформаторного завода.

В 2012 и 2013 гг. экспедиция «Хортица-Скуба» исследовала комплекс в четыре этапа. С 10 по 19 сентября 2012 г. место скопления локализовали, нанесли на план, проложили ходовые концы и выполнили фиксацию находок несколькими способами привязки. В следующем году, с 26 февраля по 7 марта 2013 г., благодаря хорошей прозрачности воды, которая иногда достигала 7 – 8 метров, удалось сделать фото и видео-фиксацию, а также выполнить триангуляционные работы. В общей сложности за неделю было сделано 88 промеров, чему, правда, мешало сильное течение и низкая температура воды. Тогда же выяснилось, что комплекс насчитывает не 28, как предполагалось ранее, а 30 предметов – еще два якоря были вымыты из грунта в зимнее время. С 17 июня по 4 июля работы продолжили. Экспедиция удостоверилась в наличии всех предметов, обновила ходовые концы и заложила 10 шурфов к северо-востоку от скопления. Этот выезд закончился подъемом 22 якорей. В ноябре, с 12 по 15 число, работы завершились полностью. Оставшиеся на дне якоря были извлечены на поверхность и направлены в реставрационный ангар на о. Хортица.

На момент наших исследований объект представлял собой вытянутое поперек реки скопление, его западный край был несколько сдвинут по течению. Таким образом, оно пересекало русло реки по диагонали (рис. 1). Якоря оказались растянуты в линию на протяжении 51 метра, причем, если учитывать находку еще одного якоря у самой Хортицы, она могла достигать и большей длины, перекрывая Днепр до середины его русла. Максимальная ширина скопления составляла 9 метров. Плотность группы была неравномерной, выше к западу, где находки формировали даже отдельные микроскопления. Якоря залегали на относительно ровном песчаном участке с дюнными образованиями плавных очертаний. Глубина залегания – от 12 м на западе с постепенным повышением до 5 м на востоке.

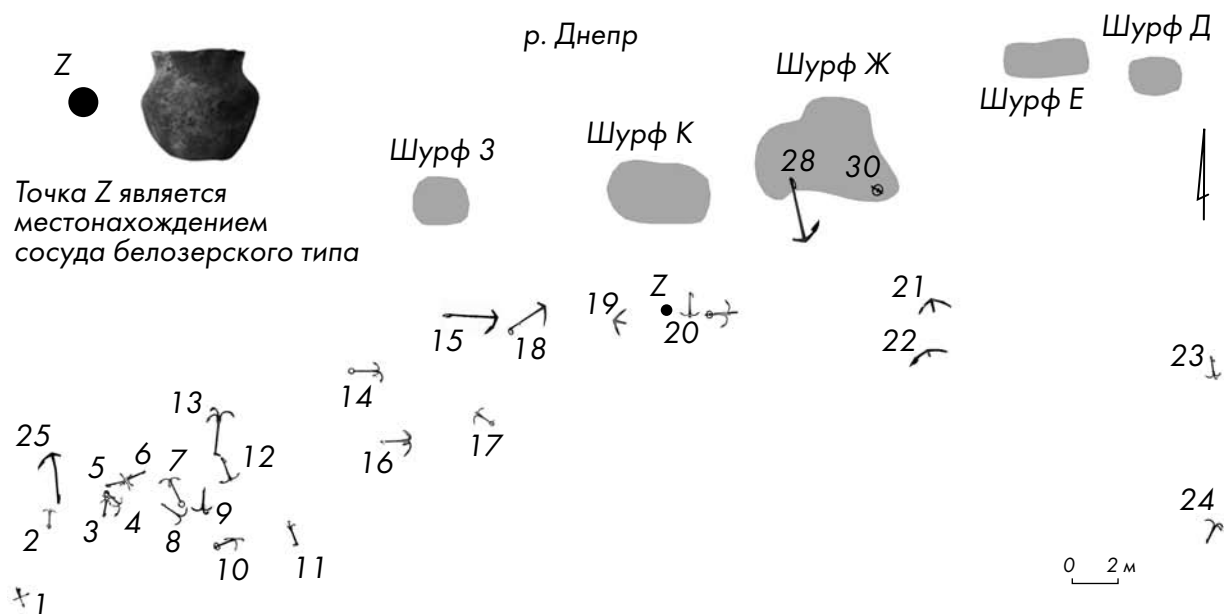


Рис. 1. План расположения комплекса якорей

Привязка объектов

Перед началом работ было решено провести всестороннее обследование комплекса и привязку всех его предметов с нанесением на план. Планиграфические мероприятия выполнялись сразу несколькими способами. Таким образом, мы старались получить максимально точную картину расположения якорей на дне, включая их ориентацию и характер залегания. Параллельно проверялась приемлемость использования того или иного метода привязки. После прокладки ходовых концов, увязавших все предметы в единую систему, маркировки находок и очистки их от наслоений, мы приступили к работам. Всего было опробовано четыре метода: теодолитная привязка объектов по буйкам, азимутный ход от объекта к объекту по ходовым растяжкам, привязка буйков над находками с помощью навигатора и триангуляционная съемка. Каждый из означенных способов имел свои положительные и отрицательные стороны (рис. 2).

Азимутный ход проводился посредством движения по ходовым концам. Он предполагал промер расстояния между объектами с помощью рулетки, а также замеры углов между ходовиками от объекта к объекту. Способ хорошо вписывался в условия ограниченной видимости и сильного течения. Единственным важным условием было натяжение ходовых концов и рулетки. Расстояние между объектами не превышало 12 м, поэтому все это было выполнимым. К отрицательным моментам данного способа отнесем его неточность. При замерах каждая погрешность (что неизбежно) накладывалась на предыдущие, поэтому итоговая картина могла иметь значительные искажения. Еще одним неудобством оказалась девиация компаса под воздействием самих находок. Явление девиации, безусловно, имело место в западной части скопления, где расстояние между предметами не превышало 1 – 2 м. Итоговый результат азимутной съемки был нанесен на план.

Привязка объектов посредством навигатора. Данный способ предполагал установку буйков над всеми якорями группы. После этого оставалось выбрать слабинку конца и зафиксировать буй вертикально над местонахождением каждого предмета. Слабой стороной метода является неточность фиксации точек прибором с гарантированной погрешностью от 3 до 15 м в зависимости от погодных

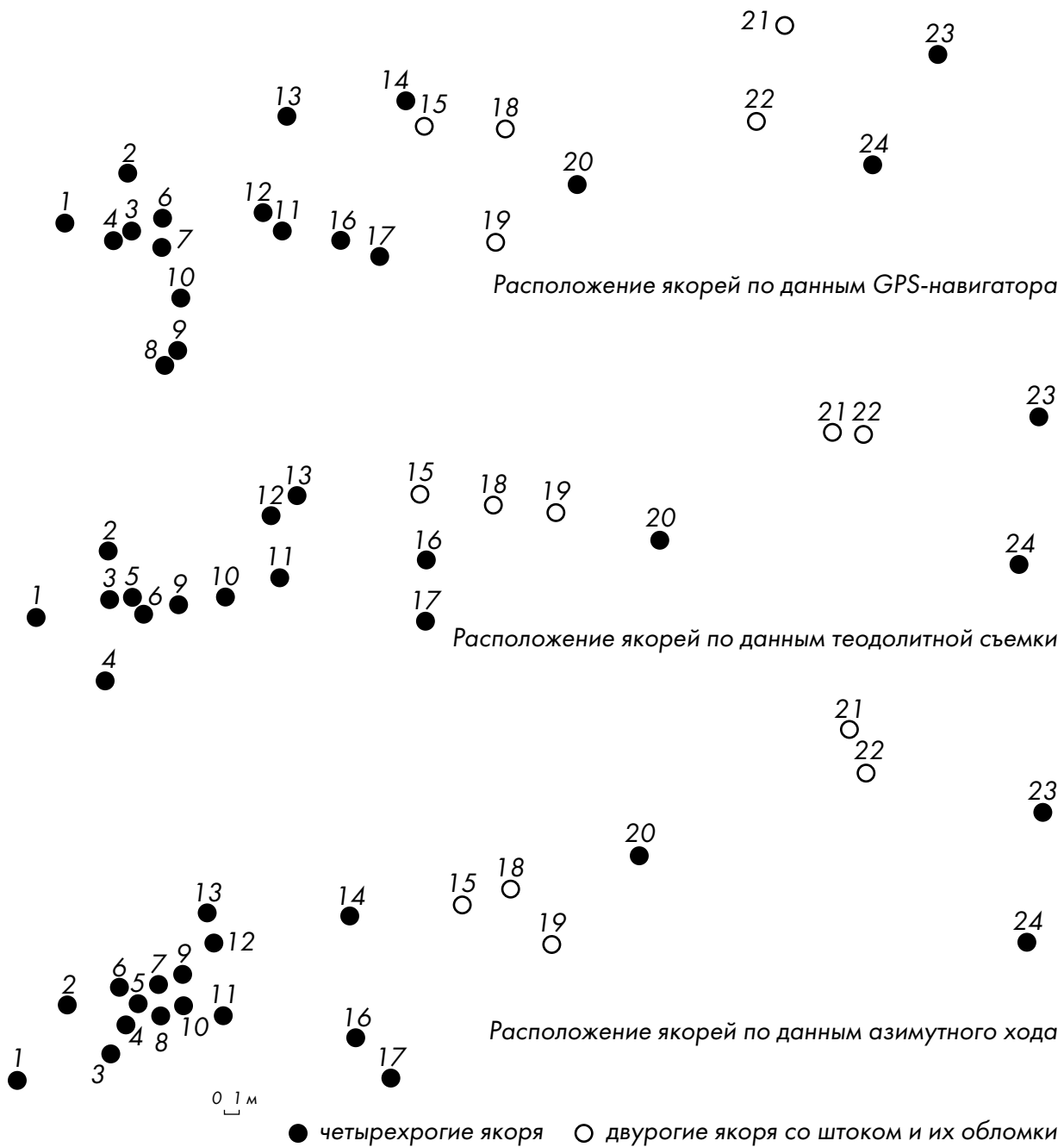


Рис. 2. Распределение якорей по данным съемки

условий. Большое и плотное скопление, особенно с западной стороны, не давало возможности рассматривать данные GPS как объективные, в расположении предметов не было ожидаемой точности. В то же время, само определение местонахождений с помощью навигатора проблем не представляло. Слабым звеном могли быть и буи. Даже максимально вертикальное положение последних над предметами, с учетом течения, подвижности лодки и глубины, не гарантировало абсолютной точности.

Теодолитная съемка. В отличие от навигатора, такая съемка давала возможность с большой точностью определить местоположение буйка. Погрешность по нашим оценкам составляла не более 1 см. Для этого на берегу устанавливался теодолит. С двух заранее известных реперных позиций определялись углы и рас-

стояние до каждого буя. Параллельно расстояние до буя определялось лазерной рулеткой, что, с учетом перепада высоты между репером и поверхностью воды, сокращало возможность погрешности. Вероятность ошибки при теодолитной съемке определялась, как и в предыдущем способе, «подводной» составляющей — буйками и их расположением над предметами.

Триангуляционная съемка на дне. Триангуляционная съемка проводилась участниками экспедиции в феврале — марте 2013 г. Этот способ на наш взгляд оказался наиболее объективным. Он предполагал привязку предметов в единую сеть посредством треугольников. Сильной стороной метода является принцип «жесткого» треугольника, не допускающий смещения точки в ту или иную сторону. Ее точное положение гарантируется и многократной перепривязкой к окружающим объектам. Единственным существенным недостатком выступает необходимость использования рулетки под водой. В мутной воде каждый проход требует проверки, так как лента может цепляться за камни и другие предметы. Не способствует точности и сильное течение, выгибающее ленту и «удлиняющее» расстояние между точками. Особенно это проявляется на большом расстоянии между точками и в том случае, если лента вытягивается поперек течения реки. Для триангуляции нами использовались и временные репера. Они были необходимы, так как комплекс оказался растянутым в одну линию и углы между некоторыми точками выглядели слишком острыми. Последние же, для достижения максимальной точности, должны приближаться к прямым. По этой причине к северу и к югу от скопления было установлено по 3 репера, изначально привязанных друг к другу. Далее, с помощью рулетки, последовательно привязывались и сами находки.

Еще одним эффективным способом фиксации положения подводных объектов являются фотограмметрические измерения, но опробовать его в условиях сильного течения и ограниченной видимости не представлялось возможным.

После того, как все якоря были увязаны в единую систему, появилась возможность проанализировать объективность данных, полученных каждым способом. Для этого в качестве базовой системы была принята триангуляционная сеть с точками 10 якорей. Затем мы получили разницу расстояний между точками для каждого метода и соотнесли полученные результаты с данными триангуляционной съемки. Разница результатов была суммирована и в каждом случае выведена средняя погрешность. В итоге получилась следующая картина: коэффициент погрешности по точкам GPS составил 16,8, по точкам теодолитной привязки — 14,8, по данным азимутного хода — 11,3. Таким образом, последний способ оказался наиболее результативным. Отметим также, что какой-либо системности в ориентации якорей проследить не удалось.

Шурфовка и разведочные работы

Во время исследований предпринимались работы по определению границ комплекса. Разведка включала три вида работ: свободный поиск в акватории, прилегающей к скоплению, зондаж участка к востоку между якорями №№ 24 и 34 и шурфовка зоны восточнее и северо-восточнее комплекса.

Свободный поиск проводился преимущественно южнее и западнее. Западный участок был глубже и каменистей, поэтому вероятность найти здесь новые вымытые якоря была достаточно большой. Поток реки на участке усиливается к западному правому берегу и вымывает часть грунта. В результате дно здесь глубже, от середины русла оно понижается до отметки 10 — 11 метров, становясь

еще глубже у скалистого берега реки. Рельеф здесь меняется, вместо песчаных и раковинных дюн встречаются крупные глыбы гранита, промоины, участки с дресвой. Поверхность укрыта моллюском *dreissena polymorpha*. К югу участок мельче, с глубинами 9 — 10 м, поверхность песчаная. По данным В. Нефедова в 50 м к юго-востоку от центра комплекса находился фрагмент верхней части двурогого якоря со штоком. Вполне вероятно, он мог быть как-то связан с памятником. Находок эти работы не выявили.

Зондаж на глубину до 30 см и охвативший площадь 1200 кв. м, также не дал желаемого результата.

Шурфовка осуществлялась гидроэжектером. Было сделано 10 шурфов разного размера и конфигурации, общая площадь составила 53 кв. м. Стратиграфическая колонка в восточной зоне примерно одинакова и отличается от шурфа к шурфу толщиной слоев и содержанием в них раковин. Так, в шурфах А, Б, В, Г, Д и Е до глубины 0,2 м отмечена серая супесь с большим количеством раковины *dreissena polymorpha*, дресвы и мелких фрагментов гранита. В слое фрагменты стекла и железа XX ст. С глубины 0,2 м начинается белый хрустящий песок, залегающий тонкими горизонтальными прослойками без примесей. Иногда здесь встречаются фрагменты гранита, речная галька и прослойки *unio tumidis*. В шурфах Б и Г найдены картечины. В шурфе И стратиграфия идентична предыдущим с той лишь разницей, что песчаный слой здесь серее, а на глубине 1 м есть плотные прослойки раковины *viviparous contectus* и дресвы. В этом шурфе найдено двухфунтовое ядро.

Ближе к стремнине стратиграфия отличается. Верхний горизонт характеризуется большими, до 1 м, массивами переотложенной раковины *viviparous contectus* с предметами XX ст. Над ним иногда прослежен тонкий, до 0,1 м, слой раковины *dreissena polymorpha* с вкраплениями дресвы, а под ним горизонт сероватого песка с дресвой. Такая стратиграфия была характерна для шурфов Ж, З и К.

Версии появления комплекса

С началом планомерных исследований памятника в 1998 г. появилось несколько версий его возникновения. Одна из них, предложенная В. Нефедовым и М. Остапенко, объясняла скопление местом кораблекрушения. В результате гибели корабля его груз, состоящий из якорей Днепровской гребной флотилии, оказался на дне. Судно перевернулось, и якоря локальной группой высыпались на грунт.

Другая точка зрения была высказана автором статьи. В данном случае следовало обратить внимание на сильную растянутость комплекса — свыше 50 м. Его ориентация поперек реки делала вариант с кораблекрушением недостаточно убедительным. Кроме того, на территории памятника, как правило, отсутствовали другие металлические предметы этого периода, а в результате кораблекрушения они должны были оказаться на дне. Расположение группы якорей поперек течения реки могло объясняться несколькими причинами. Одна из них — установка паравана или бревенчатого ограждения для защиты флотилии с севера от брандеров. Это косвенно подтверждается и тем, что именно напротив комплекса заканчивалась линия правобережных редутов 1739 г., отстроенная дополнительно для прикрытия флотилии пришедшей с юга.

В сентябре часть всего флота, принимавшего участие в боях, в количестве 336 единиц была собрана в районе хортицкой базы. Сюда входили 15 бригантин, 162 дубель-шлюпки, 16 ластовых суден, 20 казацких лодок, 3 галеры и другие суда

[1, с. 53]. В связи с этим не удивительно, что, как пишет Ф. Ласковский «в продолжение этой компании [...] прежняя линия укреплений на острове, а также и ограда на правом берегу оказались недостаточными, потому что не могли прикрывать растянувшуюся вдоль реки позицию, занятую флотилией» [2, с. 368]. По этой причине в сентябре вдоль правого берега была достроена цепь редутов, соединенных рогатками. Вторая возможная причина – наведение понтонного моста через Днепр. В 2012 г. нам удалось найти следующую запись, также датированную сентябрем 1739 г.: «Что о разломании ластовых судов и к содержанию лодок, каковы имеются в днепровской экспедиции, он согласуется с мнением его генерал-фельдмаршала. И из ластовых судов, которые покрепче выберутся, не повелено ль будет судов до 10 вычина содержать хотя для виду через одну будущую кампанию, а паче для постановления около Хортицкого острова к прикрытию оного на брандвахты. Где ныне стоят губель-шлюпки.» [3, с. 683]. Таким образом, вторая версия находит свое подтверждение в материалах адмиралтейств-коллегии. Вполне вероятно, что мы имеем дело только с частью брандвахты, ведь найденная линия растянулась от Хортицы до середины реки. Западная часть оставалась открытой. Разведка на этом участке не выявила новых якорей, и это притом, что дюнные отложения здесь меньше, чем к востоку. Есть предположение, что линия могла быть прерывистой. В этом случае следует искать ее западную половину выше или ниже по течению со стороны правого берега Днепра.

Существует и третья версия, которая косвенно подтверждается историческими данными. Появление группы якорей может объясняться целенаправленным затоплением железного лома в связи с невозможностью его вывоза на север в конце войны. Мы располагаем упоминанием об этом в «Юрнале вице-адмирала Барша. Часть вторая 1726 – 1740». Так, в 1740 г. Барш пишет: «Негодные же на Хортицком острове припасы все пожег и огню предал. Железные же и какие тягости были негодные, все в Днепр брошено» [4, сс. 36 – 37]. Аналогичные мероприятия имели место в районе Малышевица, на Ненасытецком ретраншементе и на Каменском острове. И в самом деле, если обратить внимание на ориентацию якорей комплекса, бросается в глаза отсутствие какой-либо системности. Якоря направлены веретеном во все стороны. Если бы они использовались ластовыми судами бранд-вахты и далее были сорваны ледоходом, их, скорее всего, развернуло бы веретеном вниз по течению, однако мы этого не наблюдаем. Скуденность якорей в западном секторе, где некоторые даже были сцеплены вместе, может указывать на то, что их стянуло в кучу, но в этом случае якоря восточной группы также были бы развернуты в южном направлении, а это не так. Возникает ощущение, что расположение находок не сильно зависело от течения.

Есть не менее существенный нюанс – почти полное отсутствие в комплексе целых якорей. Из всех найденных предметов основной группы мы не выявили ни одного якоря, который не имел бы повреждений. Более того, один из них был обнаружен в частях (№№ 31, 19), его половины располагались примерно в 4 м друг от друга. Двурогий якорь был переломлен по веретену ближе к вороту. Характер дна и условия залегания фрагментов не дают оснований полагать, что он переломился здесь же под водой на песчанистом грунте и малой глубине. Скорее всего, он был расколот на берегу и приведен в негодность умышленно, после чего затоплен в реке как лом. Насколько это так, мы сможем установить после дополнительных трассологических исследований. Аналогичные повреждения имел еще один якорь. Его фрагмент с деревянным штоком был обнаружен В. Нефедовым примерно в

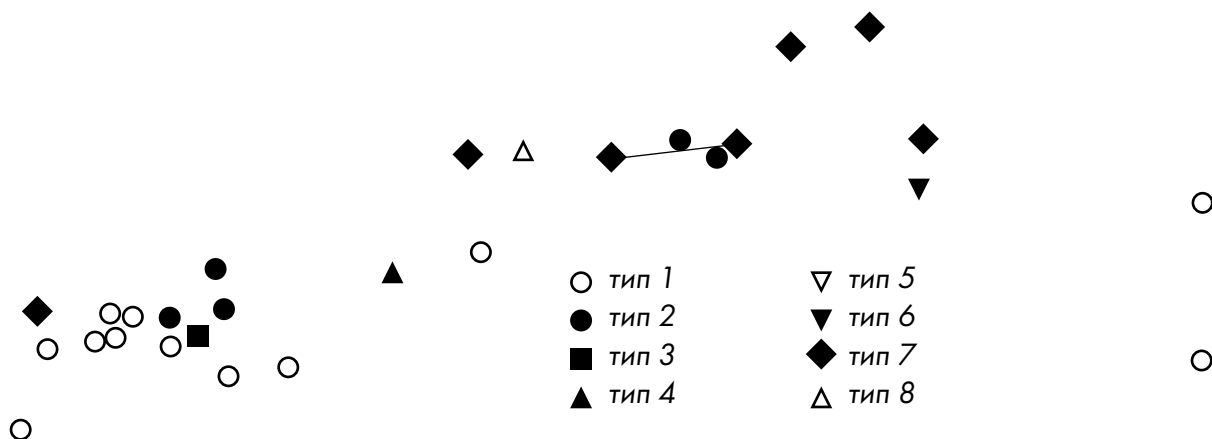


Рис. 3. Схема распределения якорей по типам

50 м к юго-востоку от комплекса в конце 90-х годов. Нижняя часть якоря с рогами отсутствовала. Поиски этого фрагмента в 2012 и 2013 гг. результатов не дали, впрочем, факт остается фактом.

Чисто теоретически, поломанные якоря могли использоваться по назначению, но не более чем как балласт и, возможно, в сцепке с другими. Однако зачем тогда было ломать их перед использованием?

Еще одна деталь — на комплексе мы наблюдаем несколько микроскоплений. Имеется в виду близкое расположение парных предметов, например обломков двурогих якорей, залегающих рядом (№№ 21, 22), или же двурогих якорей с одинаково отломленными лапами (№№ 15, 18). Как уже отмечалось, фрагменты одного двурогого якоря были найдены недалеко друг от друга, причем растянуты они были не по течению, а поперек него (№№ 32 и 19). Отдельной микрогруппой выступают якоря в западной части скопления, они однотипны и примерно одного размера. Все эти факты могут указывать на определенную последовательность появления предметов на дне в результате целенаправленного и методичного затопления. Якоря снимали с кораблей, ломали на берегу, обломки вывозились на стремнину и затапливались. При этом шлюпка ходила по одному и тому же маршруту.

Общая типология четырехрогих якорей

После подъема и предварительной очистки удалось составить предварительную типологию якорей и их расположение внутри комплекса. Четырехрогие якоря распределены равномерно по всей площади памятника с увеличением концентрации к западу. Здесь мы фиксируем самостоятельное микроскопление якорей одного типа и примерно одного размера. Некоторые из них находились в сцепке, что может указывать на стаскивание их в кучу во время половодья или сильного течения. Против такой версии выступает фактор однотипности якорей. Действительно, вероятность того, что в кучу стащило якоря отдельно взятого типа слишком незначительна (рис. 3).

В целом, мы выделяем 5 типов четырехрогих якорей, обнаруженных у балки Музычиной (рис. 4).

Тип 1. Всего найдено 10 экземпляров, треть от общего количества. Все якоря группы имеют повреждения и концентрируются локально в западной части скопления. Эти якоря имеют характерное восьмигранное веретено, круглый в сечении ворот (место стыка с рогами), квадратные с усеченными кромками в

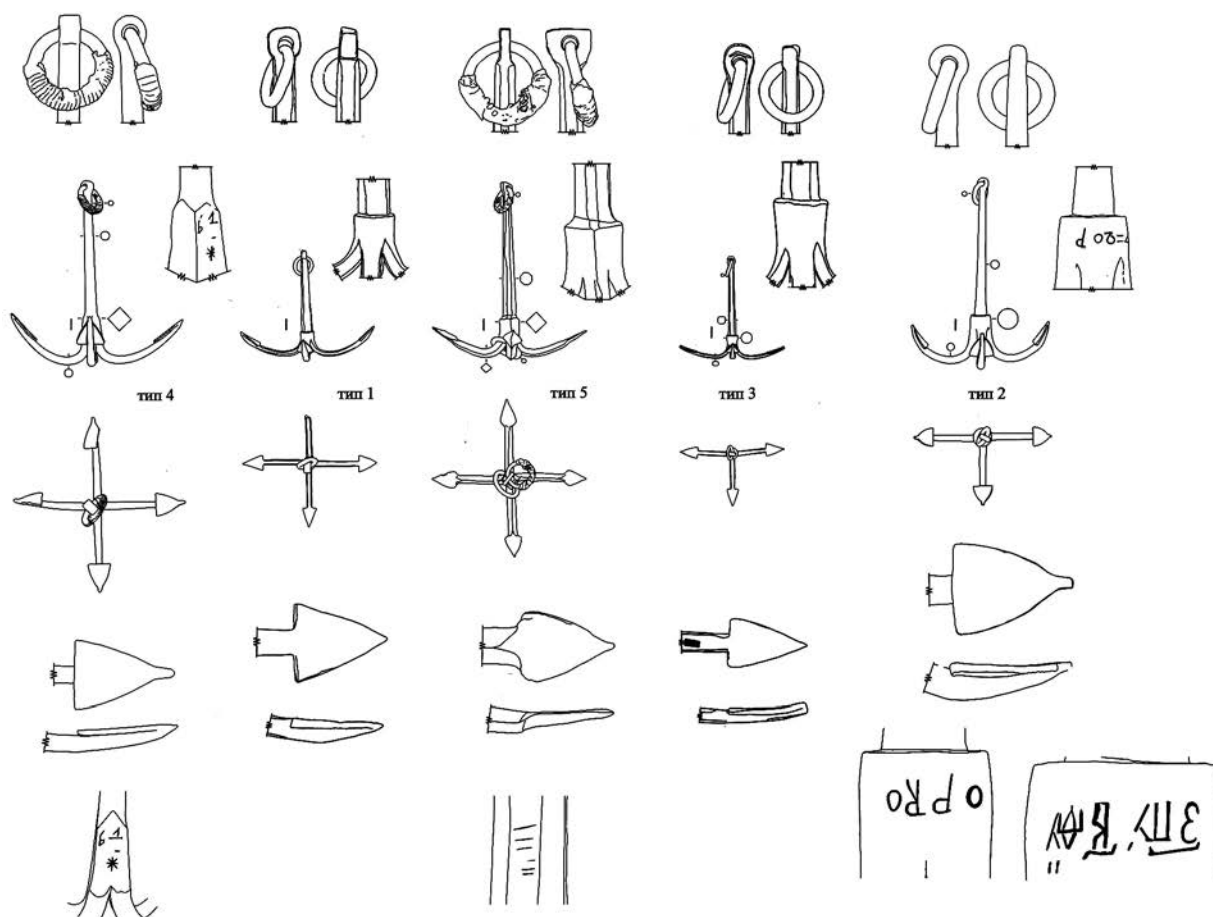


Рис. 4. Типы четырехрогих якорей

разрезе (т. е. тоже восьмигранные) рога и треугольные лапы. Лапы приварены кузнечным способом к лопасти сверху. Носка они не имеют. Обращает на себя внимание хорошо заметная загнутость лап острием кверху. Якоря снабжены круглым рымом, продетым сквозь ухо в верхней части якоря. Шейма (уплощенная верхняя часть веретена с ухом) варьируется от подпрямоугольной формы до подокруглой.

Якоря группы нередко имеют клейма. На веретене обычно указан вес якоря в пудах и фунтах арабскими цифрами, а в верхней части у шейки в некоторых случаях можно увидеть квадратный штамп, содержимое которого пока прочесть не удалось.

Тип 2. Это вторая по численности группа. Она включает 6 находок или 20 % от всех поднятых якорей. Здесь следует отметить, что в 1997 г. мы уже поднимали на этом же участке один якорь второго типа, в этом случае их становится семь. Якоря концентрируются в средней части комплекса. Они существенно отличаются от предыдущих. Эти якоря выделяются не только морфологически, но также и качеством исполнения, которое значительно выше. У них круглое в сечении веретено, ворот и рога. Ворот, как и в первом случае, выделен ступенькой и значительно шире основания веретена, шейма правильной округлой формы. Пропорции якорей стройные и вытянутые. Лапы приварены к лопасти сверху. Их форма отличается от первого типа округлостью боковых граней. Задняя кромка прямая. Кроме того, лапы якорей второго типа снабжены носком — продолговатым железным когтем, хорошо врывающимся в грунт под водой. Вообще, форма лап второго

типа очень близка тому, что мы наблюдаем на двурогих якорях, что указывает на синхронность их изготовления одним и тем же производителем.

Все якоря второго типа имеют клейма, выбитые по поверхности ворота. Содержание клейм примерно следующее: Р = 4 пу 4 фу. Это означает, что вес якоря после опробования составил 4 пуда и 4 фунта. Масса якорей несколько разнится, поэтому цифры на клеймах разные, но не превышают 5 пудов. Также на воротах выбиты две литеры: *wt*. Пока мы не утверждаем что вторая литера именно *t* так как над ней выбито титло.

Тип 3 почти не отличается от первого, и представлен всего одной находкой. Этот якорь был выявлен с восточного края западного скопления именно там, где находились якоря первого типа. У него восьмигранное веретено и рога, причем последние в сечении скорее прямоугольные, но с усеченными углами. Шейма каплевидной формы. Сквозь ухо продет рым. Ворота в сечении круглые.

Отличительными признаками предмета является форма лопасти — участка рога якоря, к которому сверху приварена треугольная лапа. В якорях первого типа она прокована снизу таким образом, чтобы носок якоря был подостренным. Здесь же она прокована с боков. В результате носок заканчивается вертикальной прямой гранью, которую образуют сходящиеся боковые плоскости. Треугольная форма лапы, в отличие от якорей первого типа, несколько вытянутых пропорций. Еще одной особенностью можно выделить изгиб рогов. Здесь они не имеют характерного закругления и подняты кверху под меньшим углом, чем якоря первого типа.

На якоре также присутствует клеймо в виде прямоугольного штампа. Интересно, что клеймо выбито на верхней поверхности одного из рогов, а не на веретене. Пока мы не можем говорить о его содержании.

Тип 4 представлен одним якорем, найденным в центральной части комплекса. Якорь близок второму типу — сечение веретена и рогов здесь круглые, лапы приварены сверху к рогам и имеют аналогичный носок. Две из них повреждены. Сама форма лап также близка второму типу — с выпуклыми боковыми кромками и прямой задней. Шейма правильная, округлая с округлым же ухом и продетым сквозь него рымом. Она расположена по диагонали к направлению рогов аналогично якорям второго типа. Рым интересен тем, что сохранил на себе следы клетневки — оплетки железного кольца тонким концом. Клетневка в некоторых случаях сохранилась и на других якорях, которые не были сильно потревожены на дне.

Главным отличительным признаком, определяющим тип, является ворота якоря, он квадратного сечения. На одной из плоскостей ворота, сохранилось клеймо в виде восьмигранной звезды и еще нескольких символов, один из которых напоминает арабскую 4. Восьмиконечная звезда вполне может оказаться снежинкой, что в свою очередь указывает на сибирское происхождение находки.

Тип 5. Якоря пятого типа присутствуют в коллекции якорей из фондов Национального заповедника «Хортица». В комплексе у б. Музычиной такой якорь был один. Он замыкал группу с восточной стороны и находился недалеко от берега Хортицы. Этот тип серьезно отличается от упомянутых ранее. Он имеет восьмигранное веретено, переходящее в квадратный ворота. Рога якоря ромбические в сечении, чего мы не встречаем в других типах. Шейма якоря плоская, выполнена в виде перевернутой призмы посредством расплющивания верхушки веретена с помощью пресса. Таким же образом оформлены и лапы якоря. Здесь не было

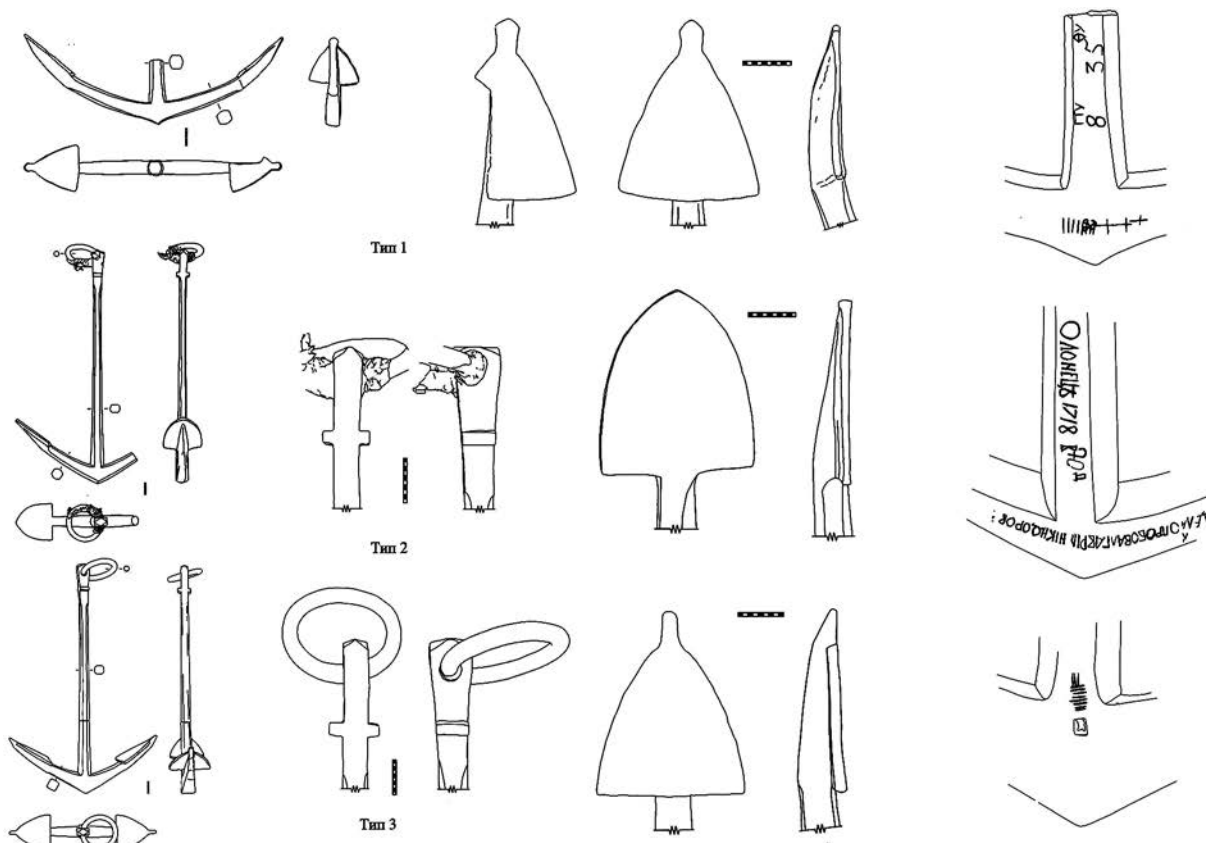


Рис. 5. Типы двурогих якорей

наварки лапы на лопасть методом кузнечной сварки. Лапа расковывалась, образуя листовидное уплощение округлых очертаний с острым, но не выделяющимся носком. Особенностью данного типа является обязательное присутствие двух рымов. Один из них продет в ухо шеймы, а второй охватывает два рога в районе ворота, он использовался для извлечения якоря на поверхность. Это единственный из поднятых якорей, который не имеет повреждений.

Осмотр находки не выявил на поверхности якоря клейм и их следов. В то же время мы обратили внимание на присутствие серии насечек на одной из граней веретена. Появились ли они в результате использования якоря или же обозначают его вес и, в таком случае, нанесены специально, пока сказать сложно.

Общая типология двурогих якорей

Двурогих якорей значительно меньше, их обнаружено всего пять, причем один в двух фрагментах. Эти якоря расположены тремя пятнами в восточной, центральной и западной части скопления. Двурогие якоря фиксировались несколько выше по течению, однако разница здесь не столь существенна, чтобы заострять на ней внимание. Всего выделено 3 типа двурогих якорей в скоплении (рис. 5).

Тип 1. Это якоря вытянутых пропорций, в научной литературе они называются английскими, свидетельством чему служит особый загиб лопасти. Именно к этому типу принадлежат два наиболее крупных якоря длиной более 2 м. Всего в комплексе было 6 таких якорей. Они располагались преимущественно в центральной части памятника, один якорь находился на западной окраине комплекса.

Шейма якорей этого типа оформлена в виде уплощенного и расширяющегося к торцу бруска. Торцевая часть выражена усечением углов и формированием

четырёх треугольных граней. Орехи, фиксирующие деревянный шток, призматической формы в виде двух полок, перпендикулярных веретену. Сквозь шейму просверлено отверстие, в котором находится круглый рым с остатками клетневки. Сечение рыма круглое, сечение веретена и рогов оформлено в виде круга, приплюснутого с противоположных сторон и формирующего грани. Веретено несколько утолщается к вороту. Лопасть сплюснута с боков, практически квадратного сечения, и заканчивается тонким носком со скошенной гранью. Лапа треугольная, с округлыми боками и несколько вогнутой рабочей поверхностью. Наиболее массивная часть якоря — ворот. Здесь толщина изделия максимальная. К сожалению, на территории комплекса не сохранилось двурогих якорей со штоком.

Известно, что на якорях этого типа дубовый шток изготавливался из двух половин, смыкающихся в вертикальной проекции вокруг шеймы. Сечение штока — от квадратного с переходом к веретену в прямоугольное. Фронтальные плоскости штока незначительно сужаются к концам, верхняя почти прямая. Нижние плоскости выражено расширяются к веретену. Обе половины штока соединялись посредством квадратных бугелей, по два с каждой стороны. Между собой половинки штока дополнительно были стянуты деревянными нагелями.

На одной из фронтальных граней читается длинное клеймо, состоящее из надписей на его рогах и веретене. По предварительным данным, на рогах якорей написано PRO или PROW, что, видимо, означает «проверено». Надпись на веретене начинается со стороны ворота и тянется более чем на половину его длины. Она состоит из латинских букв и цифр. Нижние цифры, возможно, имеют отношение к весу якоря без штока, но утверждать это мы пока не беремся. На некоторых якорях в верхней части веретена мы читаем дату изготовления, например — 5 месяца 30 дня 1728.

Отметим, что клейма на двурогих якорях этого типа переключаются по форме с клеймами на четырехрогих якорях типа 2. В обоих случаях присутствует надпись: PRO или P, а также вес якоря в пудах и фунтах. Эти типы якорей объединяет также идентичная форма лап.

Тип 2. Эти якоря отличаются своими пропорциями и внешним видом. У них более узкие и округлые рога, лопасть не имеет выраженного скоса торцевой грани. Лапы близки первому типу, но отличаются носком, который в плане имеет треугольное окончание. Сам по себе носок несколько уплощен. Сечение веретена и рогов примерно одинаковое — с фронтальной стороны оно уплощенное, формирующее две противоположные грани, а с боков круглое.

На одной из граней в районе ворота и нижней части веретена есть клеймо. В районе ворота оно представляет собой восемь прямых насечек и три креста. Поверх прямых насечек отчеканен штамп, который мы довольно часто встречаем на морском инструменте — два перекрещенных якорька. Насечки не могли означать вес якоря в пудах и фунтах, так как он высечен на веретене. Арабские цифры гласят: 8 пу 35 фу. Очевидно, что якоря этого типа имели отличные от других клейма и, судя по всему, ковались отдельно от якорей первого типа.

Тип 3. Этот тип представлен единичным экземпляром. Якорь с обломленной лапой и без штока находился в центральной части скопления. В литературе такие якоря называют голландскими. Главным и, возможно, единственным отличием

находки является форма лап. Они изготовлены без носка и имеют характерную лопатовидную форму. Лапа прикована к рогу без оформления четкой грани между ними, она как бы сливается с ним нижней плоскостью. Кромки округлые, а ее очертания подтреугольные. В целом форма веретена, шейма и рым близки к остальным типам двурогих якорей.

Отметим также присущее для третьего типа клеймо, оно читается в виде длинной надписи по веретену и вороту. Здесь нет данных о весе, зато указаны место и дата изготовления: ОЛОНЕЦ 1718. На вороте вместо привычных PRO выбито: ДЕЛАЛ ОПРОБОВАЛ ГАВРИЛА НИКИФОРОВ. Некоторые из обозначений прочесть не удалось.

Таким образом, в течение двух лет нам удалось обследовать и поднять на поверхность комплекс якорей российско-турецкой войны 1736 – 1739 гг. Благодаря этому обширная якорная коллекция, хранящаяся в запорожских музеях, пополнилась новыми находками XVIII ст. и увеличилась примерно на треть. Появилась возможность проследить типологию предметов и сделать предварительные выводы. Группа состояла из разнотипных предметов, отличающихся как метрически, так и морфологически. Всего мы выделяем 5 типов четырехрогих и 3 типа двурогих якорей. По меньшей мере, еще по одному типу четырехрогих и двурогих якорей отметим из поднятых ранее. На дне якоря не были перемешаны между собой, и каждый тип сохранял планиграфическую целостность. Четырехрогие якоря первого типа концентрировались преимущественно в западной, второй тип в центральной, а основная масса двурогих якорей в восточной части комплекса. Практически все находки имеют повреждения не совместимые с дальнейшим использованием и это оставляет вопрос происхождения памятника открытым. В то же время, целостный комплекс монофункциональных предметов представляет собой готовый срез развития военной металлургии XVIII ст., потенциально указывает на центры производства и качественные показатели продукции. Эти и некоторые другие аспектами темы будут изучены нами в ближайшем будущем.

Во время проведения подводных работ активную поддержку нам оказывали: Запорожская федерация подводной охоты и рыбалки во главе с А. Березой, Ю. Лагно и экипаж ВРБ «Лагуна», а также: А. Кудымов, Ю. Батаев, Р. Кобаля, А. Кривонос, А. Кобаля, А. Бельков, коллектив спасательной станции комбината ЗТР, Т. Лысенко, подводный клуб «Нерей» во главе с С. Грабовецким, В. Нефедов, М. Остапенко и О. Тубольцев. За это авторы выражают им глубокую признательность.

Библиография

1. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах / М. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1967. — 84 с.
2. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ласковский. — СПб., 1865. — 1992 с.
3. Материалы для истории русского флота: в 17 ч. [гл. ред. Ф. Ф. Веселаго]. — СПб : Тип. Морского министерства, 1877. — Ч. 6. — 771 с.
4. «Юрнал» вице-адмирала Я. С. Барша. Часть вторая. 1726 – 1740 // Сборник гос. биб-ки им. Салтыкова-Щедрина, 1955. — Вып 3.

Кобалія Д. Р., Данилюк П. П., Кривonosов В. С.

**Дослідження комплексу якорів XVIII ст.
біля о. Хортиці у 2012 – 2013 рр.**

Стаття присвячена вивченню та інтерпретації комплексу якорів Дніпровської гребної флотилії 1736 – 1739 рр. В роботі представлені етапи підводних досліджень, аналіз розташування знахідок, їх стан та опис. Надана типологія якорів комплексу. Автори дійшли висновку, що причиною виникнення пам'ятки могли бути встановлення брандвахти або цілеспрямоване затоплення уламків якорів за наказом контр-адмірала Я. Барша.

Kobalia D. R., Danyluk P. P., Krivonosov V. S.

**The research of the XVIII cent. anchors complex
near Khortytsya island in 2012 – 2013**

The article is devoted to the study and interpretation of the complex of anchors of the Dnieper flotilla 1736 – 1739. The stages of underwater research, the analysis of the finds locations, their condition and description are presented in the work. The authors propose the typology of the anchors and come to the conclusion that the emergence of the monument could be caused by the establishment of brandvahta or by the purposeful sinking of the broken anchors by order of Rear Admiral J. Barsh.

Шаповалов Г. І.

**СЕРЕДНЬОВІЧНІ КУЛЬТОВІ МОДЕЛІ ЯКОРІВ Т-ПОДІБНОГО ТИПУ,
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРБА**

Автор не вперше звертається до теми пов'язаної із виявленням, введенням в науковий обіг та інтерпретацією середньовічних вотивних моделей якорів Північного Причорномор'я [1; 2; 3; 4]. Дана робота присвячена моделям вотивних якорів, які за формою є копіями реальних середньовічних корабельних якорів типу D за класифікацією Г. Кепітена [5]. У зв'язку з тим, що вони дійсно нагадують перевернуту латинську літеру «Т» О. Шамрай пропонує називати їх якорями Т-подібного типу [6]. На підтримку слушної пропозиції О. Шамрая варто нагадати про сакральну символіку літери «Т». Добре відомо, що у грецькій абетці літера «Т» має назву «Тау». У ставрографії символ тау-хреста ототожнюється з хрестом-розп'яттям. Більшість дослідників вважають, що саме на такому хресті був розіпнутий Ісус Христос.

Ковані із заліза якорі цього типу були найпоширенішими, у порівнянні з використанням інших типів, у басейнах Середземного та Чорного морів. Дискусія щодо появи такого типу якоря триває, але деякі дослідники припускають можливість його використання вже у I ст. н. е. [7]. Знахідки окремих значних фрагментів таких якорів при розкопках портової частини Херсонесу дозволили нам припустити, що ними користувалися до XIV ст. [8]. Нагадаємо, що еталоном збереженості подібних артефактів залишається якір знайдений у 1974 р. в Дніпрі біля острова Хортиця поруч із поселенням часів Київської Русі (рис. 1). Головними конструктивними ознаками тільки цього типу якоря є: по-перше, перпендикулярне співвідношення вертикальної його частини (веретена) з горизонтальною частиною розташованою внизу якоря (рогами); по-друге, далеко виступаюча

вниз деталь, яка є продовженням веретена (п'ятка) і по-третє, загнуті вгору паралельно веретену розплескані кінці рогів (лапи). Верхня частина веретена звичайно розплескана і має два отвори: верхній — для кільця (рима), а нижній — для закріплення штока, який розміщувався перпендикулярно по відношенню до рогів [9].

Відомо, що І. Бартоломей, ще у 1860 р. під час дискусії, щодо загадкового знаку викарбуваного на сріблянику князя Ярослава, припускав, що на монеті зображено якір, зроблений з міцного важкого дерева й окутий залізним листом, де крапки могли б означати цвяхи цієї основи, а кільце зроблене для протягування каната. Бартоломей вважав таке пояснення простим і природним [10, с. 168].

Досягнення підводної археології ХХ — початку ХХІ ст. і накопичення, у зв'язку із цим, потужної джерельної бази щодо типології античних та середньовічних якорів поширених, зокрема, у Чорному морі і Дніпрі дозволили остаточно підтвердити припущення І. Бартоломея.

Порівняльний аналіз зображення символу на монеті із реальними якорями дозволив довести, що на сріблянику князя Ярослава достатньо реалістично зображено якір типу D або Т-подібного типу (рис. 2). Як бачимо, веретено якоря зображено двома вертикальними майже паралельними лініями, які ледве звужуються вгору. У його верхній частині розміщено кільце (рим) у вигляді кола, яке значно ширше за веретено. У нижній частині веретена двома паралельними лініями, перпендикулярно до нього, зображено якірні роги. Від нижньої лінії рогів загостреним донизу трикутником позначено п'ятку. Загнуті вгору кінці рогів (лапи) на монетному зображенні якоря також виконані двома лініями. При цьому, зовнішні лінії зображено паралельними, а внутрішні заокруглено вигнуті назовні і поєднуються із зовнішніми. Місця їх поєднання утворюють гострі кути у вигляді зубців.



Рис. 1



Рис. 2

Зображення якоря прикрашено шістьма кульками: одна з них розміщена в центрі перетину веретена та рогів, по одній у місцях поєднання рогів з лапами і по одній у верхній частині лап. Кулькою прикрашено і центр кільця нагорі знаку якоря.

З метою надання символу «тризубості» майстер, що виготовляв монетний штамп, збільшив висоту загнутих вгору лап, якими закінчуються роги, до розмірів зменшених ним веретена та рогів. Це порушило пропорції реального корабельного якоря, але дозволило майстру створити княжий знак, що вдало вписався у всю композицію монети. Віддаючи належне високому рівню професійності різьбяр штамп для виготовлення монет князя Ярослава, їх дослідники М. П. Сотникова і І. Г. Спасський писали: «Не будет преувеличением признать эти монеты шедеврами монетного дела для всей Европы и Византии начала XI ст. Исполнитель штемпелей был выдающимся мастером, вдохновившимся современными ему высокими образцами византийской буллы и в совершенстве владевший техническими навыками» [11, с. 9].

Увінчує княжий знак у вигляді якоря маленький хрест вміщений над його центральною частиною. Описаний знак, утворений якорем із хрестом над ним на монеті князя Ярослава, ми ототожнюємо із символом хреста-якоря Святого Климента [12, с. 186].

У зв'язку з викладеним автор вважає за необхідне звернути увагу на нові артефакти, які розширюють і поглиблюють джерельну базу дослідження питання виникнення та розвитку «тризубого» княжого знаку часів Київської Русі. Адже з часом він стане українським національним гербом.

Судакською експедицією Кримського філіалу Інституту археології НАН України у період з 1986 по 2010 рр. проводились підводні дослідження в акваторії бухти Лімена-Кале (м. Судак). Встановлено, що акваторія бухти була морською гаванню візантійського торговельно-ремісничого міста Сугдеї-Солдаї протягом VII – XV ст. Основний археологічний матеріал, виявлений поруч із залишками портових споруд XII – XV ст., представлений свинцевими печатками-молівдовулами, хрестиками, різними кільцями і моделями якорів. При розкопках Сугдеї подібних артефактів не виявлено, тож дослідники пов'язують їх із діяльністю порту. Багато із цих підводних знахідок не мають аналогів у вітчизняній і європейській археології [13, с. 442]. Особливу цікавість для нашої роботи, серед багатьох моделей якорів, становлять моделі, які імітують якір, що зображено на сріблянику князя Ярослава.

1987 р. у бухті Лімена-Кале неподалік від берега на невеликій глибині у Чорному морі було знайдено перші дев'ять вотивних моделей якорів [1, сс. 259 – 260]. Всі вони виготовлені зі свинцю: вісім з них відлиті у односторонніх формах, а одна – вигнута із свинцевого кованого прутка. Моделі копіюють чотири типи залізних корабельних якорів, які використовувались на Середземному та Чорному морях у I – XIV ст.

Дві моделі з цього комплексу копіюють якоря типу D або T-подібного типу (рис. 3). У моделі № 1 відсутня верхня частина веретена і у висоту вона складає 32 мм. Довжина перпендикулярно розташованих рогів має 53 мм. Кінці рогів загнуті вгору на висоту 5 і 7 мм та мають незначні вигини в сторони. П'ятка у цієї моделі відсутня. Перетин веретена прямокутний і заovalений розміром 5 x 8 мм.

Модель № 2 так само має пошкодження – відсутня третя частина веретена і половина одного рогу. Вертикальний розмір моделі складає 27 мм, а довжина

горизонтально розташованих рогів має 25 мм. В нижній частині рогів в центрі злегка, виступом 2 мм, позначена п'ятка. Як і у попередньої моделі кінець непошкодженого рогу загнутий вгору та має незначний вигин назовні.

Регулярні подвижницькі системні спостереження співробітника експедиції В. В. Кузьміна за морським дном в місцях скупчень артефактів в 1997 – 2010 рр. дозволили поповнити колекцію музею «Судацька фортеця» новими унікальними знахідками вотивних моделей якорів. Всього знайдено ще двадцять дві моделі якорів відлитих зі свинцю в односторонніх формах. Всі знахідки мають різну ступінь патинізації, а деякі незначні пошкодження. Вони поділяються за типами якорів і складають п'ять груп відповідно сучасній класифікації античних і середньовічних залізних корабельних якорів за характерними конструктивними особливостями їх типів [14].

Сім моделей, які імітують залізні якорі типу D або T-подібного типу, складають першу групу у цій колекції. Найвиразнішою в ній, за розмірами і реалістичністю виконання, є модель № 3 (рис. 3). Її висота становить 95 мм, а ширина рогів – 70 мм. Верхня частина веретена має два овальних потовщення, в яких зроблено два отвори. Верхній отвір для рима (кільця) має діаметр 4 мм, а нижній – для штока – 4,5 мм. Роги моделі якоря з'єднані з веретеном під прямим кутом. Кінці рогів загострені і відігнуті в сторони. П'ятка, яка виступає в нижній частині моделі, злегка зміщена по відношенню до веретена. Перетин веретена розміром 5 x 4 мм прямокутний і заovalений. Поверхня моделі дуже добре оброблена після вилучення з форми.

Модель якоря № 4 (рис. 3), у якій відламана верхня частина веретена, має характерно виражені вертикальні лапи трикутної форми на кінцях рогів. Верхня частина веретена частково відсутня. Висота веретена моделі становить 52 мм, а ширина рогів – 50 мм. У нижній частині виступає п'ятка.

Модель № 5 (рис. 3) виділяється тим, що верхня частина її веретена увінчана потовщеним кільцем діаметром 11 мм з отвором діаметром 6 мм. Загальна висота цієї моделі становить 56 мм, а ширина рогів – 33 мм. Товщина моделі на кільці дорівнює 6 мм, а по всій довжині веретена – 5 мм, при ширині 4 мм. Перетин веретена прямокутний, а виступаюча п'ятка закруглена. Модель ретельно оброблена.

Модель якоря № 6 (рис. 3) має у висоту 34 мм, завширшки – 25 мм. У верхній заокругленій частині її веретена, влаштовано два отвори діаметром 2 і 3 мм. По відношенню один до одного вони зміщені. Недбало відлиті і роги моделі. Правий ріг має загин догори, а лівий ріг відсутній (або пошкоджений). П'ятка моделі якоря загострена. Модель оброблена грубо і зберігає сліди литва.

Модель якоря № 7 (рис. 3) аналогічна вище описаній моделі № 6. Вона має у висоту 34 мм, а в ширину – 24 мм. У верхній загостреній частині її веретена влаштовано два отвори діаметром 2 і 3 мм, зміщених по відношенню один до одного. Правий ріг моделі загнутий вгору, а лівий відсутній. П'ятка якорної моделі загострена. Модель так як і попередня оброблена грубо. Не виключено, що моделі 6 і 7 відлиті в одній формі.

Модель якоря № 8 (рис. 3) має у висоту 28 мм, а завширшки – 21 мм. Верхня частина її веретена, ймовірно, відламана. Перетин веретена моделі квадратний – 3 x 3 мм. Лівий ріг має вигин догори, а у правого рогу вигину немає. П'ята обробленої після литва моделі якоря заovalена.

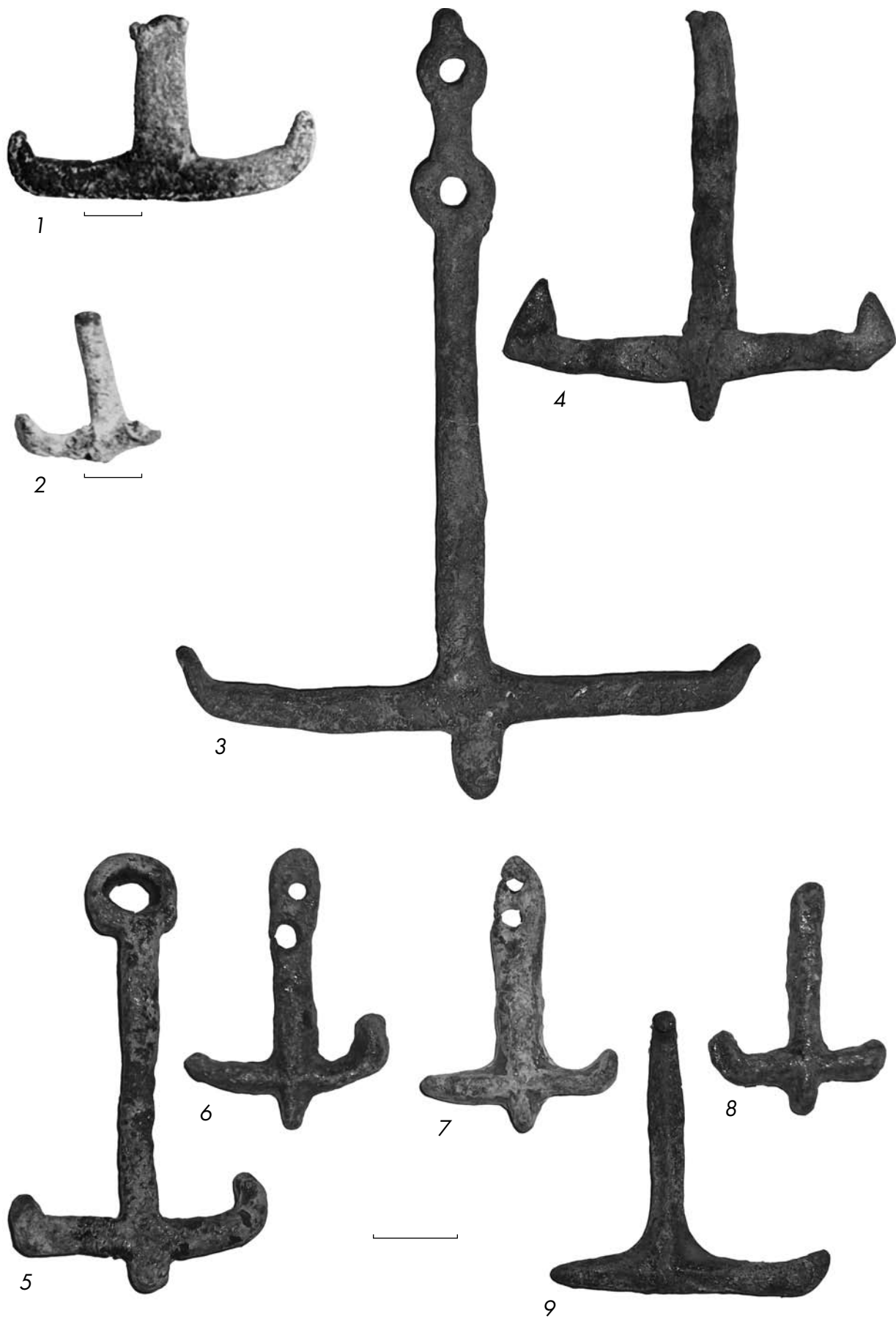


Рис. 3

Модель якоря № 9 (рис. 3) має у висоту 35 мм, а завширшки — 34 мм. Верхня частина веретена цієї моделі заокруглена. Перетин веретена моделі підтрикутний 3 x 3 мм. Правий ріг довше лівого і злегка загнутий вгору. Лівий ріг коротший, загострений і вигину не має. П'ятка у якоря імітованого моделлю відсутня.

А. В. Кузьмінов припускає можливість використання моделей якорів разом із хрестами у якості товарних пломб, які одночасно відігравали роль своєрідних амулетів-оберегів при транспортуванні. Аналогічні знахідки хрестів-пломб у Болгарії, Румунії і Сербії датуються X — XII ст. [13, с. 446].

Накопичення якісно нової джерельної бази дозволяє автору відмовитись від припущення щодо використання вотивів якорів «в якості одного з пожертвувань морським богам» у припортовому святилищі бухти Лимена-Кале [1, с. 239; 3, с. 277]. У зв'язку, з цим варта уваги думка С. Б. Сорочана, щодо того, що знахідки поруч із моделями якорів свинцевих хрестів дозволяють припустити наступне: «Освященные в церкви, они охотно приобретались моряками в качестве официально узаконенных филактериев, которые, вероятно, бросали в море на удачу» [15, с. 117].

Насамкінець зазначимо, що описані дев'ять моделей якорів Т-подібного типу становлять найбільшу за кількістю групу моделей. Загальна кількість колекції якорів, розподілених за типами на п'ять груп, складає тридцять один вотив. За наявності значної кількості різних за розмірами та типами вотивних якорів Судакській археологічній експедиції поки що досі не трапилась жодна форма для відливки моделей.

1931 р. в Корсуні (Херсонесі) при розкопках його північної частини було знайдено односторонню сланцеву форму для відливки культових моделей якорів [16, с. 208, рис. 7]. На підставі супутнього матеріалу, серед якого були і монети, автор розкопок Г. Д. Белов датував форму X ст. Форма видовбана у шматку сланцю для відливання вотивних моделей якорів Т-подібного типу. Висота веретена моделі якоря разом з п'яткою складає 60 мм, а ширина рогів — 43 мм. Кінці рогів якоря зображені загнутими вгору паралельно веретену. У верхній частині веретена передбачено утворення у відливках моделей двох отворів. В місці перетину веретена і рогів видовбано вертикально розташований овал для прикраси зовнішньої поверхні моделей.

Як бачимо, кількість моделей якорів X — XII ст. Т-подібного типу становить найбільшу за кількістю групу моделей серед усієї колекції Музею Судакська фортеця. А в Корсуні у X ст. виготовлялися вотиви у вигляді якорів того самого «тризубого» типу тотожних тау-хресту.

На нашу думку, викладене додає більшої переконливості щодо того, що найімовірніше, поява вотивних моделей якорів у Криму пов'язана з відродженням і поширенням у середні віки культу хреста-якоря, як головного християнського символу надії на спасіння. Надважливими чинниками цього явища у духовному житті населення Криму були спочатку страта язичниками Святого Климента у 101 р. через утоплення його корабельним якорем у Чорному морі і чудодійним надбанням у 861 р. його мощей разом із якорем солунськими братами Святими Кирилом і Мефодієм неподалік Корсуня [14, с. 406].

Викладене дозволяє краще зрозуміти середньовічний шлях сакрального символу хрест-якір на реверсі срібляника князя Ярослава Мудрого, а відтак і історичні витоки українського національного герба.

Бібліографія

1. Шаповалов Г. И. Вотивные якоря из Черного моря / Г. И. Шаповалов // СА. — 1990. — № 3. — С. 259 — 260.
2. Шаповалов Г. І. Форми для відливки вотивних якорів з Херсонесу / Г. І. Шаповалов // ДСПК. — Запоріжжя, 1994. — Т. IV. — С. 222 — 225.
3. Шаповалов Г. И. О находках культовых моделей якорей в Крыму / Г. И. Шаповалов // Сурож, Сутдея, Солдая в истории и культуре Руси-Украины: Материалы науч. конф. (16 — 22 сент. 2002 г.). — К.; Судак, 2002. — С. 276 — 279.
4. Шаповалов Г. І. Судноплавство у духовності давньої України / Г. І. Шаповалов. — Київ — Запоріжжя : Дике Поле, 2001. — 263 с.
5. Kapitan G. Ancient anchors-technology and classification / G. Kapitan // The International Journal of Archaeology and Underwater Explorattion. — 1984. — Vol. 13.1. — P. 33 — 44.
6. Шамрай А. Н. Античные и средневековые железные якоря Т-образного типа из Керченского пролива (каталог находок) / А. Н. Шамрай // Боспорские исследования. — Симферополь — Керчь, 2010. — Вып. XXIV. — С. 469 — 496.
7. Огороков А. В. Якоря корабельные: Методические рекомендации по выявлению, отбору и научному описанию памятников науки и техники в собраниях музеев / А. В. Огороков. — М., 1986. — 44 с.; Датировка и классификация судовых железных якорей III в. до н. э. — XI в. н. э. // Боспорский сборник. — М., 1993. — Вып. 2. — С. 172 — 191.
8. Золотарев М. И. Новые данные для датирования византийских якорей в Северном Причерноморье / М. И. Золотарев, Г. И. Шаповалов // Тезисы науч. докл. и сообщ. Всесоюз. семинара «Международные связи в средневековой Европе». — Запоріжжя, 1991. — С. 14 — 15.
9. Шаповалов Г. І. Якір V — VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця / Г. І. Шаповалов // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 120 — 121.
10. Бартоломей И. А. О Ярославле серебре. Письмо члена-основателя [Археол. общ-ва] И. А. Бартоломея [из Тифлиса, от 27 мая 1860 г.] к члену-основателю А. А. Кунику / И. А. Бартоломей. — М. : ИАО, 1860. — С. 338 — 342.
11. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X — XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. — Л. : Искусство, 1983. — 239 с.
12. Белов О. Ф. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. — Київ — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — 264 с.
13. Кузьминов А. В. Средневековые кресты-пломбы из находок в бухте Лимена-Кале / А. В. Кузьминов // Сутдейский сборник. — Киев — Судак : Академперіодика, 2004. — С. 442 — 446.
14. Фарбей А. М. Новые находки вотивных якорей в бухте Лимена-Кале близ Судака / А. М. Фарбей, Г. И. Шаповалов // Материалы V Судакской междунар. научн. конф. «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 23 — 24 сентября 2010 г.). — Киев — Судак : «Городец», 2012. — Вып. V. — С. 401 — 406.
15. Сорочан С. Б. О положении и статусе Сутдеи в VI — IX вв. / С. Б. Сорочан // Древности 2006 — 2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков : НМЦ «МД», 2008. — С. 108 — 124.
16. Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931 — 1933 гг. / Г. Д. Белов // МИА. — 1941. — № 4. — С. 202 — 267.

Шаповалов Г. И.

**Средневековые культовые модели якорей Т-образного типа,
как источник к истории украинского национального герба**

В данной публикации рассмотрены и описаны девять средневековых культовых моделей якорей из коллекции музея «Судакская крепость» (г. Судак). Как часть большого комплекса, со дна Черного моря в бухте Лимена-Кале, они датируются XI – XII вв. Особенностью этих моделей является копирование технических характеристик подлинных корабельных якорей Т-образного типа. Изображение якоря этого типа лежит в основе святоклиментовского символа «крест-якорь» помещенного на монете киевского князя Ярослава.

Shapovalov G. I.

**Medieval religious models of the T-shaped type anchors
as a source for the history of the Ukrainian national emblem**

Nine medieval cult models of the anchors from the Sudak Fortress Museum (Sudak city) are studied and described in this publication. As part of a large complex found at the bottom of the Limena Cale Black Sea harbour, the anchors are dated XI – XII centuries. A special feature of these models is to copy the specifications of authentic T-type ship anchors. The image of the anchor of this type is basic for the St. Clement's "cross-anchor" symbol set on the coin of the Kievan Prince Yaroslav.

Кулатова І. М.

РЕШТКИ ТАНДИРА З ПОНИЗЗЯ ПСЛА

Улітку 2015 р. Полтавська експедиція Державного підприємства «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України» (керівник – к. і. н., заслужений працівник культури України О. Б. Супруненко) провела дослідження групи курганів II з трьох насипів неподалік с. Єристівка, у північно-західній частині території Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., на ділянці землевідводу під розміщення відвалів ТОВ «Єристівський ГЗК», між селом та Єристівським кар'єром залізистих кварцитів, за 2,1 км на південь від шосе Н-22 «Олександрія – Полтава» [1, арк. 262 – 263].

Група курганів знаходилася на колишній північно-західній околиці Єристівки, за 0,32 – 0,33 км від меж сучасної забудови північного кутка й вул. Шевченка, на підвищеному краї округлого мисоподібного виступу першої тераси лівого берега р. Лизьки – правої притоки р. Сухий Кобелячок (басейн Дніпра, вододіл р. Псел і Сухий Кобелячок), заввишки 3 м над рівнем заплави.

Розорані округлі чи витягнуті в меридіональному напрямку за формою кургани були більш схожі на традиційні у цих місцях підсіпки під житлово-господарські будівлі садиб XVIII – XIX ст., споруджені для запобігання підтопленню під час весняних повеней. Вони тривалий час розорювалися, знаходячись спочатку на городах старих садиб села, пізніше – у складі колгоспної сільськогосподарської сівозміни та орендованих угідь ФГ С. Г. Городянка. Навесні 2003 р. більший курган групи – № 1 [2] і навколишні невеликі підвищення були обстежені за експертизи території майбутнього Єристівського родовища залізистих кварцитів [3, арк. 23 – 24]. Невдовзі інформація про них потрапила до наукового

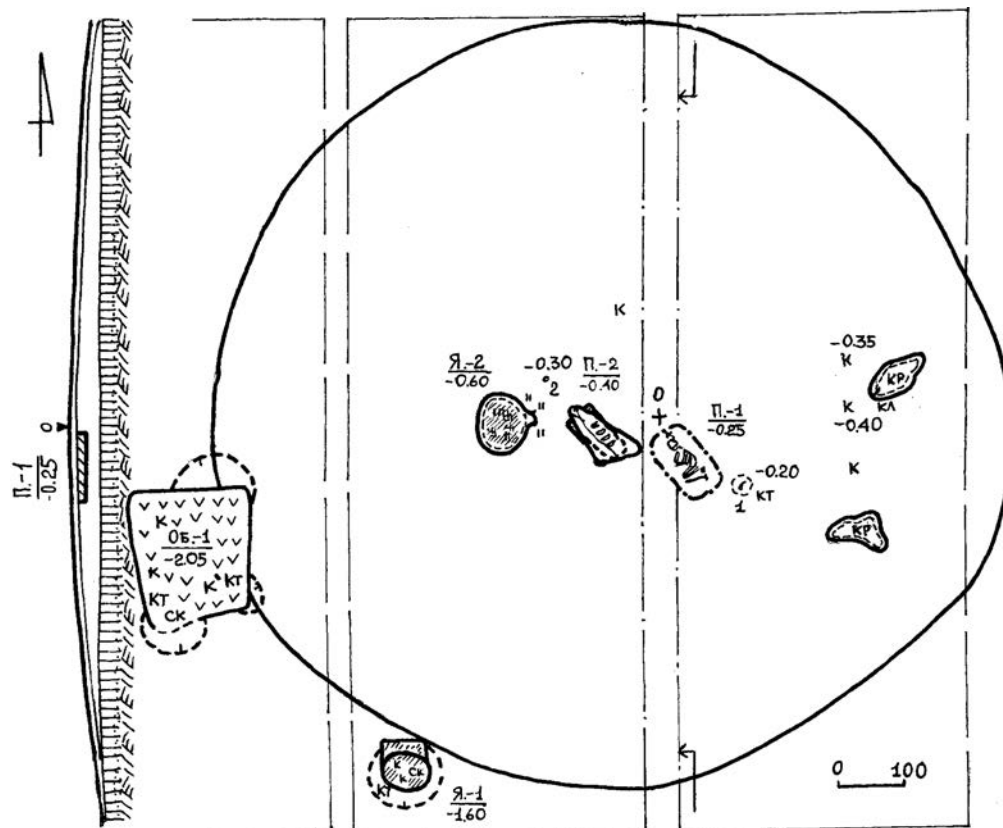


Рис. 1. Єристівка. Група II, план і східний профіль центральної бровки кургану № 2

обігу [4, сс. 26, 30, рис. 14: 44; 5, с. 30, № 44]. Цим і вичерпувалася наявна до часу досліджень інформація щодо невеликих і дуже розораних поховальних об'єктів. Унаслідок їх науково-рятівних досліджень отримані певні дані щодо поховального обряду й наявності в них господарських старожитностей ряду епох. З-поміж неї — надзвичайно цікавий факт відкриття вперше в ході археологічних досліджень у межах Полтавщини решток печі-тандиру. Саме про цю знахідку йтиме мова у повідомленні.

У зовсім маленькому кургані № 2 округлої в плані форми, з дуже сплющеним сегментоподібним перетином, висотою всього 0,35 м і діаметром 12 м (географічні координати умовного центру за WGS-84 — 49°06'11,4'' північної широти, 33°41'41,9'' східної довготи), в основі знаходилося дитяче енеолітичне поховання під архаїчною гранітною стелою, а дещо на схід від нього за доби пізнього бронзового віку було впущене ще одне — зрубної культури. У другій — третій чвертях XVIII ст. західна і південно-західна поли кургану стали місцем влаштування кількох господарських об'єктів українського населення. Вони входили до складу одного з дворич крайньої із заходу та найпершої за часом появи на цих теренах надрічкової вулиці села Єристівки. Тут були зведені середніх розмірів глибокий погріб з кількома нішами (об'єкт 1), а також зернова яма 1, котру після використання перетворили на звалище кухонного сміття (рис. 1). Крім знахідок кам'яного знаряддя доби енеоліту й кількох уламків ліпного посуду, інших об'єктів чи артефактів у насипу або під ним виявлено не було [1, арк. 265 — 267].

Від золотоординського до фіналу Нового часу західна пола кургану з боку річки була обрана для спорудження тандиру — так званої ями 2 (рис. 1: я. 2). Її оточували в масиві кургану лише кілька вуглин, без жодної зі знахідок.



Рис. 2. Єристівка. Курган №2. Тандир. Заповнення і черень

Як відомо, тандир — це напівкуляста або глекоподібна надзвичайно економічна піч-жаровня, призначена для приготування їжі, здебільшого хліба і м'ясних продуктів із його вмістом, що набула розповсюдження у народів Азії, зокрема, Таджикистану, Тукменістану й Узбекистану, в Азербайджані, Вірменії, далі — від Казахстану та Монголії до Японії. В останній час доволі часто такий тип печі використовується в Україні, має давні традиції побутування у степовому й передгірському Криму. Ці печі почали поширюватися на широких просторах Євразійського Степу і Лісостепу з появою Золотоординської держави, розбудовою її поселень та міст у XIV ст. Традиційно, на Півдні України існування подібних печей пов'язують з побутом поселенського міського та кочового за своїм походженням населення Західного улусу Золотої Орди. Численні тандири виявлені під час археологічних досліджень золотоординських міст Поволжя, Подоння, на території Молдови [6, сс. 41 — 45; 7, сс. 173, 185; 8, сс. 79, 118; 9, с. 122; 10, сс. 234, 235].

Тандир — яма 2 (впускний об'єкт) — досліджений у західній частині насипу кургану, за 1,45 м на захід (азимут 270°) від умовного центру (рис. 1: я. 2), з глибини 0,4 м від «0». Мав вигляд овальної в плані ями, влаштованої у масиві насипу і похованому ґрунті, дещо видовженої до заходу форми, добре помітної за контурами в оточенні випаленого ґрунту та за перегорілим вмістом (рис. 2). Вивчався у напівзруйнованому вигляді з глибини 0,4 — 0,45 м над топковою камерою. Верхня частина стінок була знищена розорюванням другої половини XX — початку XXI ст.

Яма, стінки якої використані для влаштування печі, відкопана в насипу, основа топки — у стародавньому похованому чорноземоподібному шарі темного супіску. Вона була овальною в плані, розмірами 0,7 x 0,8 м, відповідно, площею більше 0,45 кв. м, дещо видовженою в меридіональному напрямку. Стінки заглиблювалися у похований ґрунт майже до його основи — рівня 0,72 м від умовного центру (рис. 3) — і виявилися тонко вимазаними двома-трьома шара-

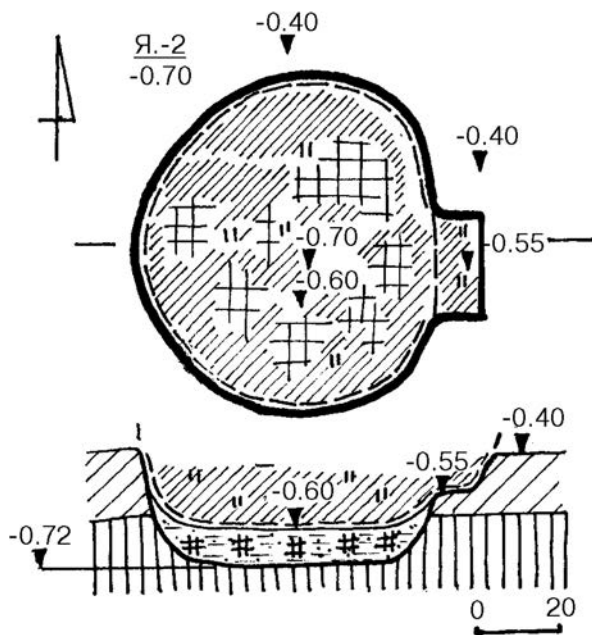


Рис. 3. Еристівка.
Курган № 2. Тандир. План і перетин

Зі східного боку, за віссю симетрії, рештки тандиру мали невелике і менш заглиблене піддувало з устям, завширшки 0,26 м та розмірами 0,26 x 0,12 м, влаштоване на глибині 0,55 м від УЦ. Його поверхня була щільно й акуратно вимазана глиною, добре випалена, на ньому також лежав шар попелу з вуглинями (рис. 4, реконструкція).

Навколо решток печі, крім кількох крупних вуглин, будь-яких знахідок початку пізньосередньовічної епохи не виявлено. Тому залишки тандиру тільки за типом можуть співставлятися з печами, поява яких на цій території відбулася за золотоординського часу, вірогідно, не раніше другої чверті XIV ст.

Розміри основи еристівського тандиру наближаються до печей, досліджених у розкопах III і № 8 серед залишків золотоординського міста в околиці с. Торговиці на р. Синюсі, що на історичній Єлисаветградщині [11, сс. 75 – 76, 84, рис. III: 18 – 19; 12, сс. 8 – 9]. Та деякі їх деталі, особливості конструкції все ж дещо відрізняються від об'єкту, вивченого у кургані. Тандир має досить тонкі стінки, дещо підняте до поверхні піддувало, він на більшу частину пічного пристрою заглиблений в ґрунт. Звісно, що поява такої пічки у насипу стародавньої поховальної споруди могла відбутися й у більш пізній час.

Так відомо, що в межах Еристівки (в окрузі козацького містечка Келеберди) у другій чверті XVIII ст. отримав володіння з 30-ти дворів вихідець з Грузії, князь Ютам Ериставі (Єриставі, нар. 1707 р.), який походив з найвпливовішого герцогського роду Ериставі-Арагвських. Він юнаком входив до почту-супроводу виїзду до Росії грузинського царя Вахтанга VI (1724 р.). Маєтності князю поблизу Нових Санжар і Келеберди були надані за службу у Грузинському гусарському полку [13, сс. 152 – 153]. За переказами, разом із князем до Еристівки приїхали й до десятка кавказців. Не дарма й досі у селі можна побачити кількох корінних мешканців-селян, обличчя яких нагадують про суто грузинські родові корені.

Тому цілком можливо, що піч-тандир була збудована саме грузинськими переселенцями. Це припущення може підтверджуватися відсутністю будь-яких

ми світлої глини. У вмісті цієї обмазки були помітні домішки подрібненої соломи, пасма кінського волосся, які в ході випалу утворили дрібнопористу структуру шару глини (прокал на 3 – 5 см). Глинобитний просілий до основи прошарок уламків верхньої частини печі завтовшки 4 – 8 см зберігся у вигляді скупчення перепаленої печини, що обвалилася на дно топкової камери. Прокалений черинь, котрий залягав нижче, мав товщину 0,1 м і був основою печі з рівня 0,7 м від УЦ. На ньому помічені сліди підмазування тонкими шарами рідкої глиняної маси – сліди ремонту. У вмісті топкової камери переважав попелястий чернозем з вуглинями, наддном – прошарок попелу з вуглинями від гілочок верболозу.

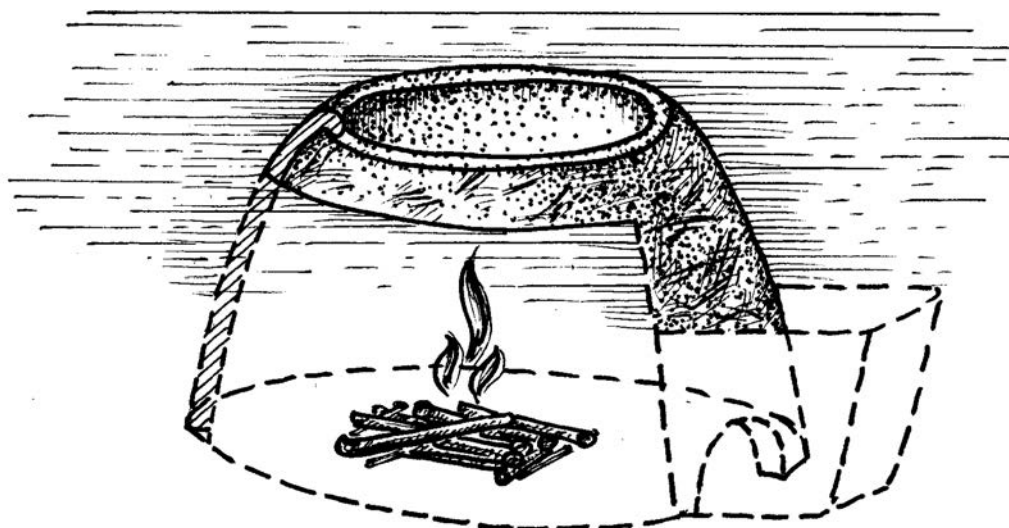


Рис. 4. Еристівка. Курган №2. Тандир. Графічна реконструкція Т. В. Менчинської, 2016

знахідок золотоординської епохи на насипу та в окрузі кургану (хоча за 0,25 км на північний захід окремі з них є) [14, сс. 111, 112 – 113, рис. 2], натомість наявністю в ньому з порівняно пізніх лише господарських об'єктів другої – третьої чвертей XVIII ст., коли у селі з'явилися князь-власник і грузини.

На користь останньої точки зору слугує факт заглиблення пічної споруди в ґрунт на кшталт закавказьких (вірменських) тандирів, влаштування печі в ямі. До речі, саме невеликі грузинські тандири – «тоне» набули розповсюдження в останній час, і, як не дивно, вони у стаціонарному чи переносному варіантах наразі виготовляються в Україні – у Запоріжжі.

З виявленням подібних печей під час наступних наглядових археологічних робіт в ході розширення Єристівського кар'єру варто буде співставити їх з етнографічно зафіксованими тандирами Північного Кавказу й Грузії, що, до певної міри, дозволить позначити чи вивчити особливості контактів кавказьких переселенців з українським населенням на Лівобережжі Дніпра у другій чверті XVIII ст. та, можливо, встановить за супутніми матеріалами наявність певних господарських традицій, характерних для віддалених від Подніпров'я грузинських земель долини Арагві [15].

Бібліографія

1. Супруненко О. Б. Звіт про дослідження курганів у Кременчуцькому районі на Полтавщині в 2015 р. / О. Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. Ф. е. – 2015/нов. надх. – 345 арк.
2. М-36-104-В-б-4: карта. – УССР. Полтавская область. – М 1 : 10 000. – Съёмка 1953 г. – М. : ГУГК, 1955.
3. Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської обл., у липні 2002 і квітні 2003 рр. / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко // НА ІА НАНУ. Ф. е. – 2003/2; НА ЦОДПА. – Ф. е., спр. 357. – 64 арк.

4. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2004. — № 1 — 2 (13 — 14). — С. 3 — 47.
5. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська. Частина I / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, за участю А. В. Артем'єва, С. В. Маєвської. — Вид. 2-е, доп. — К. : Полтава : Гротеск, Археологія, 2005. — 140 с.
6. Абызова Е. Н. Древности Старого Орхоя: Золотоордынский период / Е. Н. Абызова, П. П. Бырня, А. А. Нудельман. — Кишинев : Штиинца, 1985. — 100 с.
7. Егоров В. Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 — 1965 гг.) / В. Л. Егоров // МИА. — 1970. — № 164. — С. 173 — 186.
8. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. / В. Л. Егоров. — М. : Наука, 1985. — 246 с.
9. Полевой Л. Л. Поселение XIV в. у с. Костешты / Л. Л. Полевой // Записки ОАО. — Одесса : Маяк, 1967. — Т. II (35). — С. 111 — 129.
10. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. : Наука, 1981. — С. 229 — 236.
11. Бокій Н. Комплекс золотоордынского часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) / Н. Бокій, І. Козир // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. : зб. наук. ст. — К., 2003. — С. 41 — 84.
12. Козир І. Керамічна майстерня золотоордынского часу з Торговицького археологічного комплексу / І. Козир // Наукові записки [Кіровоград. ДПУ ім. В. Винниченка]: сер. «Історичні науки». — Кіровоград, 2010. — Вип. 13. — С. 6 — 17.
13. Розсоха Л. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі / Л. Розсоха. — В 2-х кн. — Миргород : Вид-во «Миргород», 2005. — 488 с.
14. Лямкін В. В. Кілька виразних знахідок з околиць Комсомольська / В. В. Лямкін., О. В. Сидоренко // Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах. — Комсомольськ : A priori print, 2015. — Кн. IX. — С. 110 — 115.
15. Эристави [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эристави_\(титул\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эристави_(титул))

Кулатова И. Н.

Остатки тандыра в низовьях Псла

Об обнаружении остатков тандыра в насыпи небольшого кургана группы II на северо-западной окраине с. Еристовка Кременчугского района Полтавской области. Приводится попытка интерпретации остатков печи как хозяйственного объекта — тонэ кавказских переселенцев второй четверти XVIII в. на территории одной из усадеб села, которое частично принадлежало князю Иотаму Эристави.

Kulatova I. M.

The Tandyr Remains in the Lower Reaches of Psel

On the discovery of tandyr remains in a small mound of group II on the northwestern outskirts of the village Yerstivka Kremenchuk district in Poltava region. The remains of oven interpreted as an household object — "tone" of Caucasian settlers of second quarter of the XVIII century, from the territory of one of the homesteads of the village, which is partly owned by Prince Iotam Erystavi.

ОСТРІВ БАЙДИ (КАНЦЕРІВСЬКИЙ) ЗА ДЖЕРЕЛАМИ XVI – XX ст.

До складу Національного заповідника «Хортиця» та геологічного заказника «Дніпровські пороги» входить маленький, надзвичайно мальовничий острівець, відомий сьогодні під назвою Байди. Його історія насичена подіями не менше, ніж минуле сусідньої Великої Хортиці, в той час, як багатство топоніміки не має аналогів серед островів Нижнього Дніпра. Численні назви, під якими фігурував острів Байди у джерелах XVI – XX століть, і є головним предметом нашого дослідження.

Острів Байди знаходиться у Старому Дніпрі (Річищі), навпроти північно-західної частини острова Велика Хортиця з лівого боку, та гирла річки Верхня Хортиця з правого боку. Відстань між островами Велика Хортиця та Байди – біля 150 м. Від правого берега Дніпра о. Байди відділений протокою Вирва мінімальною шириною біля 100 м. Вирвою сьогодні називається також прилегле до названої протоки низовинне правобережне урочище. Згідно електронному ресурсу «Вікі-мапія» довжина острова по лінії північ-південь – 565 м, максимальна ширина по лінії схід-захід – 177 м [1]. Згідно Кадастрових планів меж земельних ділянок Національного заповідника «Хортиця», у 2006 р. площа о. Байди дорівнювала 6,5363 га [2]. Північна частина острова носить назву скеля Канцерівська. Вона являє собою вкрите степовою рослинністю підвищене плато площею біля 2 га та висотою над рівнем Дніпра від 10 до 15 м. З півночі на південь поверхня острова поступово знижується, переходячи у вкриту деревинно-чагарниковою рослинністю піщану низовину, висотою 3 – 4 м над водою [3, сс. 6 – 7].

Острів є видатною історичною пам'яткою та унікальним природно-археологічним комплексом Півдня України. Тут зафіксовано культурний шар часів пізнього неоліту, досліджено залишки одного з найдавніших городищ Північного Причорномор'я – фортеці катакомбної культури ранньої бронзи. Його укріплення використовувалися за доби пізньої бронзи й раннього середньовіччя. У сер. XVI ст. князем Д. І. Вишневецьким на острові був заснований замок, на місці якого в часи російсько-турецької війни 1735 – 39 рр. розміщено укріплення «Запорозька корабельня» [4, сс. 3 – 4].

Вперше о. Байди, або точніше – територія, частиною якої він був на той час, згадується у щоденнику дипломата Священної Римської Імперії Еріха Лясоти під 4 липня 1594 р.: «А нижче Малої Хортиці, також острова, тут же зовсім близько (там стояв замок, років тридцять тому назад збудований Вишневецьким, а турками й татарами в свою чергу зруйнований) ми причалили до берега. Біля цього острова течуть до Дніпра з руської сторони (з правого боку Дніпра – авт.) три

невеликі річки, всі називаються Хортицями, і звідси обидва острови (Велика й Мала Хортиці – авт.) отримали назву» [5, сс. 222 – 277].

Укріплення, збудоване у 1550-і роки князем Д. І. Вишневецьким, позначене на карті «Точний опис Великого Князівства Литовського ...», виданій коштом князя Миколая-Христофора Радзивіла у 1613 р. Умовна позначка укріплення на карті супроводжується написом, розміщеним у картуші: «Хортиця. Це – місце біля Бористену. Тут колись Дмитро Вишневецький, герой, уславлений старовинністю роду й ратними трудами, спорудив для себе базове укріплення, а [зовнішню] половину цього місця, захищеного самою природою, оточив стіною, щоб мати змогу довше стримувати наступ сил князя, інакше – хана Перекопу та всієї його орди [Так було], аж доки Вишневецький, позбувшись унаслідок тривалої облоги потрібних харчових запасів, мусив поїсти коней, а потім, спустившись на човни, подолати пороги й вивести неушкодженими всіх своїх людей до Черкас» [6; 7, с. 88].

У контексті нашого дослідження звертають на себе увагу дві надзвичайно характерні деталі. По-перше, позначка укріплення розміщена на правому боці Дніпра, а не на якомусь острові посередині ріки. По-друге, хоча на карті поряд з укріпленням і позначений острів Хортиця (Chorcyszki ostrow), однак у наведеному тексті та Хортиця, де розташоване укріплення, названа саме «місцем біля Бористену», але не островом. Розбіжності у свідченнях Еріха Лясоти та карти Радзивіла можуть пояснюватися змінами топографії ріки під впливом сезонних коливань рівня води у Дніпрі, що підтверджується низкою пізніших картографічних і нарративних джерел.

За переказами, записаними у кін. XIX ст. Я. П. Новицьким від менонітів місцевих колоній Хортиця, Розенталь і Острів Хортиця, у II пол. XVIII ст. при гирлі р. Верхня Хортиця був острів Мало Хортицький, названий також урочищем Хортицький Степок, а пізніше – Schweinskopf («Свиняча голова» – авт.). Площа його, за розповідями козаків, дорівнювала 400 – 500 десятин (437 – 546 га – авт.) [8, сс. 179 – 180]. Це – великий підвищений простір трикутної форми, східна межа якого простягається на понад 2 км вздовж русла Старого Дніпра від урочища Царська Пристань на півночі, до гирла р. Верхня Хортиця на півдні. З північного заходу Хортицький Степок обмежений Верхньохортицьким річищем. По цій долині довжиною біля 2,3 км в минулому проходив один з двох рукавів р. Верхня Хортиця. З південного заходу протягом біля 2,8 км урочище обмежується сучасним руслом р. Верхня Хортиця [1].

За свідченнями інформаторів Я. П. Новицького, внаслідок спустошливої повені, що трапилася «років за 15 перед Очаківською (1788 р.) зимою», піщані кучугури навколо урочища Хортицький Степок були знесені, і цей вирваний стихійною силою простір запорожці назвали Вирвою. З того часу скеля Канцерівська щорічно у квітні-травні омивалася річищем Вирвою та набувала вигляду острова. Сам Я. П. Новицький ототожнював урочище Хортицький Степок з островом Мала Хортиця, згаданим у щоденнику Еріха Лясоти [8, сс. 180 – 181].

Цілком імовірно, що катастрофічна повінь, яка призвела до вище згаданих наслідків, або мала місце дещо раніше вказаного Я. П. Новицьким часу, або повторювалася періодично. На таке припущення нашої уваги свідчення С. І. Мишецького. Як відомо, автор «Історії про козаків запорозьких», написаної у сер. XVIII ст., також широко використовував у своїй праці давні козацькі перекази:

«Против оных трех рек Хортиц, в реке Днепре, имеетя великий остров, называемый Хортиц, на котором издревле была Запорожская Сечь. А потом

как Поляки шли войною на Россию в 1630-м году, тогда Запорожские казаки были под Польшею, и один Запорожский воин прозываемый Сагайдачный, на оном острове построил фортецию, а по их званию окоп. Сказывают, в то время оной Хортиц не был остров, но соединенная степь, но уже по том от сильных вешних вод, в низких местах сильною водою прорыло и учинило Хортицким островом» [9, с. 68].

У наведеному фрагменті мова йде про острів Велику Хортицю. Однак, згадка легендарної «Запорозької Січі» та «окопу» дає підстави припускати, що в цьому народному переказі інформація про один об'єкт була помилково перенесена на інший. У цьому зв'язку вважаємо також доцільним навести кілька фактів, які, на нашу думку, проливають світло на походження архетипу «Січ на Хортиці».

Острів Хортиця, без уточнення – Велика чи Мала – названо місцем перебування Д. І. Вишневецького у «Польській хроніці» Йоахима Бельського (1586 р.) [10, с. 327]. Шимон Старовольський у праці «Лицарство польське» (1628) навіть називає Хортицю островом Вишневецьким [10, с. 379]. У присвяченій подіям 1590 – 1591 рр. поемі Мартина Пашковського «Історії турецькі та змагання козацькі з татарами» (1615 р.) Хортиця названа серед кількох урочищ, де козаки перебувають протягом року, переходячи з місця на місце:

«... Звідти ж, коли робацтво встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику ...» [11, с. 49].

На «Карті ріки Дніпру від Києва до Хортицького острову...» створеній Даніілом де Боскетом у 1742 р., у долині р. Верхня Хортиця, недалеко від берега Старого Дніпра поставлено напис: «Запорожская Сеч» [12].

Нарешті, маємо згадку про «Стародавню Січ» у народній думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»:

«... Города бусурменски плюндрували,
Огнем, мечем воевали.
Серебра-злата по достатках набирали,
До речки Хортеци прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавней Сечи поспешали,
У стародавней Сечи очертою седали,
Серебро и злато турецке на три части паювали ...» [13, с. 87].

У цьому фрагменті привертає увагу згадка малої річки Хортиці, в той час, як сусідній Дніпро не згаданий. Ця деталь стає зрозумілою, якщо припустити, що мова йде про повернення козаків саме на Малу Хортицю: повертаючись з походу на «города бусурменські», рухаючись з півдня на північ правим берегом Дніпра, можна було потрапити на малохортицьке укріплення, або «Стародавню Січ», тільки переправившись через річку Хортицю.

Наведені факти, на думку автора, пояснюють походження легендарної «Січі на Хортиці» внаслідок трансформації образу козацького укріплення на Малій Хортиці у народних переказах.

На деяких російських картах XVIII ст. на правому березі Дніпра поряд з о. Хортиця позначена «Запорожская верфь или Малая Хортица». Це, наприклад, «Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова ...» 1754 р. [14] та «Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисавет градской и Екатерининской провинций ...» 1773 р. [15]. Нарешті, як вже було сказано вище, Малу Хортицю цілком однозначно локалізували в районі нижньої течії та гирла

р. Верхня Хортиця інформатори Я. П. Новицького у кін. ХІХ ст. [8, с. 180]. Отже, протягом кількох століть згаданий топонім був у вжитку серед місцевого населення безперервно. Та, незважаючи на це, у кін. ХІХ ст. з'явилася безпідставна на думку автора цих рядків гіпотеза Л. В. Падалки щодо локалізації Малої Хортиці на правобережному Кічкаському мисі, підтримана пізніше низкою дослідників [16, сс. 261 – 265; 17, сс. 76 – 78; 18, сс. 120 – 132; 19, с. 215].

Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. на о. Хортиця та у навколишніх урочищах розташовувалися укріплення Хортицького ретраншементу – опорної бази російсько-козацьких військ. Складовою частиною цього ретраншементу була Запорозька корабельня, побудована у 1737 – 1738 рр. [20, сс. 141 – 143]. На тогочасних планах о. Байди, де розташовувалася згадана фортеця, фігурував під назвами «Вышних Хортиц» та «Верхний Хортицкий». Ці назви обумовлені тим, що острів знаходився поряд з гирлом р. Верхня Хортиця («р. Высшее Хортица»). Згідно планів у 1737 та 1739 рр. площа острова була більша за сучасну приблизно у 2,5 рази за рахунок нині змитой піщаної низовини з західного боку. У північній, широкій частині протоки між островом і правим берегом Старого Дніпра знаходилися два маленьких, вкритих рослинністю острівці та піщані мілини. Нижче за течією протока сильно звужувалася [21; 22].

Іншу ситуацію бачимо на «Плані знятому на ріці Дніпро Хортицькому острову ...», створеному у 1780-і рр., коли Хортиця була частиною рангової дачі князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського. Тут непоіменований острів навпроти гирла р. Верхня Хортиця має обриси, дуже близькі до сучасних. Вище за течією Старого Дніпра показані нині не існуючі гирло північного рукава р. Верхня Хортиця, острівець видовжених обрисів проти нього та прилеглий «Залив Хортицкий» [23]. У «Атласі ріки Дніпра ...» 1784 р. сучасний о. Байди носить назву «Вирва». Тут він зусібіч оточений піщаною мілиною [24, с. 90].

У 1789 р. на р. Верхня Хортиця за запрошенням російського уряду прибули перші 34 менонітських родини з міст Данціґа та Марієнвердера (Західна Прусія). Ними була заснована колонія Хортиця (Chortitza). Наступного року південніше колонії Хортиця ще 20 родин менонітів заснували колонію Розенталь (Rosenthal). За останньою також закріпилася паралельна українська назва Канцерівка (варіанти – Канцеровка, Канцерка) [25, сс. 409, 496; 26, с. 43]. Оскільки дніпровський острівець поряд з гирлом р. Верхня Хортиця належав до земель цього населеного пункту, серед українців він отримав відповідну назву – Канцеровський або Канцерський. Так само називається і скеля, яка знаходиться на острівці [27, с. 142; 28, с. 202; 29, с. 70; 30, с. 65; 31, с. 43].

Свою українську назву згадана менонітська колонія отримала за місцезнаходженням на однойменній балці Канцерівка (Канцерка) – складовій розгалуженої балкової системи р. Верхня Хортиця [32]. Назва балки, у свою чергу, походить від прізвища запорозького козака Канцири-Гурченка, який жив там у кін. ХVІІІ ст. За свідченнями місцевих менонітів-інформаторів Я. П. Новицького, Канцира-Гурченко тримав коней, худобу та пасіку, мав найманих робітників. У 1795 р. він з товаришами вимушений був переселитися на лівий берег Дніпра, у село Вознесенку поряд з Олександрівською фортецею [8, с. 182].

Зауважимо, що існують інші версії походження назви Канцерівка. Так, В. Г. Фоменко припускає, що вона пов'язана з якоюсь кривавою подією, що відбулася тут у давнину. Назва балки, за його словами, походить від тюркського слова «кансира», що перекладається, як «та, що кровоточить» [18, с. 135]. Версія

Ю. П. Князькова пов'язана з «фактично канцлером Росії» князем Г. О. Потьомкіним-Таврійським, якому в 1780-і роки належали ці землі [33, с. 194]. Варіант назви «Канцлерка» зафіксований у журналі подорожі Катерини II до Криму 1787 р.: «После обеда, пройдя балку Канцлерку, в слободе Хортицах, принадлежащей тайному советнику и камергеру Черткову, был ночлег» [34, с. 277]. Але слід зазначити, що Г. О. Потьомкін ніколи не носив титулу канцлера [35, сс. 728 – 730]. Крім того, сумніви щодо зазначеної версії викликає наявність топоніму Канцлерка (балка, правий доплив Дніпра нижче Будильського порогу) на плані 1780 р. [36]. На думку автора, скоріш за все, у цьому випадку наявне звичайне спотворення незрозумілої назви. Подібних прикладів чимало: в «Атласі ріки Дніпра ...» 1784 року о. Хортицький (Хортиця) названий «Хитрицкой» [24, с. 91], академік А. Х. Лерберг острів Гавиний називає «Гавенной» [37, с. 276].

О. С. Афанасьев-Чужбинський у сер. XIX ст. зафіксував паралельну назву о. Канцерівського – Дубовий [27, с. 142]. Поряд з о. Велика Хортиця у Новому Дніпрі відомо ще кілька островів з такою назвою. Перший з них розташований на північний схід від Хортиці, за 430 м від її берега [28, с. 206; 1]. Два інших – Малий та Великий Дубові – були поступово змиті весняними повеннями у II пол. XIX ст. Від них в наш час залишилися скельні лави Скопцева й Перейми та скеля Дубова [31, сс. 34 – 39].

На «Плані острова Хортиці ...» І. Кареліна (1875 р.) о. Канцерівський названий «Маленьким островом». При цьому він показаний, як півострів, відділений від материка тільки двома рукавами вузького струмка, що протікає по балці Канцерській («овраг Канцерский») і впадає у Старий Дніпро. Автор наводить дані щодо топографії острова: «Малый островок лежит в Речище, омывающем его с севера и востока, а с юго-запада отделяется от материка протоком Канцерского оврага. С северо-востока он возвышен, а к западу и отчасти к югу – покат; на южной стороне этой покатости стоит густой дубовый лес, а на западной к Канцерскому протоку – такой же лес из деревьев легких пород. В летнее время, по убыли воды, островок доступен с запада сухим путем. Под ним 12 десятин и 1200 квад. сажень земли» [38, с. 436].

У кін. XVIII – поч. XX ст. місцеві меноніти називали о. Канцерівський *Kleine Kampe* (тобто – Малий Табір), на противагу *Grosse Kampe* (тобто – Великий Табір, Велика Хортиця). Ця назва обумовлена тим, що на обох островах збереглися залишки потужних земляних укріплень Хортицького ретраншементу часів російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. [39; 40].

У нашому розпорядженні є кілька карт і планів, які наочно характеризують зміни топографії острова Канцерівського протягом XIX ст. Так, на Плані Генерального Межування Катеринославської губернії самого початку століття цей непоіменований, вкритий піскуватим ґрунтом острів, цілком відділений від правого берега Старого Дніпра вузькою протокою. В північній частині протоки показано два дрібних острівця типу піщаних кіс [41]. На «Плані колонії Острово-Хортиці» катеринославського губернського землеміра Адамовича (сер. XIX ст.) місце згаданих острівців займає низинна частина о. Канцерівського [42]. Те ж бачимо на Триверстовій воєнно-топографічній карті Російської Імперії II пол. XIX ст. та «Атласі частини ріки Дніпра ...» 1863 р., який, однак, відрізняється доволі невисокою якістю зображення місцевості [32; 43, арк. 16]. На «Плані дачі колонії Хортиці ...» 1867 р. острів показаний, як ділянка правого берега ріки, оточена з трьох боків сухоходом, який заливається водою тимчасово (у експлікації – «Разливъ»). Він

майже цілком вкритий пасовищем (у експлікації — «Выгонъ чистый»). Північна підвищена частина острова — скельна. У протоці між островом та правим берегом Дніпра розташовані дві маленькі піщані коси, вкриті шелюгою [44, спр. 92]. Згідно плану Дніпра, складеному 1881 р., вкритий листяною рослинністю острів з північного заходу з'єднується з материковим берегом піщаною косою, на якій розташовано кілька дрібних озерець [45, арк. 1]. Однак, вже на так званому «Плані Хортицької Січі» Д. І. Яворницького (1888 р.) згадана коса відсутня [28, с. 214].

Починаючи з кінця XIX ст. острову поступово повертається назва Мала Хортиця. Це пов'язане в першу чергу з науковою діяльністю та великим суспільним авторитетом відомого історика Запорожжя Д. І. Яворницького. У своїх працях дослідник висловлює та обґрунтовує гіпотезу щодо ідентичності острова Канцерівського і згаданої Еріхом Лясотою Малої Хортиці. Він також підтримує твердження про тотожність персонажа народної пісні козака Байди і князя Д. І. Вишневецького, висловлене раніше низкою істориків. Описуючи дніпровські острови у межах колишніх запорозьких вольностей, Д. І. Яворницький застосовує назву «Мала Хортиця», незважаючи на те, що вона в його час не була у вжитку ні в офіційних документах, ні серед місцевого населення [28, с. 202; 29, с. 70; 30, с. 65; 46].

Зробивши величезний внесок у дослідження та популяризацію історії запорозького козацтва, в роки радянської українізації Д. І. Яворницький мав у цій царині беззаперечний авторитет. Його праці стали широко використовуватися при написанні численних науково-популярних нарисів і путівників. Зауважимо, що з початком будівництва Дніпрогесу в 1927 р. на Запорожжі спостерігався вибухоподібний розвиток туризму. Достатньо сказати, що за повідомленням газети «За індустріалізацію» від 17 липня 1931 р. тільки у 1929 — 30 рр. Дніпробуд відвідали 204 тисячі екскурсантів, а починаючи з квітня 1931 р. — біля 50 тисяч [47]. Запорозьке козацтво займало не останнє місце серед тем, що висвітлювалися під час десятків тисяч проведених тоді екскурсій. Автор путівників «Від порогів до моря» та «На Днепрострой» М. Філянський, посилаючись на Д. І. Яворницького, повідомляє про Січ, засновану на о. Мала Хортиця Байдою-Вишневецьким [48, с. 40; 49, с. 24]. Ті самі свідчення знаходимо у роботі А. Петражицького «Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 рік» [50, с. 31]. П. Козар у путівнику «На Дніпрельстан через пороги» говорить про фортецю Байди-Вишневецького на о. Мала Хортиця [51, с. 69]. Зважаючи на величезну кількість екскурсантів, назва острову Мала Хортиця почала входити у широкий вжиток. Одночасно, у зв'язку зі створенням Запорізького індустріального комплексу, населення міста Запоріжжя швидко збільшилося у кілька разів, його «старожили» перетворилися на меншість і деякі старі місцеві топоніми, такі, як о. Канцерівський, поступалися новим. Вже на офіційній «Схемі-плані території міста Запоріжжя ...» 1929 р., бачимо «о. Малая Хортица» [52, арк. 11].

Після німецько-радянської війни 1941 — 45 рр. спостерігається поява і поступове утвердження нової, але тісно пов'язаної з попередньою назви острова — Байди. Аж до кін. XX ст. обидва топоніми побутували синхронно, причому неодноразово використовувалися одночасно в тому самому документі. В умовах урбанізації, коли топоніміка, як частина традиційної української культури, втратила актуальність, велику роль у розповсюдженні назви острова, яка побутує сьогодні, відіграли засоби масової інформації, ідеологія та розвиток туристично-екскурсійної справи.

Назву о. Байди, поставлену в лапки, зустрічаємо у газетних статтях краєзнавчого характеру 1945 р. Їх автором є колишній завідувач Кічкаської екскурсійної

бази часів Дніпробуду, екскурсовод В. Г. Александров, який писав також під псевдонімом В. Дніпровський [53; 54]. У статтях В. Г. Архіпкіна, датованих 1953 р., повідомляється про замок-фортецю Байди-Вишневецького на о. Мала Хортиця [55; 56]. У розрахованому на учнівську молодь туристичному путівнику 1962 р. острів знову виступає під іменем Байди [57, с. 25]. Наступні науково-популярні публікації, розраховані на широку аудиторію, показують, що автори 1960 – 80-х рр. не віддавали цілковиту перевагу якомусь одному з двох топонімів. Так, на туристичній схемі з буклету, виданого у 1969 р., позначений о. Байди [58]. В. С. Степанов та І. В. Смирнов (1982) користуються назвою Мала Хортиця [59, с. 94], О. Ф. Сомко та А. С. Ходін (1971), І. Бічук (1981) та Ю. Вілінов (1983) застосовують одночасно дві паралельні назви [60, с. 35; 61; 62]. Зрозуміло, що це обумовлювалося популярністю «козацької» тематики й акцентом уваги на подіях, пов'язаних з іменем Д. І. Вишневецького.

Дуже відрізнялася в цьому питанні позиція В. Г. Фоменка. Відомий запорізький краєзнавець критично ставився до діяльності «представника панівного класу» князя Д. І. Вишневецького, не підтримував гіпотезу щодо локалізації його замку на о. Канцерівському та вважав надання острову імені Байди безпідставним. З цього приводу він писав: «... к сожалению, этому месту казацко-солдатской дружбы наших предков, без малейших причин и доказательств, а только по чьему-то капризу и кем-то выдуманной легенде, стали присваивать название «Байда», которым до 1930-х годов оно не именовалось ни на одном из планов или описаний» [18, с. 118]. Позиція дослідника може пояснюватися його соціальним становищем. В. Г. Фоменко, як відомо, брав активну участь у Громадянській війні на боці Червоної армії, а згодом займав високі керівні посади на промислових підприємствах. Як член комуністичної партії, він свідомо дотримувався певних ідеологічних настанов [63, сс. 77 – 78].

Інший представник партійної номенклатури — заступник голови запорізького облвиконкому М. П. Киценко — в питанні локалізації замку Д. І. Вишневецького та оцінки діяльності князя дотримувався поглядів Д. І. Яворницького, полемізуючи з В. О. Голобуцьким та В. Г. Фоменком [64, сс. 40 – 41]. Зауважимо, що у 1973 р. М. П. Киценко був підданий нищівній критиці й знятий з посади саме за «націоналістичні ухили», викладені, зокрема, на сторінках своєї праці «Хортиця в героїці і легендах». Разом з тим, у широких колах шанувальників історії вона набула надзвичайної популярності й зіграла величезну роль у справі відродження запорізького краєзнавства [65, сс. 132 – 134].

За усними свідченнями запорізьких краєзнавці Ю. А. Вілінова та А. С. Льовіна, вже у 1970-і рр. назва о. Байди, або Байда, міцно утвердилася серед місцевих жителів. Сьогодні вона остаточно закріпилася завдяки появі кількох краєзнавчо-туристичних картографічних видань, присвячених острову Хортиці [66; 67, с. 5; 68; 69].

У офіційому листуванні та документації періоду становлення Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця 1960 — поч. 70-х рр. використовувалися обидві назви: Мала Хортиця і Байди [70, сс. 83, 167, 185, 222 – 225, 292]. Нарешті, в урядових постановах про створення геологічного заказнику загальнодержавного значення «Дніпровські пороги» (1974 р.) та надання заповіднику «Хортиця» статусу Національного (1993 р.) застосовується тільки назва о. Байди (Байда) [71; 70, с. 408].

У II пол. XX ст. за деякими картами фіксується ще одна паралельна назва острова — Гадючий, яка, очевидно, походить від назви місцевої рептилії. Слід

зазначити, що нам не вдалося отримати від місцевих жителів та краєзнавців будь-яких усних свідчень про побутування зазначеної назви в минулому. Вона відома лише за докладними картами району м. Запоріжжя. Як відомо, подібні документи за радянських часів знаходилися під грифом секретності й могли розповсюджуватися серед спеціалістів з історії та топоніміки лише нелегально. Єдине наявне у нашому розпорядженні точно датоване джерело, яке містить назву о. Гадючий — це «Лоцманская карта р. Днепр от г. Запорожья до устья» 1974 р. [72]. Решта джерел — фрагментовані цифрові копії карт, які не мають вихідних даних. Їх можна датувати лише приблизно, спираючись на зображення міських об'єктів, час спорудження яких відомий.

У розпорядженні автора є 4 таких документи. Перший з них — топографічна карта м. Запоріжжя з позначенням назв вулиць, масштабу 1:5000 без вихідних даних. Озера у плавневій частині о. Хортиця на цій карті вже з'єднані між собою протоками внаслідок створення Каховського водосховища, але їх площа поки що менша за сучасну. Отже, актуальність документу — II пол. 1950-х рр.

Наступний документ — фрагмент топографічної карти масштабу 1:15000. Тут позначено парк ім. Т. Г. Шевченка на о. Хортиця, закладений у 1964 р. на честь 150-ї річниці з дня народження поета, але відсутній шосейний міст через Старий Дніпро, введений до експлуатації 1974 р. Отже, карта датується між 1964 та 1974 рр.

Третій документ — фрагмент топографічної карти м. Запоріжжя (о. Хортиця) масштабу 1:5000. На ньому вже позначено згаданий шосейний міст, але ще відсутній однокамерний Дніпровський шлюз, відкритий 1980 р. Отже, актуальність карти — II пол. 1970-х рр.

Останній документ — планшети з топографічним планом частини м. Запоріжжя масштабу 1:2000. Тут позначено вул. ім. Рубана у Хортицькому р-ні, що отримала цю назву 1988 р., та вул. ім. Ворошилова, що була перейменована на вул. Запорозького козацтва у 1990 р. Іншими словами — актуальність документу — кін. 1980-х рр.

Можна з впевненістю стверджувати, що назва о. Гадючий, яка фігурує у всіх щойно згаданих джерелах, на час складання принаймні двох останніх документів була анахронізмом. Як було зазначено вище, вже у 1970-і рр. місцевим населенням широко застосовувалася назва о. Байди, яка побутує й нині. Утвердження цього топоніму в II пол. ХХ ст. зайвий раз підкреслює значення козацької складової у свідомості та історичній пам'яті мешканців міста Запоріжжя.

Бібліографія

1. Вікімапія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wikimapia.org>
2. Кадастрові плани меж земельних ділянок, розташованих на території Національного заповідника «Хортиця», якому надано земельні ділянки для забезпечення діяльності Національного заповідника «Хортиця» на території о. Хортиця та прилеглих до нього островів та скель Байди, Дубовий, Розтьобін, Три Стоги, Середня, Близнюки на р. Дніпро та урочища Вирва на правому березі р. Дніпро м. Запоріжжя. Книга II // НА НЗХ, спр. 9/175-4018-а.
3. Іллінський В. Є. Попередні підсумки проведених досліджень на острові Байда за період 1990 — 1991 рр. / В. Є. Іллінський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К.: Бібліотека «Часи козацькі», 1992. — Вип. 1. — С. 6 — 15.

4. Саєнко В. В. Археологічний комплекс «Острів Байда». Паспорт об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини № 080001-н. — Запоріжжя, 03. 09. 2008. — 7 с.
5. Лясота Еріх зі Стеблова. Щоденник / Еріх Лясота // Запорозька старовина. — К. — Запоріжжя : НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. — С. 222 — 277.
6. Magni Ducatus Lithuanie caeterarumque regionum illi diacentium tхаста descхri [pti]o ill[ustri]ssimi ac Excell[enti]ssimi Principis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil D[ucis] G. Olicae ac in Nieswies Ducis, S[ancti] Rom[ani] imperii Principis in Scilowiec ac Mir Comitis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera cura et impensis facta ac in lucem edita (Точний опис Великого Князівства Литовського та інших суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана, пана Миколая-Христофора Радзивіла, князя на Олиці Несвіжу, графа Священної Римської Імперії на Шиловці й Мирі, рицаря Священного Єрусалимського Гробу і т. ін.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vkraina.com/ua/maps#1613_2
7. Люта Т. Мапа Великого Князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радзивіла / Т. Люта // Пам'ятки України. — 1996. — № 2. — С. 81 — 88.
8. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования / Я. П. Новицкий // Твори. — Запоріжжя : АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 48 — 183.
9. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. — Одесса : в городской типографии, 1852. — 92 с.
10. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.) / Д. С. Вирський. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — Ч. 2. (Додатки). — 466 с.
11. Вирський Д. С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) / Д. С. Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2012. — Вип. 12. — С. 42 — 57.
12. Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и фарпостов и на оных, число людей, також и лежащих по оно[й] реке местечек и горотков 1742 году [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parasoma.narod.ru/maps/de_bosket_dnepr_1742.htm
13. Українські народні думи. — К. : Державне видавництво України, 1927. — Т. 1. — 176 с.
14. Генеральная лан[д]карта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова, с показанием турецкой области и полскаго владения с роси[й]скою империею границ, сочи[не]на из разных карт в 1754-м году [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754
15. Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисавет градской и Екатерининской провинций дачь. Також прикосновенных двух государств в смежности владениев. Сочинена 1767 году октября, а скопирована 1773 году ноября, 23 дня // Московский государственный исторический музей. Г.О. 4381 № 11.
16. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожскаго казачества / Л. В. Падалка // Киевская Старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 258 — 276.
17. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. — К. : Госполитиздат УССР, 1957. — 463 с.

18. Фоменко В. Г. Хортицкая старина / В. Г. Фоменко // Заповідна Хортиця. Зб. праць. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — Вип. 1. — С. 74 — 150.
19. Сокульський А. Л. Ранне козацтво і Хортицька Січ / А. Л. Сокульський // Заповідна Хортиця. Зб. праць. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — Вип. 1. — С. 209 — 217.
20. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
21. План острова Вышних Хортиц, а где чему быть надлежит, значит под лите-рами // НЗХ НДФ-30656.
22. План Верхнего Хортицкого острова, на котором заложен ретранжамент ко Адмиралтейству для строения судов, названной Запорожская верфь // НЗХ НДФ-30655.
23. План снятому на реке Днепре Хортицкому острову с показанием на оном разно-го леса, лугов, зимовников и другой ситуации // ЦГВИА, ф. ВУА, № 24089 (I-III) 27.
24. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 го году по имян-ному Ея Императорскаго Величества указу, от вершины ея вниз по течение до впадения в Лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря // НБУВ, Сектор картографічних видань. — 95 с.
25. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедичес-кий словарь; [Составитель В. Ф. Дизендорф]. — М. : «Эрн», 2006. — 558 с.
26. Браун П. Я. Кто такие меннониты. Краткий исторический очерк / П. Я. Бра-ун. — Гальбштадт : Радуга, 1915. — 77 с.
27. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию / А. С. Афанасьев-Чужбинский. Очерки Днепра. — Спб., 1861. — Ч. I. — 467 с.
28. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. — Ч. I. — 266 с.
29. Яворницький Д. І. Твори / Д. І. Яворницький. — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — Т. 2. — 382 с.
30. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. — Львів : Світ, 1990. — Т. 2. — 320 с.
31. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожит-ності / Я. Новицький. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1997. — 88 с.
32. Трехверстовая военно-топографическая карта Российской Империи, ряд XXVII, лист 13. Екатеринославской [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://narod.ru/disk/27462863000/r27.rar.html>
33. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаїв-ський райони) / Ю. П. Князьков. — Запоріжжя : Тандем-У, 2004. — Вип. I. — 340 с.
34. Журнал Высочайшему Ея Императорскаго Величества путешествию из С. Петербурга в Киевъ, из Киева, через Кременчуг в Херсон и Старый Крым, а оттуда через Полтаву в С. Петербург, продолжавшемуся 1789 года Генва-ря с 2 дня Июля по 12 число // ЗООИД. — Одесса : в городской типографии, 1853. — Т. 3. — С. 273 — 288.
35. Ловягин А. М. Потёмкин (кн. Григорий Александрович) / А. М. Ловя-гин // Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауз и А. И. Ефрон. — Спб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1898. — Т. XXIVa. — С. 728 — 730.
36. План реки Днепра с разделением островов значищихся под красками деревьянною к Новороссийской а светлозеленою к Азовской Губернии. Сочин-

нен февраля дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Маиор и Землемер Егор Арапов, с коего копировал штата леснаго Землемер Титулярный Советник Иван Мартос // Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.

37. Лербергъ А. Х. Описание Днепровских низовий и порогов, служащее к объяснению древнейших известий об оных / А. Х. Лерберг // Исследования, служащие к объяснению древней русской истории, А. Х. Лерберга. — СПб. : в типографии департамента народного просвещения, 1819. — С. 263 — 320.

38. Карелин И. Запорожския городища / И. Карелин // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Вып. 9. — С. 433 — 442.

39. Der Dnjepr bei Chortitza und Rosentahl. Gezeichnet von N. J. Kroeker [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://chortitza.heimat.eu/Kart/Ka001.htm>

40. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867) / H. Bergen. — Saskatoon : Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004.

41. Генерального плана Екатеринославского уезда часть III. — Масштаб в Английском дюйме 1000 сажен. — Свидетельствовал Старший Землемер Титулярный Советник Соколов. С подлиннаго атласа копировал помощник Виктор Рудольфский.

42. План колонии Острово-Хортицы // НБУВ, Сектор картографічних видань, інв. № 17291.

43. Атлас части реки Днепра от г. Кременчуга до Лимана. — Издание Главного управления Путей Сообщения и Публичных Зданий по изысканиям, произведенным Инженерами Корпуса Путей Сообщения в 1846 и 1859 г. — СПб. : Литография Полторацкого и Ильина, 1863. — 50 л.

44. ДАЗО, ф. 264, оп. 1.

45. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской опосной партии, произведенным в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. — СПб. : Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина, 1886.

46. Романцова Н. І. Князь Д. Вишневецький — козак Байда: наукова дискусія з проблеми / Н. І. Романцова // Схід. — 2007. — № 4. — С. 66 — 69.

47. Снабжение Днепростроя // За Индустриализацию. — 17 июля 1931.

48. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди) / М. Філянський. — Харків : Державне видавництво України, 1928. — 99 с.

49. Филянский Н. На Днепрострой / Н. Филянский. — Харьков : Государственное Издательство Украины, 1930. — 55 с.

50. Петражицький А. Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 рік / А. Петражицький. — Херсон : Червоний штурвал, 1931. — 66 с.

51. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги / П. А. Козар. — Дніпропетровськ : УкО «Іма-прес», 2000. — 152 с.

52. Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р. Масштаб 1:25000. — Харків : Проект-бюро НКВС, 1929. — 49 арк.

53. Днепровский В. Экскурсия на остров Хортицу / В. Днепровский // Большевик Запорожья. — 1945. — 22 августа.

54. Александров В. На берегу Днепра (из истории Запорожья) / В. Александров // Большевик Запорожья. — 1945. — 16 сентября.

55. Архипкин В. Г. По родному краю / В. Г. Архипкин // Строитель. — 1953. — 19 июня.
56. Архипкин В. Г. По родному краю / В. Г. Архипкин // Строитель. — 1953. — 20 июня.
57. Чарівними стежками. Туристичні маршрути по Запорізькій області для юних мандрівників. — Запоріжжя : Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962. — 120 с.
58. Походы выходного дня по острову Хортица [ответственный за выпуск Шалалиев Д.]. — Запорожье : Запорожский областной совет по туризму, 1969.
59. Степанов В. С. Мандруйте по Дніпру та його притоках / В. С. Степанов, І. В. Смирнов. — К. : Здоров'я, 1982. — 160 с.
60. Сомко О. Ф. Туристские маршруты Запорожья / О. Ф. Сомко, А. С. Ходин. — Днепропетровск : Промінь, 1971. — 72 с.
61. Бичук И. Рядом с Днепрогэсом / И. Бичук // Днепростроевец. — 1981. — 3 сентября.
62. Вілінов Ю. Напис на скелі / Ю. Вілінов // Комсомолец Запоріжжя. — 1983. — 1 травня.
63. Мірущенко О. П. «Без правди фактів нема правди часу». До сторіччя з дня народження видатного краєзнавця В. Г. Фоменка / О. П. Мірущенко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 77 — 83.
64. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах / М. П. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1972. — 132 с.
65. Апанович О. Син козацького степу / О. Апанович // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. — Дніпропетровськ : Січ, 1991. — С. 119 — 149.
66. Остапенко М. А. Хортиця. Краєзнавчо-туристична карта / М. А. Остапенко, Г. В. Остапенко. — Запоріжжя : ГІС центр «Містобудівник», 2002.
67. Всеосяжна Хортиця. Атлас; [автори: М. А. Остапенко, С. Г. Охріменко, С. І. Татарінцев та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — 23 с.
68. Острів Хортиця. Туристична карта. Масштаб 1:20000. — К. : Укрінжгеодезія, 2006.
69. О. Хортиця. Картографическое краеведческое издание. Масштаб 1:18000. — Запорожье : ГИС центр «Градостроитель», 2012.
70. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. — К. : Рідний край, 1997. — 474 с.
71. Рада Міністрів Української РСР. Постанова від 28 жовтня 1974 р. № 500. Київ. Про створення заказників загальнодержавного значення в Українській РСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500-74-%D0%BF/page3>
72. Лоцманская карта р. Днепр от г. Запорожья до устья. Масштаб 1:50000; 1:25000. — К. : Главное управление речного флота при Совете Министров УССР. Днепропетровское Бассейное управление водных путей, 1974.

Власов О. Ю.

Остров Байды (Канцеровский) по источникам XVI – XX вв.

В статье, в контексте исторических событий на территории Запорожского края, рассматривается история названий небольшого днепровского островка, носящего сегодня имя Байды. Богатство его топонимики не имеет аналогов среди всех островов Нижнего Днепра.

Vlasov O. Yu.

Baida Island (Kantserovski) According to Sources of 16 – 20-th century

In an article in the context of historical events in the territory of Zaporizhzhya region, discusses the history of the names of small island on the Dnieper, now wearing the name of Baida. The richness of its place names is unique among all the islands on the Lower Dnieper.

Чайка О. В.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРОВСКОЙ ВРЕМЕННОЙ КОМИССИИ
НАРОДНОГО ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В ПЕРИОД НЕУРОЖАЯ 1833 – 1834 гг.**

Человек, будучи частью природы, очень зависим от нее. Изменения климата, стихийные бедствия уничтожали плоды труда людей лишая их пищи, вызывая эпидемии и эпизоотии. В любой стране наступление голода было тяжелейшим испытанием, прежде всего для крестьян. Массовая смертность людей от голода и связанных с ним болезней, гибель скота подрывали сельскохозяйственное производство, нередко приводили к опустошению целых регионов. Логично было бы предположить, что главные усилия государства в такие периоды должны были направляться на облегчение участи самой незащищенной категории населения. Но не так решались эти проблемы в средневековой Европе. В ряде городов Франции в период голода еще в XVIII в. беднейшую часть населения, не способную себя прокормить, изгоняли за городскую черту, обрекая на смерть. В других странах в XIX в. организовывали эмиграцию крестьян за океан, чтобы на освобожденных землях создавать более крупные хозяйства. В Российской империи, где существовало крепостное право, ответственность за обеспечение пропитанием крепостных крестьян возлагалась на владеющих ими помещиков. Еще в XVI в. в России правительством принимались указы, обязывающие господ кормить своих холопов. В противном случае крепостным даровали свободу. Помещики должны были обеспечить создание силами крестьян сельских запасных магазинов, для хранения зерна на случай неурожая и при необходимости оказывать своим людям благотворительную помощь. Однако исполнение этих указов было редкостью.

Заботу об обеспечении хлебом казенных крестьян, естественно, должно было брать на себя государство, собиравшее с них налоги. В период правления Петра I на законодательном уровне делались попытки решить продовольственные проблемы в период неурожая. Указом царя от 16 февраля 1723 г. в случае голода проводилась реквизиция — «опись у зажиточных лишнего хлеба для раздачи неимущим взаимы под расписки». В следующем году вышел указ о создании казенных хлебных магазинов в Петербурге, Риге, в городах Поднепровья, на Дону, в Смоленске, Астрахани. Но благие намерения остались только на бумаге. Практически создание казенных хлебных магазинов было осуществлено только при Екатерине II, повелевшей указом от 20 августа 1762 г. «завести магазины во всех городах, дабы цена на хлеб в моих руках была». Хлебные магазины должны были иметь годовой запас зерна.

При наличии огромной территории в империи стихийные бедствия не захватывали все губернии одновременно и, при правильной организации поста-

вок продовольствия, хлеб можно было доставлять из одного региона в другой. Но извечная проблема дорог, которые были пригодны для проезда только в сухую погоду, и неспособность властей оперативно справляться с возникающими трудностями, приводили к гибели людей.

В XIX в. был принят ряд законов упорядочивавших практику борьбы с последствиями неурожаев. С 14 апреля 1822 г. начинает действовать продовольственный устав, на основании которого в 40 губерниях создавались запасные сельские хлебные магазины, а в 12 собирались денежные капиталы для оказания помощи голодающим. Для общего руководства делами продовольственного обеспечения населения в губерниях создавались комиссии продовольствия под председательством губернатора. Их членами назначали губернского предводителя дворянства, председателя казенной палаты, губернского прокурора, уездного предводителя дворянства. В благополучное время эти люди собирались на заседания два раза в год — осенью, чтобы оценить итоги сбора урожая, всходы озимых и летом — для обсуждения всходов зерновых культур и видов на урожай. Губернские комиссии осуществляли контроль за состоянием хлебных магазинов, целостностью денежного капитала, в случае необходимости распределяли пособия, организовывали принятие чрезвычайных мер в случае бедствия [1, с. 356].

В 1824 г. были изданы правила для городских магазинов, разрешающие отпускать хлеб в виде ссуды или продавать и городским, и сельским жителям. В период неурожая 1830 г. комиссиям удалось успешно справиться с ситуацией благодаря тому, что в 1827 — 1829 гг. урожаи были хорошими. Это позволило сделать достаточные запасы хлебных культур и пополнить продовольственные капиталы. В г. Екатеринославе в 1827 г. пуд ржи стоил 8 коп., в 1828 г. — 13 коп., в 1829 г. — 12 коп. [2, табл. 9]. 21 февраля 1831 г. вышло положение «О содержании сельских запасных магазинов и составлении денежных капиталов для обеспечения народного продовольствия». В этом документе предписывалось хлебные магазины строить в «местах безопасных от огня и наводнений». Внутри строения должны были устраиваться «мерные сусеки», заполняемость которых позволяла бы контролировать количество засыпанного на хранение хлеба.

Перед губернской комиссией ставился ряд задач. В случае нехватки хлеба в сельских запасных магазинах, для пропитания действительно нуждающихся казенных поселян необходимо было принять меры для заготовки его в нужном объеме. В ее подчинении находились временные уездные комиссии продовольствия, которые учреждались в тех регионах, где в них возникала необходимость. В их состав входили: уездный предводитель дворянства, уездный судья, стряпчий, городничий, два депутата от дворянства и городской голова. Так как зерно для пропитания и для посева на полях предоставлялось казенным крестьянам не безвозмездно, а в ссуду, чиновникам, которые занимались решением этого вопроса, предписывалось приобретать его в ближайших местах, по минимальным ценам, хорошего качества, чтобы «казенные поселяне не были вовлечены в напрасные долги». Цены на приобретаемые продукты утверждал губернатор, а в его отсутствие — губернская комиссия.

На местах уездные комиссии отправляли в казенные поселения своих представителей — членов земских судов. Жители сел, по предложению волостного головы, избирали из своей среды трех старожилков, которые указывали семьи, не имеющие возможности выжить без пособия. Избранные представители принимали присягу в том, что «они по сущей справедливости и без всякого при-

страстия выполняют возложенную на них обязанность». Получив нужную информацию, чиновник сам проверял положение дел в указанных семьях и составлял посемейный поименный список, в который включались взрослые и дети старше пяти лет. При этом чиновник должен был исключить возможность попадания в списки людей, которые продажей своих изделий, скота или участием в публичных работах могли прокормить себя сами и приобрести зерно для посева «дабы не уменьшить трудолюбия их и радения к промыслам». Включая семью в список на получение помощи, чиновник обязан был предупреждать, что хлеб будет выдаваться взаимнообразно и «возврат его может привести к напрасному расстройству». Готовые списки, заверенные печатью волостного головы и подписями старожил, передавались в уездную комиссию, откуда, после рассмотрения, поступали в губернскую. Губернская комиссия проверяла сведения и определяла места получения хлеба в ближайшем к селу запасном магазине.

В каждый магазин назначали смотрителя из дворян. Охрану и погрузочные работы выполняли местные казенные поселяне по очереди. Для сопровождения обозов с перевозимым хлебом предводитель дворянства должен был командировать местных помещиков. Минимальное количество хлеба, полагавшегося к выдаче, определялось уездной комиссией. Для получения хлеба в магазине отправлялись выборные от общества. Доставленное в село продовольствие выдавалось под надзором волостных или сельских начальников в руки старшего представителя семьи, по ведомости. Передача или продажа хлеба из одной семьи в другую запрещалась. В случае отпуска хлеба лицам посторонним, не нуждающимся или не внесенным в списки, в случае задержки выдачи поступившего зерна более чем на сутки, ответственные лица подвергались наказанию по закону, а получившие хлеб незаконно, должны были вернуть его в двойном размере.

Сумму, потраченную на приобретение полученного хлеба, крестьяне должны были вернуть в течение пяти лет без процентов (при взносе податей в каждые полгода выплачивалась десятая часть, начиная со второй половины 1834 г.).

Губернские комитеты ежемесячно представляли отчеты Министру финансов и в МВД. По окончании деятельности Губернских и уездных комиссий все документы передавались для ревизии в казенную палату [3, д. 2, л. 1 – 5]. Контроль над ситуацией в регионах осуществлялся и представителями свиты императора. В сентябре в Александровский уезд поступил запрос от генерал-майора князя Лобанова-Ростовского, в котором запрашивались сведения о продовольственном положении казенных крестьян, о производстве посевов озимых культур, о запасах зерна для весеннего сева. Но главными были вопросы о численности государственных крестьян и казаков по волостям, мерах, принятых для обеспечения их хлебом, об объемах зерна, закупленного на выделенные правительством деньги [3, д. 2, л. 11].

27 сентября 1833 г. Александровский предводитель дворянства Иван Григорьевич Солошич получил «Правила для раздачи хлеба в ссуду нуждающимся в нем казенным поселянам». 30 сентября 1833 г. состоялось заседание Александровской уездной комиссии народного продовольствия, на котором присутствовали: предводитель дворянства И. Г. Солошич, судья А. Косовцов, депутат капитан Лесевицкий, частный пристав Морозов, бургомистр Чуйков, П. Григорьев, делопроизводитель Воеводин. В состав комиссии были введены: коллежский секретарь И. Полешко, штабс-капитан В. Максимович, губернский секретарь В. Сикорский. Эти люди должны были заняться изучением ситуации в казенных селениях и

составить донесения. На заседании было принято решение о создании в уезде трех магазинов для складирования поступающего хлеба в поселениях удобных и безопасных, максимально приближенных к местам обитания нуждающихся в помощи крестьян. Наиболее подходили для этого город Александровск, села Большая Михайловка и Цареконстантиновка. Городничему и земскому исправнику было поручено обеспечить охрану складов сторожами из местных крестьян, дежурящими поочередно. Контроль за поступлением зерна и выдачей его со склада, за транспортировкой его к месту возлагался на местных дворян, назначаемых предводителем дворянства [3, д. 5, л. 1]. Не все помещики были готовы работать в комиссии, которая решала проблемы государственных крестьян. Голодали и помещичьи крестьяне, которых обеспечить хлебом должны были их владельцы. Во многих помещичьих амбарах не имелось достаточного количества зерна. Поэтому дворяне вынуждены были отправляться в регионы, не пострадавшие от бедствия, для покупки продовольствия. Помещики Корневский, Новицкий и другие, которым было поручено контролировать перевозку хлеба, отказались выполнять задание, ссылаясь на болезнь. Уже 11 октября капитан Лесевицкий попросил освободить его от работы в комиссии в связи с необходимостью уехать в Константиноградский уезд. Ему пошли навстречу и предоставили 26 дней, а на это время его обязанности возложили на титулярного советника Г. Н. Значко-Яворского. Затем последовали заявления поручика А. Константинова, коллежского асессора Ф. Кириллова. Поэтому предводитель дворянства Солошич предложил привлечь к перевозке зерна вместо дворян самых благонадежных отставных солдат и распределить их по два человека в каждый обоз. Но для ведения учета поступления и выдачи продовольствия нужны были грамотные люди, поэтому сюда тоже привлекли местных дворян — поручика М. Кривобокова, коллежского регистратора Морозова [3, д. 5, лл. 2, 5, 8 — 9, 11, 20, 25, 83].

Были произведены назначения смотрителей Александровского запасного магазина — поручика Г. С. Кошевского и коллежского регистратора Ф. А. Бабенко, Больше-Михайловского — поручика Гнидина, Гуляйпольского — коллежского регистратора Максимовича. Они получили инструкцию от уездной комиссии, в соответствии с которой должны были поступающий хлеб принимать и складировать: зерно мерою — 8 мер — четверть, мука — 1,5 пуда — четверть. Информацию обо всех поступлениях записывать в приходную книгу и выдавать расписки о получении. Следить, чтобы доставленное зерно было чистым, без всяких примесей. Некачественный продукт принимать и складировать отдельно. При этом составлять подробное донесение. Выдачу хлеба нужно было производить только по спискам, предоставленным уездной комиссией, без обвеса и обязательно вести учет выдачи. Предусматривалось составление ежемесячных отчетов о выдаче и остатках продовольствия. Охрану обеспечить из числа местных крестьян [3, д. 5, лл. 6, 13, 23; д. 7, л. 67]. В г. Александровске продовольственный магазин был устроен на территории крепости. Охрану осуществляли солдаты из инвалидной команды. Службу они несли только ночью. Это обнаружил частный пристав Сильчевский, который проверял несение охраны 6 декабря 1833 г. О беспорядке он доложил в уездный комитет [3, д. 9, л. 30].

Хлеба не хватало, и уже 24 ноября 1833 г. последовал приказ губернатора о том, чтобы при закупке хлеба не уделять особого внимания его качеству. Главным критерием в его оценке стала пригодность в пищу. Нужно было, прежде всего, сделать все, чтобы не допустить голода [3, д. 2, л. 37]. Цены на хлебные культуры

резко возросли. В 1833 г. пуд ржи в Екатеринославской губернии стоил уже 71 коп., в 1834 г. — 92 коп. Овес обходился в 50 и 63 коп. соответственно [2, табл. 10].

Приступив к работе, члены комиссии собрали информацию о наличии запасов продовольственного и посевного зерна в казенных поселениях Александровского уезда. Картина оказалась удручающей. В Жеребецкой волости из сельских запасных магазинов зерно стали выдавать еще в начале августа. Поэтому в ноябре в поименные списки нуждающихся в хлебе было внесено 623 человека из с. Жеребец, 219 из с. Камышеваха. В декабре 1833 г. по списку, составленному дворянским заседателем Максимовичем, в с. Жеребец крайне нуждались в пропитании 880 человек [3, д. 9, лл. 1, 4 — 12, 64 — 83]. В связи с тем, что в списки вносили только тех людей, которые на момент их составления пребывали по месту регистрации, складывались трагичные ситуации. Семьи поселян с. Вознесенки Максима Алейника и Андрея Решетниченко, которые жили в г. Александровске, не попали в списки и не получили помощи. Их дети тяжело заболели и находились на грани смерти, остальные терпели страшный голод. Вдова Татьяна Гаркушина из Вознесенки осталась с четырьмя детьми по месту обитания покойного мужа в Цареконстантиновке и не могла получить помощи. Списки по с. Вознесенке неоднократно пересматривались. Для их проверки направляли частного пристава Сильчевского, депутата от дворянства Г. Значко-Яворского. В результате определили, что 236 человек должны получить 153 пуда 30 фунтов хлеба [3, д. 9, лл. 22 — 42]. Донесения смотрителей Александровского склада за декабрь 1833 г. — июль 1834 г. позволяют сделать вывод, что вопрос об обеспечении хлебом казенных крестьян, числящихся жителями сел, но фактически проживающих в Александровске, был решен: им выдавали рожь, овес, гречиху, просо, муку по принятым нормам [3, д. 13, лл. 1, 7 — 8, 14, 56].

В самом сложном положении оказались крестьяне Воскресенской, Гавриловской, Белоцерковской, Алексеевской волостей. Оттуда поступали жалобы губернатору на неправильный подход к решению вопроса об обеспечении населения хлебом. 25 сентября 1833 г. крестьяне Гавриловки обратились к губернатору с прошением, в котором сообщили, что в запасном магазине их села хранились запасы зерна. Но, по распоряжению свыше, 500 четвертей было отпущено в Селидовскую волость Бахмутского уезда. И теперь хлеба нет ни для пропитания, ни для сева, и жители сел «терпят совершенный голод». В октябре прошли сельские сходы в селах Новотроицком и Новониколаевке, наиболее пострадавших от неурожая. В приговорах сходов отмечалось, что неурожаи, продолжавшиеся с 1830 по 1833 г., лишили крестьян возможности прокормить себя. Возникла угроза массовых смертей от недоедания. Жители сел просили выделить хлеб для пропитания и обещали вернуть его при первом урожае [3, д. 3, лл. 12 — 13, 15, 36 — 37].

2 ноября 1833 г. в уездную комиссию поступил рапорт из Алексеевского волостного правления, в котором описывалась ситуация в с. Бельманке. Запасы хлеба из сельского запасного магазина с разрешения Екатеринославской казенной палаты давно были розданы и употреблены в пищу крестьянами. Во многих семьях продуктов нет уже несколько дней. Даже у более зажиточных, хлеба осталось на 1 — 3 дня. Из 180 хозяев половина имеет весьма скудные запасы, и нет средств для закупки хлеба. В документе отмечалось, что если не завезти хлеб, жители Бельманки «могут подвергнуться неистерпимости». Волостные власти самостоятельно решить этот вопрос не могли, так как в волостном магазине осталось только зерно для посева. Из Александровска этот рапорт отправили в Екатеринослав.

И пока чиновники вели переписку, крестьяне голодали. Поэтому, несмотря на Филипповский пост, уже 10 ноября 8 семей (38 душ) начали забивать скот и есть мясо. К декабрю уже не было и мяса, поэтому 2 декабря волостные власти снова обратились за помощью. И только 20 декабря в Александровский складочный магазин снарядили 25 пароволовьих подвод для получения 50 четвертей хлеба для голодающих жителей Бельманки [3, д. 6, лл. 1 – 8]. С такими же проблемами столкнулись и жители других сел этой волости. В начале декабря продовольственного хлеба в складах не было. Для засева общественных плантаций весной 1834 г. оставлено было ярового ячменя в Алексеевке – 12 четвертей, в Гусарке – 2 четверти, в Семеновке, Бельманке, Гайчуле посевной материал отсутствовал вообще. В Семеновке в хлебе нуждались 542 человека. С большим трудом удалось снарядить обоз из 27 подвод для доставки хлеба из г. Александровска. Старшим был назначен поселянин Прокофий Галатенко [3, д. 6, лл. 11 – 23].

26 ноября в уезд с инспекторской проверкой был отправлен советник губернского правления Нестеров. Ему предписывалось определить объемы запасов хлеба в регионе, купленных за счет казны и поставляемых торговым домом Штиглица. В случае отсутствия хлеба в каком-либо селении отправить крестьянские подводы в ближайший магазин для получения зерна в ссуду. А при невозможности снарядить местных жителей (из-за гибели скота), нанять подводы в другом месте по наиболее выгодной для казны цене. Деньги на эти нужды выделялись губернатором. 30 ноября из Екатеринослава в Александровск было отправлено 3000 четвертей зерна [3, д. 2, лл. 48, 50, 54, 65].

В первой половине декабря в бедствующих селах составлялись поименные списки нуждающихся. В Новотроицком в них было внесено 135 человек, в Новониколаевке – 79, в Гавриловке – 1325. Проверку правомерности внесения в списки поручили осуществить коллежскому асессору Ф. Кириллову. В результате из списка был исключен житель с. Новониколаевки Дмитрий Балаба и члены его семьи, признанные «более состоятельными» (в хозяйстве имелось 32 головы крупного рогатого скота, 60 овец, 3 лошади, но при этом хлеба было только 2 четверти). У всех крестьян скотина была в плохом состоянии, из-за недокорма, происходил падеж. Руководить доставкой хлеба в Гавриловскую волость поручили дворянину Кирпотину. Было принято решение перевезти зерно из Александровского магазина в Больше-Михайловский, а оттуда отправлять в села. Для Гавриловской волости выделили 500 пудов муки, 400 – ржи, 450 – проса. Волостной голова А. Сергиенко снарядил 10 подвод. Сопровождали обоз отставные солдаты [3, д. 3, лл. 1 – 22, 36 – 37, 43 – 46].

В поддержке властей в это тяжелое время нуждались не только государственные крестьяне. В октябре 1833 г. последовало распоряжение губернатора об оказании продовольственной помощи отставным солдатам и их семьям наравне с государственными крестьянами по одному четверику взрослым и по половине – детям с пяти лет. Выдачу зерна предлагалось проводить помесечно, чтобы не подорвать запасы хлебных магазинов. Отчеты по этой категории граждан подавать отдельно [3, д. 2, лл. 14, 47, 68]. Отставных солдат в Александровском уезде было немало. Это было связано с созданием на этой территории Новой Днепровской укрепленной линии. После ее упразднения солдаты, окончившие службу, селились недалеко от крепостей, основывая поселения. Много отставных солдат проживало и в г. Александровске. Городничий Игнатий Синцов сообщал в уездную комиссию о том, что солдаты и их семьи «лишены всех средств к про-

питанию» и очень нуждаются в помощи. Кроме того, в семьях многих солдат на воспитании были кантонисты. В городе были составлены списки и переданы в комиссию, откуда поступило распоряжение смотрителям магазина выдать 68 взрослым по 30 фунтов и 33 детям по 15 фунтов хлеба [3, д. 10, лл. 5, 7, 9, 13]. В других населенных пунктах уезда солдаты и члены их семей тоже нуждались в помощи. По сведениям за ноябрь 1833 г. в Гуляйполе в списки был включен 41 человек, в селах волости: в Новопетриковке — 21 чел., Федоровке — 11 чел., Туркеновке — 19 чел., Санжаровке — 11 чел., Успенровке — 17 чел., Омельнике — 2 чел. В Покровской волости: в Покровском — 59 чел., Новониколаевке — 23 чел., Григорьевке — 60 чел., Новогупаловке — 2 чел. В Больше-Михайловской волости: в Больше-Михайловке — 103 чел., в Мало-Михайловке — 53 чел. В Гавриловской волости: в Гавриловке — 98 чел., Ивановке — 62 чел. [3, д. 8, лл. 2 — 12, 14, 23, 26 — 30, 33, 38 — 40].

26 октября смотритель Больше-Михайловского временного магазина поручик Гнидин докладывал, что в наличии 491 четверть хлеба [3, д. 5, л. 23]. В конце осени Александровский уездный предводитель дворянства обратился к губернатору с предложением осуществить перевозку хлеба сейчас, пока позволяет погода и крестьяне Цареконстантиновки и Больше-Михайловки соглашаются выполнить эти работы безвозмездно. С наступлением зимы, даже за деньги, обывательскими подводами этого сделать не удастся. Разрешение было получено. 11 декабря из Александровского магазина было отправлено в Цареконстантиновский и Больше-Михайловский склады по 500 пудов ржаной муки, 400 пудов ржи, 700 пудов проса. Гражданский губернатор потребовал строжайшей расчетливости при выдаче хлеба. Заменялась выдача мерой (по 1 четверти взрослому и 0,5 детям от 5 до 10 лет в месяц) на выдачу весом — 30 фунтов на взрослого и 15 — на ребенка. Дети до 5 лет вообще не учитывались. Смертность жителей империи в этом возрасте составляла иногда до 50 процентов. Поэтому власть имущие не считали нужным тратить продовольствие на эту категорию граждан. Не во всех магазинах имелись весы, поэтому перед уездной комиссией была поставлена задача — обеспечить выверенным инвентарем все склады. Мешки, в которых перевозили хлеб, необходимо было сохранять для повторного использования. В случае получения продукции в мешках, плату за них взыскивали с получателя [3, д. 2, лл. 74 — 76, 78].

В декабре производились активные перевозки хлеба. Из Александровского магазина было вывезено 3300 пудов. Волостные головы получили предписание обеспечить воловьими подводами доставку продовольствия из Цареконстантиновского магазина. Из Воскресенской волости было прислано 50 подвод (Воскресенка — 15, Конские Раздоры — 15, Пологи — 10, Басань — 10). Подводы прибыли из Гуляйпольской, Больше-Михайловской, Гавриловской волостей, из сел Ивановка, Покровское, Федоровка, Новопетриковка — всего 135 подвод [3, д. 5, лл. 85 — 90, 104].

Важную роль в обеспечении населения хлебом в это тяжелое время играла организация поставок хлебных культур на склады. Главными зерновыми культурами, которые завозили в запасные магазины осенью 1833 — летом 1834 гг., были рожь (в виде зерна и муки), гречиха, овес, просо. В Александровск поставки осуществляли бобруйский купец Абрам Коценелен, купец Кацапулос, Аарон Телешевский, Герш Зеликман, Берк Сандомирский, торговый дом Штиглица. Частота завоза продовольствия в хранилища позволяет сделать вывод об усиливающемся голоде в регионе в начале 1834 г. 12 ноября 1833 г. смотрители Александровского магазина

Кошевский и Бабенко докладывали о получении по накладной Абрама Коценелена 415 пудов 10 фунтов гречихи и 392 пудов 34 фунтов овса, при этом отмечалось, что «овес, как будто озадки с землею и разными травными семенами, к тому же еще и с подлым запахом». С 24 ноября по 6 декабря от приказчика купца Кацапулоса Кадиса Гильфанта приняли 1829 пудов 27 фунтов проса, 874 пуда 29 фунтов ржи, 958 пудов 21 фунт муки ржаной. В начале декабря большая часть помещения была уже заполнена. При этом крыша была ветхой, существовала угроза ее протекания в дождливое время. 7 декабря поступило 50 пудов 31 фунт муки ржаной, 177 пудов 7 фунтов проса, 430 пудов 24 фунта ржи. 18 декабря — 985 пудов 30 фунтов гречихи, 19 декабря — 573 пуда 15 фунтов ржи, 31 декабря — 446 пудов ржи. В январе 1834 г. было принято 5705 пудов ржи, 1685 пудов ржаной муки, 210 пудов проса, 3890 пудов гречихи, 1988 пудов овса, 280 пудов пшеницы. В феврале поступления составили: рожь — 4511 пудов, мука ржаная — 1699 пудов, просо — 366 пудов, гречиха — 6557,5 пудов, овес 2045 пудов, пшеница — 1093 пуда. В марте: рожь — 1546 пудов, мука ржаная — 381 пуд, просо — 1603 пуда, гречиха — 3350 пудов, пшеница — 803 пуда, ячмень — 641 пуд. В апреле: рожь — 1815 пудов, мука ржаная — 321 пуд, просо — 1213 пудов, гречиха — 1158 пудов, овес — 3335 пудов, пшеница — 2439 пудов, ячмень — 109 пудов. В мае: рожь — 4180 пудов, гречиха — 2670 пудов, овес — 2302 пуда, ячмень — 1510 пудов. В июне: рожь — 20 108 пудов, гречиха — 2406 пудов, овес — 14 223 пуда, ячмень — 16 934 пуда. В июле: рожь — 50 пудов, гречиха — 129 пудов, овес — 1629 пудов, пшеница — 584 пуда, ячмень — 48 пудов [3, д. 7, лл. 1 — 5, 11 — 15, 21 — 25, 31 — 36, 41, 45, 49 — 58, 73, 75, 77 — 85, 97 — 101, 107 — 109, 121 — 122, 124, 135].

Запасы продовольствия, поступающие в Александровский склад, по решению уездной комиссии выдавались крестьянам близлежащих населенных пунктов. За декабрь 1833 г. — июнь 1834 г. в Жеребец и Камышеваху было вывезено: 1183 пуда 22 фунта муки ржаной, 820 пудов 40 фунтов ржи, 541 пуд овса, 1996 пудов гречихи; в Преображенское — 22 пуда 5 фунтов муки ржаной, 367 пудов ржи, 123 пуда 25 фунтов овса, 414 пудов гречихи, 500 пудов пшеницы. В Вознесенку отправлено: 30 пудов муки ржаной, 466 пудов ржи, 315 пудов овса, 67 пудов пшеницы, 76 пудов проса. В Омельник — 357 пудов ржи, 21 пуд овса, 28 пудов гречихи. В Гуляйполе — 482 пуда ржи, 258 пудов гречихи 35 пудов ржаной муки для отставных солдат. В Новопетриковку — 285 пудов ржи, 118 пудов гречихи, 404 пуда овса. В Покровскую волость — 739 пудов зерна и гречихи. В Новониколаевку — 89 пудов ржи, 43 пуда овса. В Новотроицкое — 56 пудов ржи, 27 пудов овса. В Новогупаловку выдавали хлеб для отдельных лиц — 24 пуда ржаной муки и 18 пудов ржи [3, д. 13, лл. 2 — 6, 16, 22 — 27, 34 — 42, 48 — 54, 70 — 76, 86 — 109].

С открытием навигации на Днепре, хлеб в Александровск стали доставлять на баржах. Часто зерно без завоза на склад отпускалось попечителям прямо на пристани. 30 июня чиновник 14 класса Савченко получил для Воскресенского попечительства зерно: рожь — 1552 пуда 22 фунта, ячмень — 1000 пудов, а 448 пудов 18 фунтов овса — на складе. Таким же образом получил зерно и коллежский регистратор Каплун [3, д. 7, лл. 117 — 120].

По информации попечителей Гуляйпольского запасного магазина Беяева и коллежского регистратора Максимовича из Новомосковского складского магазина 15 февраля 1834 г. ими получено: муки ржаной — 1369 пудов 20 фунтов, зерна ржи — 196 пудов 13 фунтов, пшеницы — 1136 пудов 13 фунтов. 23 февраля по распоряжению губернатора сюда поступило: муки ржаной — 1349 пудов, зерна

ржи — 193 пуда 11 фунтов, пшеницы — 1124 пуда 33 фунта [3, д. 7, л. 67 — 68]. Попечитель Больше-Михайловского запасного магазина штабс-капитан Максимович докладывал 16 февраля 1834 г. о том, что из Павлограда коллежский регистратор Поддубный привез: ржи — 3464 пуда 4 фунта, пшеницы озимой — 239 пудов 4 фунта. Принимал зерно второй смотритель поручик Синегуб. Всего в период с 29 декабря 1833 г. до 16 февраля 1834 г. в этом магазине хранилось казенного хлеба разных сортов 9455 пудов 36 фунтов. Из этих запасов было выдано: в Ивановку — 2422 пуда 20 фунтов, в Гавриловку — 1618 пудов 5 фунтов, в Новониколаевку — 63 пуда 15 фунтов, в Новотроицкое — 33 пуда 30 фунтов, в Малую Михайловку — 890 пудов 10 фунтов, в Покровскую волость — 877 пудов 20 фунтов, в Гуляйпольскую — 343 пуда. По настоянию сельских обществ выдано по нормам до 1 марта: в Большую Михайловку — 660 пудов, в Малую Михайловку — 442 пуда. Поэтому на средину февраля в Больше-Михайловском магазине осталось 2105 пудов 16 фунтов разных сортов хлеба [3, д. 7, л. 69].

Помощь голодающим оказывалась не только продовольствием, но и деньгами. 25 сентября 1833 г. генерал-адъютант Дьяков передал от имени императора в губернскую комиссию 10 000 руб., «чтобы они были распределены между действительно нуждающихся в прокормлении и верно дошли бы до рук таковых людей». Для жителей Александровского уезда из этой суммы было выделено 1500 руб. с вычетом 7 руб. 50 коп. на пересылку денег. 5 октября деньги поступили в Александровск. Генерал-майор Лобанов из свиты царя прислал 1000 руб. для раздачи нуждающимся мещанам от имени монарха. В предписании оговаривалась сумма пособия — от 5 до 25 руб. Были составлены списки нуждающихся, в которые были включены представители разных сословий: солдаты и члены их семей, солдатские жены и их дети, офицерские жены, дворяне, мещане, разночинцы. Расходные ведомости, включающие фамилии всех этих людей, датированы 5 ноября. Оказалось, что в г. Александровске было выдано 1189 руб. Поэтому Лобанов потребовал исключить из списка людей, получивших пособие на сумму, превысившую 1000 руб. Чиновники, обследовавшие положение отставных солдат в селах уезда, выявили большое количество людей нуждающихся в помощи. Коллежский асессор Федор Кириллов в с. Новопетриковке Гуляйпольской волости встретился с солдатской вдовой Ефросиньей Зенченковой, которая воспитывала пятерых детей от 3 до 17 лет. Семья находилась в «крайне затруднительном положении». Обращения к старшинам сел Новопетриковки и Гуляйполя не принесли результатов. В Воскресенскую и Жеребецкую волости был командирован губернский секретарь Сикорский. В ноябре 1833 г. в с. Воскресенском в помощи нуждались 67 человек, в Преображенском — 54 чел., в Камышевах — 40 чел., в Вознесенском — 25 чел., в Конских Раздорах — 51 чел., в Пологах — 10 чел., в Басани — 19 чел., в Жеребце — 96 чел., в Большой Михайловке — 20 чел., в Малой Михайловке — 17 чел., в Семеновке — 30 чел., в Гуляйполе — 38 душ. Денежную помощь получили отставные солдаты сел Гайчула, Жеребца, Малой Михайловки, Большой Михайловки, Преображенского, Воскресенского, Ивановки, Камышеватки, Цареконстантиновки, Гавриловки [3, д. 1, л. 1 — 9, 11 — 14; д. 4, л. 2, 4 — 5, 7, 33, 39 — 51, 64 — 65, 68 — 71, 76 — 78, 85 — 88, 93 — 94, 99 — 104].

В неурожайные годы в еще более сложном положении оказывались помещицы крестьяне. В сложившейся ситуации позаботиться об обеспечении их продовольствием должны были владеющие ими помещики, создающие в своем имении неприкосновенные запасы зерна для пропитания крестьян в неурожайные

годы. Но часто дворяне не выполняли своих обязанностей, стремясь получить максимальный доход, в урожайные годы продавали запасы зерна. В наступивших неблагоприятных условиях, они не способны были не только прокормить своих крестьян, но и засеять поля весной. 12 октября 1833 г. в губернскую комиссию обратились помещики, имеющие до 50 душ крестьян с просьбой выделить по 15 руб. на душу, владеющие не более чем 100 душами — по 10 руб. В Александровском уезде помощь по 15 руб. на душу была выделена помещикам: Данилу Рудневу на 10 душ мужского пола, Агафье Быстрицкой на 27 душ, Ивану Турчановскому на 8 душ, Прокофию Кореневскому на 41 душу, Михаилу Коростовцеву на 49 душ, Семену Самусю на 37 душ, Константину Самусю на 44 души, Николаю Уткину на 21 душу, Василию Ужанееву на 10 душ, Павлу Соколовскому на 23 души, Василию Клименко на 45 душ, Анне Ведмедской на 15 душ, Андрею Самойленко на 16 душ, Варваре Рудневой на 46 душ, Григорию Махно на 48 душ, Анне Кармазиновой на 10 душ, Лариону Рожинскому на 36 душ, Софье Свягиной на 11 душ, Марии Муравской на 8 душ, Егору Муравскому на 4 души, Федору Кориневскому на 39 душ, Ивану Крамаренко на 48 душ, Авдотье Добрянской на 10 душ, Александре Колчигиновой 24 души, наследникам Федора Линева на 4 души, наследникам Федора Турчановского на 5 душ, наследникам Владимира Турчановского на 6 душ, наследникам Степана Турчановского на 5 душ, наследникам Семена Турчановского на 4 души. Сумма выплат составила 9810 руб. Обратились за помощью и наследники умершего помещика Василия Колчигина, владеющие 52 душами м. п. Им было выделено 520 руб. Беспоместные дворяне в Александровском уезде не могли прокормить себя и свои семьи и тоже нуждались в помощи [3, д. 2, лл. 8 — 10; д. 1, л. 14].

Голодали крестьяне и более крупных помещиков. В ряде регионов начались бунты помещичьих крестьян. В письме генерал-фельдмаршала Остен-Сакена Киевскому военному генерал-губернатору Левашову отмечалось, «что в некоторых полуденных губерниях по случаю неурожая хлеба оказывается между помещичьими крестьянами волнение, и они, собираясь толпами, требуют насильственно от помещиков своих продовольствия». Далее говорилось: «Государь император, утвердив предложенные Комитетом господ министров меры пособия помещикам сих губерний для продовольствия крестьян их, высочайше повелеть соизволил, чтобы в случае подобных со стороны крестьян буйств, они были немедленно усмиряемы даже силою оружия» [4, с. 117]. Поступали сообщения и о беспорядках в Воронежской губернии в имениях помещиков, имевших более 100 душ крепостных крестьян. Поэтому на места поступило распоряжение: в крайних случаях выделять хлеб помещичьим крестьянам в крупных поместьях, на условиях взыскания долга с процентами с помещика в благоприятное время. Денежные средства помещикам под проценты выделяли в Одесской конторе коммерческого банка. В случае задержки платежей насчитывали проценты на проценты [3, д. 2, лл. 16, 82]. Проводимые проверки показали, что в ряде имений запасы хлеба не создавались вообще, а там, где они были — не соблюдались нормы закладки зерна, и хранилось оно в помещичьем амбаре. Часто дворяне распоряжались этим хлебом как своей собственностью и продавали его, а деньги, собранные для строительства запасных магазинов, просто присваивали.

События 1833 г. показали несовершенство системы обеспечения населения продовольствием в экстремальных ситуациях. Запасы хлебных магазинов не удовлетворяли и половины всех потребностей, а собранные денежные средства не

составили и 1/3 сумм потребовавшихся на оказание помощи голодающим. Правительству пришлось потратить около 30 млн. руб. для закупки зерна и выдачи ссуд. Стало понятно, что существующее законодательство нуждается в пересмотре. 5 июля 1834 г. было утверждено очередное «Положение о запасах для пособия в продовольствии», которое предусматривало создание и хлебных и денежных запасов одновременно. Правительство от решения этих проблем устранилось, взамен вводилась взаимопомощь уездов и губерний. Все тяготы последствий неурожая возлагались на население. Но как показали последующие события и эти меры не привели к успеху. Очередное положение 1842 г. предлагало ввести денежный сбор с крестьян по 6 коп. с души в год для создания общего продовольственного капитала государственных крестьян. Позже делались попытки ввести общественные запашки для наполнения запасных магазинов.

После отмены крепостного права помещиков освободили от обязанности обеспечивать хлебом крестьян. Создание и содержание запасных магазинов стало обязательной мирской повинностью. Сельские сходы должны были назначать ссуды, а староста — осуществлять надзор за сохранностью хлеба и правильностью его расходования. С введением земских учреждений, законом от 21 мая 1874 г., на них была возложена обязанность — производить ревизии в хлебных магазинах для проверки наличия в них хлеба и правильности выдачи ссуд. В 1890 г. полномочия губернских земских собраний в этой отрасли расширились. Но все эти меры не привели к улучшению положения с запасами продовольствия. В неурожайном 1891 г. из тридцати четырех губерний с земскими учреждениями только в восьми было более половины положенных запасов. В Екатеринославской губернии на 1 января 1891 г. наличных запасов не было вообще, а заготовительные цены на рожь поднялись до 79 — 80 коп. за пуд [2, табл. 11].

После смены государственного строя в XX веке проблема обеспечения продовольствием по-прежнему стояла очень остро. Новые власти, как и предыдущие, в неурожайные годы не способны были обеспечить граждан своей страны продовольствием и предотвратить массовую гибель людей от голода в 1921 — 1922 гг., 1933 — 1934 гг., 1946 — 1947 гг.

Библиография

1. Продовольствие народное // Энциклопедический словарь. — СПб. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1898. — Т. XXV. — С. 354 — 361.
2. Миронов Б. Н. «Хлебные цены в России за два столетия (XVIII — XIX вв.) / Б. Н. Миронов. — Л. : «Наука», 1985. — 301 с. : табл.
3. ДАЗО, ф. 219, оп. 1.
4. Селянський рух на Україні. 1826 — 1849 рр. Збірник документів і матеріалів [ст. упоряд. М. І. Бутич та ін.]. — К. : Наукова думка, 1985. — 503 с.

Чайка О. В.

Діяльність Олександрівської тимчасової комісії народного продовольства в період неурожаю 1833 – 1834 рр.

В статті розповідається про створення та діяльність Олександрівської тимчасової комісії народного продовольства в період неурожаю 1833 — 1834 рр., яка повинна була надавати допомогу державним селянам та відставним солдатам. Головним джерелом фактів, що подаються автором,

є документи з фонду 219 Державного архіву Запорізької області. Наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що організація забезпечення населення продовольством в часи голоду не була ефективною. Не мали змоги прогодувати себе різні верстви населення: державні селяни, відставні солдати, міщани, поміщицькі селяни, збіднілі дворяни. Через бюрократичні перепони члени комісії не мали змоги самостійно приймати рішення і оперативно надавати допомогу тим, хто її потребував. Державні постанови, що приймалися з цього питання, були не досконалі і всі ризики сільськогосподарського виробництва покладали на селян.

Chayka O. V.

**Alexandrovsk temporary committee's
of national food activity during the harvest failure in 1833 – 1834 yy.**

The article is devoted to the creation and activities of Alexandrovsk temporary committee of national food during the harvest failure in 1833 – 1834 yy. The committee had to assist the statepeasants and retired soldiers. The main source of facts submitted by the author, are documents of Fund 219 of the State archive of Zaporizhzhia region. These materials allow us to conclude that in times of famine the providing the population with food was organized by the inefficient. Representatives of various segments of the society (such as state peasants, retired soldiers, burghers, serfs, impoverished nobility) were unable to feed themselves. Because of bureaucratic obstacles committee members were unable to make decisions quickly and assist those in need. State statutes that were taken on this issue were not perfect, and they placed the risks of agricultural production on peasants.

Іваницька С. Г., Ляшко С. М.

ВІЛЬЯМ БЕРЕНШТАМ ЯК ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЇ ХОРТИЦІ

Особистість Вільяма Людвиговича Беренштама (9 (22) листопада 1839, Київ – 10 (23) листопада 1904, Київ) – педагога, громадського і літературного діяча, батька відомого адвоката Володимира Беренштама та громадської діячки, журналістки, письменниці Марії Беренштам-Кістяківської (дружини знаного соціолога й філософа Богдана Кістяківського), викликає дедалі пильнішу увагу дослідників [1]. Це не випадково, бо саме «людина другого плану», її життя, діяння та надії в контексті «нової локальної історії» – один із актуальних напрямків модерної історіографії.

За характером своєї діяльності та за своїм менталітетом В. Л. Беренштам являв собою характерний тип «старших шістдесятників», яких публіцист, літературний критик й історик літератури С. О. Єфремов (1876 – 1939) назвав «першим випуском української інтелігенції, першим поколінням свідомих українських діячів, що виступали вже не поодинокі, а *viribus unitis*, організованими громадами» [2, с. 428]. В. П. Науменко, видавець часопису «Киевская старина», а з початку 1900-х рр. – неформальний голова Старої громади, відзначав, «скрізь, де тільки видно було в Києві проблиск живої справи і живої думки, Вільям Людвигович виявлявся одним з найбільш активних працівників» [3, с. 689], лишаючись до кінця життя справжнім «шістдесятником» [4, с. 275]. С. О. Єфремов пригадував, що «збиралася Стара Громада через суботу за моїх часів у помешканні редакції. Тут можна було зустріти В. Л. Беренштама, балакучого, трохи метушного й жвавого, що захоплено оповідав усякі події з петербурзького життя. Його щодо оповіданнів з минулого міг переважити тільки П. А. Косач ...» [5, с. 510].

Громадсько-політичний діяч, меценат, видавець газети «Рада» Є. Х. Чикаленко (1861 — 1929) свідчив, що на початку 1900-х рр. Беренштам — це «щирий і гарячий український патріот, активніший за багатьох членів Громади, природжених українців ...» [6, сс. 300 — 301]. Історик права, академік М. П. Василенко (1866 — 1935) називав Беренштама «видатним українським діячем», ставлячи його ім'я поряд із такими шанованими представниками національної інтелігенції старшої генерації, як П. І. Житецький, П. П. Чубинський, О. Ф. Кістяківський, К. П. Михальчук [7, с. 177]. У той же час, як слушно зауважувала Наталя Полонська-Василенко (1884 — 1973), «постать Вільяма Беренштама не висвітлена в історії України так, як вона на це заслуговувала ... Він належав до тісного гуртка В. Б. Антоновича ... і брав гарячу участь у виданнях «Старої громади»: в «Київському Телеграфі» та «Киевской Старине», де містив свої історичні розвідки, між іншим — про Шевченка, Костомарова й ін. ... Вся родина Беренштамів — Кістяківських — Новицьких являла собою ліберальну національно-українську розумову еліту» [8, с. 494].

Життя та діяльність В. Л. Беренштама відбилися у посвятах і спогадах сучасників, опублікованих у 1900-ті рр. на сторінках видань «Киевская старина», «Киевские отклики», «Археологическая летопись Южной России», «Этнографическое обозрение», «Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 — 1914)». Серед документальних матеріалів пізнішого періоду слід назвати публікацію О. Назаревського «До історії Київської громади 1870-х років» у збірнику Всеукраїнської Академії наук «За сто літ» (1930, кн. 5, сс. 208 — 212) та листи В. Л. Беренштама 1873 — 1893 рр. в збірці «Архів Михайла Драгоманова» (Варшава, 1938), де оприлюднено було листування Київської (Старої) громади (1870 — 1895 рр.).

Народився В. Л. Беренштам у родині вихідця з Курляндії, єврея, що прийняв лютеранство, купця Людвіга Івановича Беренштама. Батько родини, почесний громадянин Києва, успішно займався торговельно-фінансовою діяльністю, був людиною заможною, а тому прагнув дати дітям добру освіту та знання іноземних мов. Як згадував адвокат, приятель родини Л. А. Куперник, в будинку Беренштамів панували німецький режим і німецька мова, все було поставлено «на європейський лад, на цивілізовану ногу» [3, с. 693]. Юний Вільям спочатку навчався в елітарному київському приватному пансіоні Гедуена, а далі — в привілейованій 1-й Київській гімназії.

У 1862 р. В. Л. Беренштам успішно закінчив історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира у Києві. Обравши кар'єру педагога, в подальшому два роки (до 1864 р.) навчався на педагогічних курсах університету, спеціалізуючись на історії та географії. Університетські роки, що припали на «епоху великих реформ» Олександра II, були вирішальним періодом у формуванні світогляду Беренштама на засадах конституціоналізму, народолюбства та романтичного націоналізму. Під час навчання в університеті він брав участь в організації недільних шкіл для дорослих. Його підпис зустрічаємо під листом-подякою представників педагогічних рад Київських недільних шкіл від 8 січня 1861 р. Т. Г. Шевченку за подаровані 50 примірників «Кобзаря». Щодо процесу формування національної ідентичності Беренштама, то слушною є думка В. П. Науменка, який зауважив: «... ні за походженням, ні за родовими традиціям не маючи в собі задатків національної української стихії, він, виключно керуючись уявленнями про призначення людей, що вирости і виховалися в Україні, при-

лучився до української партії і до того зріднився з її ідеями, що все своє подальше життя, куди б не закидала його доля, залишався самим щирим і переконаним українським націоналом» [4, с. 257]. Привертають увагу прикінцеві рядки спогадів Вільяма Людвиговича про дитинство та юнацькі роки свого товариша, представника старовинного козацько-шляхетського роду, діяча Старої громади, в 1888 – 1889 рр. – редактора-видавця часопису «Киевская старина» Олександра Степановича Лашкевича. По суті, це самопрезентація духовного образу самого Беренштама. «Школьные годы и молодость не прошли для него даром: он вышел из них снабженный знаниями, духовным развитием, стремлением к умственному труду; они дали ему то общественно-национальное и демократическое направление, которое было руководящим началом во всей его последующей деятельности; они же создали ему дружеские связи с некоторыми университетскими сверстниками – украинцами, связи, сохранившие свою силу до самой смерти его. Лашкевич имел право с удовольствием вспоминать о золотых годах своей молодости – многим заветам ее он был верен до конца жизни» [9, с. 269]. Беренштам так само, як і герой його споминів, до останнього подиху не зрадив громадсько-політичним ідеалам своєї молодості.

Одружився Вільям Людвигович на Зінаїді, старшій дочці професора університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького, представника старовинного шляхетського роду. Після того, як дружина тяжко захворіла й була поміщена на лікування в клініку для божевільних у Петербурзі, дітей його деякий час виховувала Марія Федорівна Ліндфорс, яку він дуже шанував; згодом няні й гувернантки змінювались досить часто [10, сс. 44 – 45, 58]. Будні Беренштама, як батька чотирьох дітей, виявились вщерть сповненими різноманітними сімейними дрібними клопотами. Здоров'я його не було міцним – він постійно страждав нападами бронхіальної астми, періодично лікуючись або в Карлсбаді, або в Емсі, а то й у місцевих лікарів.

Службову та громадську діяльність Беренштама можна умовно поділити на перший київський, псковський, петербурзький та другий київський періоди. Незважаючи на його палку любов до Києва, по волі влади життя Вільяма Людвиговича виявилось мінливим і мандрівним. З 1865 по літо 1868 рр. він служив в Кам'янці-Подільському учителем історії. Потім повернувся до Києва, викладав деякий час географію в Київській військовій гімназії. У 1868 – 1879 рр. громадська праця Вільяма Людвиговича була тісно пов'язана з політико-культурницькими проектами Старої (Київської) громади, заснованої в 60-х роках ХІХ ст. В. Б. Антоновичем, Ф. Т. Панченком, К. П. Михальчуком, П. І. Житецьким та Т. Р. Рильським. Друкувався він головним чином у журналі «Киевская старина», де вмістив праці «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова» (1885, т. 12, кн. 6), некролог «Протоирей С. И. Опатович» (1892, т. 37, кн. 6), «Из школьных лет А. С. Лашкевича» (1899, т. 67, кн. 11), «Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы (Из встреч и воспоминаний)» (1900, т. 68, кн. 2), «Малороссийская легенда в обработке Н. И. Костомарова и гр. Л. Н. Толстого» (1902, т. 77, кн. 4). Також, вірогідно, йому належать нотатки «Странное слово» (1889, т. 26, кн. 8). Свої матеріали підписував або власним прізвищем (В. Беренштам), або криптонімами «Б-мъ», «В.», «В. Б.». З осені 1880 р. він уже в Петербурзі, викладач у Першій військовій гімназії та Петербурзькому учительському інституті. Підтримував дружні стосунки з представниками російської інтелігенції О. М. Пипінім, М. І. Карєєвим, М. Ф. Анненським, В. О. Мякотінім. Брав участь у роботі Літературного фонду,

був серед засновників «Відділу для сприяння самоосвіті» при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів. Увійшов до гуртка петербурзьких українців, центром тяжіння якого були історик М. І. Костомаров та письменник Д. Л. Мордовець (Мордовцев). У 1897 – 1898 рр. приймав участь у панахидах по Т. Г. Шевченку та обідах, присвячених пам'яті поета, де, за його словами, «були не лише земляки, але й найвидатніші письменники та вчені російські і польські С.-Петербурга» [11]. Був співзасновником «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок» і «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півдня Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Зібрав колекцію рукописів Тараса Шевченка («Щоденник» та інші твори). Завдяки наполегливим клопотам отримав дозвіл цензури на видання найбільш повного на той час у межах Російської імперії тексту «Кобзаря» (1883 – 1884).

Також В. Л. Беренштам лишив по собі популярне видання «Доисторические времена и их археологическое исследование» (1880), історія появи якого є наступною. У 1879 р. він отримав призначення на посаду вчителя військової гімназії у Пскові, де перебував до осені 1880 р. Разом із однодумцями-ентузіастами здійснив археологічну розвідку з метою привернути увагу громадськості до історичних скарбів регіону та поповнити фонди місцевого музею старожитностей; згодом матеріали експедиції було опубліковано [12; про значення цих знахідок див.: 13]. На початку 1880 р. Беренштам прочитав дві публічні лекції «Доисторические времена и их археологическое исследование»*. На думку В. П. Науменка, «ця брошура є прекрасною популяризацією всіх основних питань археологічної науки, а також розвиває думку про значення археологічних досліджень у місцевих районах, з метою викликати у псковітян інтерес до дослідження своїх старожитностей і до підтримки і розвитку місцевого музею в Пскові» [4, с. 271]. Сучасний фахівець з історії археології О. О. Формозов кваліфікував цю працю як реферативне видання, поставивши його поряд із популярними нарисами про кам'яний вік авторства Л. Фіг'є, Д. Леббока, гр. О. С. Уварова [14].

«Археологічна історія» Вільяма Людвиговича Беренштама почалась ще за часів навчання в Імператорському університеті св. Володимира. Слід звернути увагу на той факт, що у 1857 р. В. Л. Беренштам вступив на фізико-математичний факультет, але у січні 1858 р. під впливом блискучих лекцій і екскурсій професора В. Б. Антоновича перейшов на історико-філологічний, який закінчив 1862 р. Загалом, слід зазначити, що В. Б. Антонович як викладач, науковець, талановитий педагог і громадський діяч мав величезний вплив на формування й виховання молодих наукових кадрів. Його лекції з стародавньої історії, нумізматики, антропології, археології прослухали багато вихованців цього університету, які згодом узяли участь в археологічних екскурсіях та розкопках під його керівництвом. Чимало з них пізніше здобули ім'я своїми студіями в царині історії, археології, антропології, мистецтвознавства (Ф. К. Вовк, М. Ф. Біляшівський, Д. І. Багалій, В. М. Доманицький, Д. М. Щербаківський та ін.), зробили свій внесок в подальший розвиток археології (М. Макаренко, В. Козловська, Ю. Сіцинський). Феномен покоління науковців археологічної школи В. Б. Антоновича вдало сформулював відомий харківський історик Д. І. Багалій, зазначивши, що в програмових

* Лекції «Доисторическая времена и их археологическое исследование» були надруковані в «Псковских губернских ведомостях» в номерах за 24 і 31 травня 1880 р. (№ 20. – С. 243 – 245, № 21. – С. 253 – 255). Згодом з'явилась окрема відбитка цих текстів (1880).

настановах учителя органічно поєдналися історія й археологія. В своїх лекціях професор В. Б. Антонович доводив, що археологічні матеріали є рівнозначними, поряд із літописами, джерелами щодо реконструкції минулого, оскільки кожна група археологічних пам'яток належить відповідному племені, народу, культурі долітописного періоду. Такий погляд на значення археологічного матеріалу щодо стародавньої історії спонукав випускників університету, яких залишали на кафедрах для підготовки до професорської діяльності, обирати джерелами своїх наукових текстів віднайдені під час польових досліджень археологічні матеріали (В. Г. Ляскоронський, В. Ю. Данилевич, І. А. Линниченко та ін.). В. Б. Антонович заохочував до того своїх учнів, щедро ділився знаннями, керував першими самостійними розкопками археологічних пам'яток.

Археологічні студії В. Л. Беренштама треба розглядати через усталені практики в царині археології 1860 – 1890-х рр., закладені, апробовані і розповсюджені через мережу археологічних інституцій загальноросійського масштабу: Московське Археологічне товариство (далі – МАТ) та Імператорську Археологічну Комісію (далі – ІАК). Вперше В. Л. Беренштам був залучений до археологічного співтовариства як учасник III Археологічного з'їзду, що проходив в 1874 р. у Києві. Він став свідком запальних дискусій корифеїв, що визначили на кілька десятиліть поступ археології, яка на той час набирала наукових обрисів, знайшов одностумців, із якими в подальшому брав участь у розкопках. На цьому з'їзді були виголошені дві знакові для розвитку російської археології доповіді: гр. О. С. Уварова, одного з засновників МАТ, – «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа» [15] та І. Є. Забеліна – «В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки?» [16]. В своїх доповідях О. С. Уваров і І. Є. Забелін вперше визначили поняття «археологічна пам'ятка» і «археологічний метод», сформулювали завдання археології та визначили її місце в системі історичного знання. В цьому контексті було також започатковано історико-побутовий напрям досліджень, чим визначено зміст археологічних студій на наступні десятиліття. Археологія була визнана самостійною галуззю знань, яка відрізняється від історії передусім методами й засобами дослідження. Такий підхід дозволив дослідникам відшукувати у кожній конкретній знахідці та артефакті саме той аспект, який мав найповніше сприяти змалюванню деталей та подробиць стародавнього побуту і повсякденного життя («побутова історія»).

Європейська освіченість В. Б. Антоновича щодо стародавньої історії, його глибоке розуміння специфіки археологічного матеріалу і методів його обробки, володіння методикою розкопок різних видів пам'яток, великий практичний досвід в розкопках курганів, городищ, валів тощо, були гідно оцінені археологічним співтовариством. За дорученням організаторів з'їзду В. Б. Антонович узяв участь (разом із Д. Я. Самоквасовим та Л. К. Іванівським) у написанні «Инструкции для описания городищ, курганов и пещер и для производств раскопок курганов», оголошеної на з'їзді. Через п'ять років під час підготовки до V Археологічного з'їзду в Тифлісі (1881) він дав згоду очолити дослідження курганів північного Кавказу, а також «взяв труд» (прийняв на себе обов'язок) скласти детальну програму діяльності «курганної» експедиції. До виконання поставленого завдання залучив одного з своїх учнів – В. Л. Беренштама. В межах організаційних заходів до з'їзду ними спільно була укладена «Инструкция для исследования курганов та інших стародавніх пам'яток Північного Кавказу» [17],

а навесні та восени 1879 р. проведені розкопки курганів на території сучасної республіки Інгушетія (РФ) та городища на Дубинці поблизу м. Катеринодар (нині м. Краснодар, РФ). За результатами розкопок була надрукована спеціальна розвідка В. Л. Беренштама «Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году» [18].

Та все ж таки нас цікавлять передусім досягнення В. Л. Беренштама як першо-прохідника в справі «освоєння» археологічних скарбів Нижньої Наддніпряни. На підставі усіх наявних, але все ж таки, на жаль, не вельми численних джерел спробуємо в історичному контексті аргументовано відповісти на питання: що становили собою знахідки Беренштама в царині археології острова Хортиця — перлини Степової (Південної) України, сакрального місця української національної свідомості, та чи мають вони цінність для сучасних дослідників?

Зазначимо, що попередня археологічна розвідка на острові була здійснена в 1876 р. Яковом Павловичем Новицьким (1847 — 1925), який обстежив печери острова і надіслав свої описи до Києва [19, с. 131]. З 1878 р., постійно проживаючи в м. Олександрівську Катеринославської губ., Новицький протягом десятиріч досліджував пам'ятки історії й культури та природи цього регіону. Розгорнуту інформацію про виявлені кургани Я. П. Новицький подав в праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности» (вперше була опублікована в № 55 «Одесского вестника» за 1876 р., в подальшому з'явилися інші, більш розгорнуті редакції). Яків Новицький наступним чином змалював археологічні старожитності цього дива природи: «В нескольких местах остров покрыт курганами, оставленными древними восточными народами в память о себе. Особенно отличаются своими размерами две могилы, стоящие рядом посредине острова. Всех курганов на Хортице — 57. На некоторых из них, по рассказам стариков, стояли каменные бабы еще в сороковых годах, но позже кем-то украденные. Вне сомнения, Хортицкие курганы скрывают много сокровищ, которыми обогатилась бы наша археология, но потому что край отдален от центров просвещения, вряд ли скоро привлечет он к себе исследователей. В северо-восточной части острова, выше колонии, находятся большие каменные скалы, входящие в Днепр, а немного выше Савутиной балки встречаются скалы с темными пещерами, покрытыми лесом. Именно здесь, по рассказам старожил, было укрытие российских крестьян, убегающих от солдатчины. В этих темных пущах скал вырастают роскошные папоротники да зеленеют мхи различных видов. Флора и фауна острова — самая разнообразная».

На початку 1878 р. В. Л. Беренштам було обрано членом-кореспондентом МАТ, а через три роки (15 травня 1881 р.) — його дійсним членом [20]. В червні 1878 р. В. Б. Беренштам за дорученням МАТ провів самостійні розкопки на о. Хортиця. Для участі в розкопках ним було запрошено катеринославських громадянців — письменника та судового слідчого Д. В. Марковича, учителя Г. В. Донціва та композитора М. В. Лисенка. Двоє останніх, як і В. Л. Беренштам, були учасниками III Археологічного з'їзду в Києві. Цікаво, що Микола Віталійович Лисенко у листі до М. П. Драгоманова від 15 листопада 1878 р. згадував про те, як улітку того року він разом з Беренштамом здійснив археологічну подорож на Хортицю в ареалі можливої локалізації Запорозької Січі [10, с. 158]. За спогадами М. В. Беренштам-Кістяківської, в розкопках курганів на о. Хортиця брав участь професор В. Б. Антонович [21, арк. 17 — 18]. Але цей факт не знаходить документального підтвердження в інших джерелах.

Я. П. Новицький з об'єктивних причин не зміг взяти участь в цих розкопках. В 1877 р. він припинив учителювання в Ольгінській школі і на запрошення Чернігівського губернського земства став до праці в статистичному бюро, яке очолював О. О. Русов. Лише в кінці літа 1878 р. він повернувся до Олександрівська [19, сс. 41 – 42]. Вже після завершення розкопок в листі до Я. П. Новицького (від 14 вересня 1878 р.) В. Л. Беренштам напише: «... Весною я надеюсь с Вами видеться; мне предложено продолжить раскопки на Хортице; я думаю приехать на Светлый праздник и потом в мае; прежде всего тогда Вас отыщу, и если Вам будет угодно, то работать будем вместе». Як людина емоційна й доброзичлива, він щиро побажав Я. П. Новицькому успіхів у проведенні розкопок на о. Хортиця [19, с. 131].

У 1890 р., на прохання Я. П. Новицького, В. Л. Беренштам розшукав у своєму приватному архіві записи минулих років та детально доповів у листі щодо отриманих результатів. Згодом подану інформацію Яків Павлович вмістив у названій вище праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности», де між іншим зауважив: «Раскопано им 6 курганов, из них 3 в могильнике IV, один в V и два в VI. Так как раскопка эта предшествовала нашей и по результатам имеет с нею связь, позволяем себе привести здесь письмо Беренштама, ныне покойного, в котором он любезно поделился сведениями. Считаем, однако, уместным оговориться, что переписка об этой раскопке нами возбуждена была в 1890 году, т. е. по истечении 12 лет, когда Беренштам, по службе, перемещен был из Киева сначала в Псков, а потом в Петербург и был в затруднении дать более подробные сведения. Вот дословное содержание его письма, датированного: «СПб. 18 февраля 1890 г. Вознесенский пер. д. № 12, кв. 23». В листі В. Л. Беренштам писав: «... В июне 1878 года на острове Хортице я раскопал 6 курганов; я принужден был прекратить работу, так как получил известие о смерти близкого друга и о болезни маленькой дочери. Дневник раскопок и найденные вещи я вскоре после возвращения выслал из Киева в Московское Антропологическое * Общество, которым был командирован. Целый ряд всяческих происшествий настолько в то время отвлек мое внимание от археологии, что я даже не проследил за дальнейшей участью дневника и вещей; не знаю даже, напечатан ли первый?»

Желая доставить нужные Вам сведения, я перерыл свои бумаги и нашел некоторые черновики и подробный, доставленный мне в то время план Хортицы с обозначением старинных окопов, насыпей и курганов в масштабе одной версты в англ. дюйме; если план этот может быть Вам полезен, то по первому требованию вышлю его Вам.

Что до раскопки курганов, то все они находятся в 3-х группах к югу от окопов, которые пересекают середину острова (в 1 версте от колонии); в ближайшей от окопов группе (1/2 в.) было разрыто 3 кургана, в следующей 1 курган, наконец, в самой южной 2.

Насколько я могу судить по не вполне сохранившимся черновикам, в самой северной из 3-х названных групп курганов они имели от 1 до 3 аршин высоты, окружность от основания от 17 до 20: некоторые курганы обросли кустарником (волошанкой) — признак, что поверхность насыпи в значительной степени

* Назва «Антропологическое общество» вживана В. Л. Беренштамом, очевидно, помилково. В 1863 р. при Московському університеті було створено «Императорское Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии» (ця назва використовувалась із 1868 р.), з відділом антропології. За статутом товариство виконувало інші функції і дозвіл на проведення археологічних розкопок не видавало.

состоит из кладки валунов. Под последними — слой топтаной глины, ниже горизонта четырехугольная яма в 1 арш. и вершка глубины от запада к востоку, в которой разрозненные кости скелета, многие кости изломлены, в человеческом черепе находился череп грызуна; близ костей бронзовые стрелы, куски совсем ржавого железа, глиняные бусы и немногие черепки от глиняной посуды. Под костями слой валунов. В 2-х из 3-х курганов по глиняному кувшину; на одном грубо выцарапан олень. В насыпи курганов и под скелетом найдены траншеи, вероятно следы, оставленные кладоискателями.

В следующей, более южной группе, раскопан 1 курган (окружн[ость] 16 саж., выс. 1 арш. 2 в.). Тут валунов не было, а под насыпью на высоте горизонта опять разрозненный скелет сильно истлевший, от севера к югу, черепа и грудной кости не было; судя по окраске земли и останкам дерева, труп был в



Острів Хортиця. Поштівка поч. ХХ ст. з колекції ЗОКМ

деревянном гробу или же обложен деревянными досками; на уровне скелета глиняный сосуд (гличик), яичная скорлупа, бронзовая иголка в 3 в. длиною и 2 бронзовые стрелы.

В самой юго-восточной группе было раскопано 2 кургана; на горизонте или немного ниже 1/2 арш. (не разберу, так как написанное карандашом стерлось) совершенно истлевшие кости; в одном кургане с юго-запада на северо-восток (череп на юго-запад) скелет лежит на правом боку с протянутыми вдоль туловища руками и согнутыми в коленях ногами; тут же разбитый глиняный горшок; в другом много черепков от глиняных сосудов, а также 3 целых таких же сосуда и несколько фрагментов человеческих костей, а также разбросанные человеческие зубы. Высота этих курганов 12 арш., окружность 2535 саж. Не могу вполне точнее восстановить, было ли изображение оленя на горшке 1-й или 3-й группы.

Вот все, что я могу сообщить Вам на основании сохранившихся лишь отчасти черновок. Как видите, не много Вы здесь извлечете; об этом крайне сожалеет душою * Вам преданный В. Беренштам» [22, сс. 19 — 21].

* В оригіналі написано «душевно».

Далі йде коментар Новицького: «Вслед за этим печатая наш небольшой дневник, считаем нужным пояснить, что на Хортице нами одновременно раскопано 10 курганов, а именно: в 1904 году — 6, в 1905 — 1 и 1908 г. — 3. Раскопанные курганы, однако, мы признали более удобным пронумеровать не в хронологическом порядке их вскрытия, а в порядке принятого нами размещения могильников».

Але повернемося до оцінки проведених В. Л. Беренштамом-археологом розкопок. Із надісланої ним стислої інформації можна зробити наступні висновки. Розкопки проводилися у відповідності до «Инструкции для описания городищ, курганов и пещер и для производств раскопок курганов», ухваленої на III Археологічному з'їзді [23]. В тексті присутні: топографічний опис розташування курганів у відповідності до плану острова та їхня прив'язка до окопів; визначена кількість курганних груп («Описание курганов», п. 1 — 7). Усі етапи роботи фіксувалися у щоденнику («Инструкция для производства раскопок курганов», пункт 2: «Каждый курган, при раскопках которого дневник не был составлен, считается утерянным для науки»). В кожній із курганних груп було розкопано відповідно 3, 1 і 2 кургани (пункт 5). До початку розкопок насипи курганів були виміряні, визначена їхня висота та окружність в аршинах, зроблено опис насипів (пункт 3, а — с). Розкопки курганів розпочиналися з визначення характеру та щільності ґрунту біля підніжжя насипу (пункт 4). Ґрунт знімався пошарово та «колодцем» («колодязем») (пункт 6). У тексті, з прив'язкою до курганів, присутні опис форми могильної ями, залишків дерев'яної конструкції труни; розташування кісток скелетів, стан їхнього збереження, опис поховання, орієнтація за сторонами світу; короткий опис знахідок; подане, по можливості, їхнє розташування відносно кісток або скелету (пункти 9, 11, 12). Щоправда, Беренштам не залишив вказівок стосовно приналежності курганів або виявлених ним поховань до визначених на той час археологічних культур. І все ж таки, незважаючи на ці обставини, слід визнати високий професійний рівень проведених В. Л. Беренштамом археологічних розкопок. На жаль, колекція його знахідок досі не розшукана, сліди її губляться в фондах наукових установ Москви та Санкт-Петербурга [24, с. 191].

Яким чином інтерпретують археологічні пошуки Беренштама сучасні автори? Так, Дмитро Кобалія зазначає, що «часто отриманий в результаті розкопок [В. Л. Беренштама] матеріал залишався неописаним, хронологія і культурна приналежність могил виявлялася остаточно нез'ясованою. ... Але все ж якщо оцінювати результати проведених розкопок з позицій і вимог археологічної науки кінця XIX — початку XX ст., то слід визнати, що зі своїми завданнями В. Л. Беренштам впорався» [25, сс. 14 — 15] *. Він також підкреслює, що «розкопки, проведені Беренштамом, цілком відповідали своєму часу. Вони велись квадратно-гніздовим методом, тому не випадково в розкопі того чи іншого кургану фігурує тільки одне центральне поховання. У XIX сторіччі розкриття всього насипу не практикувалося і головною метою дослідження були знахідки. ... Розкопував Беренштам переважно скіфські курганні поховання. Деякі з них можуть бути датовані і значно більш раннім часом. До честі археолога, вже тоді звертається увага на положення покійника, конструкцію і стан насипів. На 2006 рік нам відомий лише один курган, який може бути пов'язаний із тією пам'ятною експедицією У народі його називають курганом Беренштама» [25, сс. 14 — 15].

* Зазначимо, що сучасні археологи мають в своєму розпорядженні лише чернетки польових записів В. Л. Беренштама і згідно ним оцінюють результати розкопок.

Інший дослідник Хортиці, Арнольд Сокульський характеризує В. Л. Беренштама як «першого професійного археолога о. Хортиця», підкреслюючи, що саме «археологічні дослідження Беренштама на о. Хортиця допомогли виділити на його час шість локальних курганних груп ... Археологічні факти розкопаних курганів дають змогу певною мірою визначити широкий спектр стародавніх культур від неоліто-ямного часу до часів козацької доби й воєнної колонізації Хортиці в часи російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. ... В. Л. Беренштамом вперше були отримані археологічні матеріали про існування на о. Хортиця культу «Зоряного оленя» в добу середньої бронзи» [24, сс. 191, 498 — 499]. На його думку, розкопки В. Л. Беренштама, Я. П. Новицького та інших дослідників «не раз давали світу археологічні артефакти, що мали хортицький фольклорний характер, численні пам'ятники й історичні місця». В урочищі Сагайдачного Беренштам розкопав в кургані козацьке поховання, у Музичній балці виявив культурний шар козацької стоянки XVI — XVII ст., який потребував подальшої детальної ідентифікації [24, с. 331].

Показово, що В. Л. Беренштам мав наміри продовжити розкопки на о. Хортиця. В травні 1879 р. він звернувся з проханням до керівництва МАТ щодо надання йому та члену-кореспонденту Імператорської Археологічної комісії М. О. Константиновичу * свідоцтва на право проведення спільних розкопок курганів в Чернігівській **, Полтавській, Катеринославській губерніях [26]. Але пропозиція В. Б. Антоновича щодо можливої участі в заходах по підготовці V Археологічного з'їзду в Тифлісі несподівано змінила його наміри.

У 1898 р. Вільям Беренштам за станом здоров'я відійшов від педагогічної праці, вийшов у відставку і повернувся до рідного Києва. Але й тоді, як свідчили мемуаристи, «не розлучився він із своєю любов'ю до археологічних досліджень, тому негайно приєднався в Києві до товариства, яке влаштувало тут місцевий музей старожитностей і мистецтв» [4, с. 274]. Це було «Товариство любителів старожитностей і мистецтв» (1897), яке ставило на меті «збирання пам'яток в інтересах науки, а також для розвитку естетичного смаку і художньої освіти», всіляко сприяючи своєю діяльністю фундації Київського міського художньо-промислового і наукового музею.

Бібліографія

1. Іваницька С. Г. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам — дослідник місцевих старожитностей / С. Г. Іваницька // Краєзнавство: всеукраїнський науковий журнал. — 2012. — № 1. — С. 57 — 66.
2. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — К. : Феміна, 1995. — 848 с.
3. В. Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. — 1904. — Т. 87. — Кн. 12. — Отд. 1. — С. 686 — 695.
4. Науменко В. П. Памяти В. Л. Беренштама / В. П. Науменко // Киевская старина. — 1906. — Т. 92. — Кн. 2. — С. 257 — 275.

* Разом з М. О. Константиновичем вони були учасниками III Археологічного з'їзду в Києві. На цьому з'їзді М. О. Константинович оприлюднив реферат «О курганах в Черниговском уезде».

** У 1889 р. Беренштам очолив археологічну експедицію, що проводила ІАК в Остерському повіті Чернігівської губернії. Об'єктом дослідження стали літописні міста Чернігово-Сіверської землі між Лутавою та Морівійськом.

5. Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. О. Єфремов; [упоряд., вступна стаття І. Гирича]. — К. : Темпора, 2011. — 792 с.
6. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861 — 1907) / Є. Х. Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. — 504 с.
7. Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. — Вибрані праці. — К. : Юрид. думка, 2006. — Т. 2. Юридичні праці [упоряд. І. Б. Усенко (кер. колективу) та ін.]. — С. 169 — 214.
8. Полонська-Василенко Н. П. Михайло Михайлович Могилянський / Н. П. Полонська-Василенко. Спогади. — К. : КМА, 2011. — С. 492 — 501.
9. Беренштам В. Л. Из школьных лет А. С. Лашкевича / В. Л. Беренштам // Киевская старина. — 1899. — Т. 67. — Кн. 11. — С. 249 — 269.
10. Архів Михайла Драгоманова. — Варшава : Український науковий інститут, 1938. — Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870 — 1895 рр.). — 445 с.
11. Іваницька С. Г. Образ Тараса Шевченка в інтерпретації діяча Старої (Київської) громади Вільяма Беренштама / С. Г. Іваницька // Українська біографістика: зб. наук. праць — К. : НБУВ, 2014. — Вип. 11. — С. 54 — 72.
12. Беренштам В. Л. Дневник раскопок, произведенных 24 мая 1880 г., близ деревни Муравичи (Псковского уезда) / В. Л. Беренштам, И. И. Васильев, А. М. Кислинский // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества [под ред. Д. Н. Анучина]. — М. : [б. м.], 1885. — Т. 10 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.snor.ru/?an=sc_215_3
13. Седов В. В. Жальники / В. В. Седов // РА. — 2000. — № 1. — С. 7 — 12.
14. Формозов А. А. Муромские исследователи каменного века / А. А. Формозов // Муромский историко-художественный и мемориальный музей: Уваровские чтения — III (Муром, 17 — 19 апреля 1996 г.). — Муром, 2000. — 250 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.museum-murom.ru/page.html?pid=123>.
15. Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа / А. С. Уваров // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 19 — 38.
16. Забелин И. Е. В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки? / И. Е. Забелин // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 1 — 17.
17. Инструкция В. Б. Антоновичу и В. Л. Беренштаму для исследования курганов и других памятников северного Кавказа // Пятый Археологический съезд в Тифлисе. I. Труды предварительных комитетов. Изд. под ред. секретаря Московского предварительного Комитета И. Д. Мансветова. — М. : Синодальная типография, 1882. — С. 42 — 44 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm#05_01
18. Беренштам В. Л. Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году / В. Л. Беренштам // Пятый Археологический съезд в Тифлисе. I. Труды предварительных комитетов. Изданы под ред. секретаря Московского предвари-

тельного Комитета И. Д. Мансветова. — М. : Синодальная типография, 1882. — С. 297 — 320 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm#05_01

19. Іваннікова Л. В. Яків Новицький фольклорист, історик, педагог / Л. В. Іваннікова. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2010. — 386 с.

20. Московское археологическое общество. Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 — 1914 гг.) [под ред. П. С. Уваровой, И. Н. Бороздина]. — М. : скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. — Т. 2. Биографич. словарь членов Об-ва. — Список трудов чл. Об-ва, помещенных в изд. Об-ва. 1915. — XXII, 447, 257 с., 24 л. портр.

21. Інститут рукопису НБУВ. — Ф. Х., спр. 5301: Кистяковская М. Биография Беренштама. 22. 12. 1925. Рукопис. Оригінал. — 38 арк.

22. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності / Я. Новицький. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. — 88 с.

23. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — IV, LXXXV, 352 с., 2 л. ил.

24. Сокульський А. Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорізького козацтва / А. Л. Сокульський. — Запоріжжя : КПУ, 2008. — 764 с.

25. Кобалія Д. Хортиця: археологічне вивчення / Д. Кобалія // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2007. — № 2. — С. 14 — 29.

26. Древности. Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества. — М. : Синодальная типография, 1881. — Т. IX. — Вып. 1. — С. 1 — 88 + 1 — 54.

Иваницкая С. Г., Ляшко С. М.

Вильям Беренштам как исследователь археологии Хортицы

В статье представлены краткие биографические сведения и кратко очерчены главные направления общественно-политической и научной деятельности Вильяма Людвиговича Беренштама (1839 — 1904), педагога, общественного и литературного деятеля второй половины XIX в., члена Старой громады. Освещены взаимоотношения с александровским исследователем запорожской старины Я. П. Новицким. В контексте тогдашних археологических инструкций и практик систематизированы и проанализированы археологические исследования В. Л. Беренштама, прежде всего опыт раскопок курганов на острове Хортица.

Ivanytska S. G., Lyashko S. M.

William Berenshtam as a researcher archeology of Khortytsia island

In the article short biographic information is given and main directions of civil, political and scientific activity William Liudvigovych Berenshtam (1839 — 1904), pedagogue, public and literary figure of the second half of XIX century, member of «Stara Gromada» are briefly outlined. Relations with Ya. P. Novitskiy, research of Zaporizhyzhia antiquity from Oleksandrivsk, are described. In the context of archeological instructions and practices of those times W. L. Berenshtam's archeological investigations have been classified and analyzed, first of all, experience of excavations of barrows on island Khortytsia.

**ПЕРШИЙ «КЛАСИЧНИЙ ПОВОРОТ» ЗАПОРІЗЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ:
ПАМ'ЯТКА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ «БУДИНОК
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ»**

Художня культура повітового Олександрівська у своїх визначальних рисах тяжіла до обивательського розуміння практичності. Зображувальний лаконізм та цегляна тектоніка місцевої архітектури добре підкреслювали скутість естетичних уподобань населення. Окремі стильові прориви — міська чоловіча гімназія або будинок Ланшина, — здебільшого, становили виняткові випадки збігу господарських потреб міста та особистих обставин у житті талановитих зодчих. У відомому смислі Олександрівськ був позбавлений художньої селекції. Якщо на зведення певної будівлі оголошувався конкурс, то це не було змагання архітектурних проектів. Конкурували ціни, матеріали, підрядники, але не зодчі. В таких умовах роль професійного архітектора часто зводилася до функцій кресляра та виконавця робіт.

Порівняно вузький ринок будівельних робіт та низький попит на художньо-стильову оригінальність зумовлювали відтворення добре засвоєних зразків еkleктичної архітектури. Zenітом олександрівської еkleктики стали будівлі механіко-технічного училища (1901) та жіночої гімназії (1903). Олександрівськ залишався містом, яке не знало архітектурної класики з її розвинутими пластичними та ордерними елементами. Для цього не було ані соціально-історичних передумов (наявність важливих державних інституцій або сановитих громадян міста), ані передумов ментальних (орієнтація на столичні зразки або переживання власного досвіду класики). За таких обставин поява у художньому просторі міста неокласичного за суттю об'єкта знаменує першу мистецьку інтервенцію, що спокушає обивателя високою загальноєвропейською традицією. Цим об'єктом стає зведений продовж 1913 — 1915 рр. будинок Олександрівської повітової земської управи, де нині розташований обласний краєзнавчий музей.

Архівні матеріали, які висвітлюють зведення будинку по вулиці Троїцькій, 29, добре відомі серед істориків старого Олександрівська завдяки публікації Карафін К. С. [1]. Дотримуючись суто фактографічного підходу, даний автор вдається до детального огляду протоколів земського зібрання та уникає спеціальних проблем архітектурно-художньої творчості і стилю. Залишена у такий спосіб дослідницька перспектива заохочує ще раз звернутися до обставин зведення управи з метою виразнішої постановки питання щодо її авторства та місця у художньому середовищі Олександрівська.

9 листопада 1912 р. спеціально призначена комісія дійшла висновку про неможливість розширення службових площ земського дому, спорудженого у 1874 р.: «надстройка двух етажей с затратой около 100 тысяч не рациональна, так как не даст возможности составителю проекта достигнуть удовлетворительных расположений помещений, объема их, количества света и т. п.» [2, сс. 25 — 26]. Зваживши на висновок комісії, земська управа доручила технічному відділенню скласти проект та кошторис для нового будинку земського дому [2, с. 22].

Проект було виконано узимку 1912 — 1913 рр. У березні 1913 р. він поступає на розгляд гласних. Його авторство залишається складною проблемою. За підсумками апробації проекту технічний персонал управи було премійовано без

наголосу на заслугах окремих осіб, що свідчить про виконання проекту силами колективу [2, с. 16]. Місце окремих спеціалістів у даному колективі потребує ретельного з'ясування, однак і без цього можна відзначити зростання фахового рівня олександрівських інженерів. Вони спромоглися самостійно та в стислі строки спроектувати оригінальний за масштабами і рішенням сучасний твір цивільної архітектури. Причому сталася неймовірна для міста річ: замість звичної зображувальності декоративної цегляної кладки художня виразність твору досягалася через композицію ордерних та пластичних елементів. Фактично було кинуте виклик цегляній тектоніці, яка рясно засіла у свідомості забудовників та загалу міста. Спротив усталеної системи вподобань було легко передбачити, але новаторський азарт проєктантів охопив і членів земського зібрання, які зажадали увізразнити нове слово в місцевій архітектурі належним оздобленням: «все наружные колонны должны быть сделаны из тесаного гранитного камня» [2, с. 19].

Саме у період виконання проекту нового земського дому технічне відділення очолив Яків Карлович Делант. Перебування Деланта на керівній посаді повітового інженера часто зумовлює його ототожнення з автором проекту земського дому. Для підтвердження цієї думки наводиться підпис Деланта на графічній частині проекту будинку [1, с. 92]. Утім, навряд чи такий підпис можна віднести до беззаперечних доказів, адже повітовий інженер за сучасними мірками відповідає посаді головного архітектора, який також ставить свій підпис на багатьох проєктах, підтверджуючи їх апробацію.

Висновок про авторство Деланта потребує обережного ставлення. Відома заява гласного Василя Беккера, що буцімто проєкт «составлен спешно одним только инженером, нам еще мало известным» [2, с. 8] суперечить вищевказаному рішенню земського зібрання про преміювання технічного персоналу управи, що складався принаймні з 2 інженерів (Яків Делант та Володимир Бабіков) та 5 техніків [2, сс. 452 – 453]. Та й сам Беккер невдовзі змінить думку про «наспіх» виконаний проєкт і захищатиме той перед рештою гласних [2, с. 14]. Вказане коливання настроїв, вочевидь, спричинила не раптова особиста симпатія до Деланта, а робота Беккера у складі спеціальної комісії із вивчення документації, наданої управою — її технічним відділенням. Роль Деланта тут опосередкована широким колом обов'язків як керівника технічного відділення. Навряд чи у нього була можливість одноосібно братися за об'ємний проєкт земського дому, полишивши інші об'єкти повітового будівництва, у тому числі новий корпус олександрівської земської лікарні, проєкт якої знов-таки приписується Деланту. Обсяг виконуваних у 1913 р. будівельних та ремонтних робіт, а це понад 1 млн. крб. [2, с. 453], виключав такі форми індивідуальної роботи, коли на кожен об'єкт архітектор (цивільний інженер) самостійно складав проєктно-кошторисну документацію і надавав її на затвердження замовнику. Діяв складніший спеціалізований розподіл праці. Операції з виконання креслень та складання кошторису з точки зору професійної архітектурної діяльності вже не вимагали зосередження усього фронту робіт в одних руках.

Пріоритет Деланта полягає не в одноосібному авторстві, а в добрій організації архітектурно-будівельного процесу — від передпроектних робіт до здавання об'єкту. Велике господарство повітового земства вітало саме такий новий тип архітектора-організатора, що постав як нагальна альтернатива неквапливій келійній діяльності архітекторів-митців. Прихильність Деланта до розумного розподілу праці засвідчує новий штат технічного відділення, представлений повітовим

інженером у перший рік перебування на посаді. Основний наголос перенесено на креслярню, «дабы не было остановки в постройках за неимением чертежей, а также, чтобы своевременно представлялись к Собранию проекты и сметы, чтобы производилась проверка построек на месте работ, составлялись квитанции и окончательные расчеты» [2, с. 453]. Земське зібрання погодилося із цими аргументами та затвердило новий штат.

Стиль Деланта-організатора був затребуваний і в радянській час, зокрема, при створенні генерального плану соцміста у Дніпродзержинську [3; 4]. Професіоналізм повітового інженера виявився в умінні надати творчого характеру колективній праці вузькоспеціалізованих фахівців. Кероване ним технічне відділення у повній мірі впоралося із завданнями, поставленими під час зведення «палацу земських установ». Не виключено, що з приводу окремих питань олександрівські інженери зверталися до губернських колег. Як відомо, у листопаді 1912 р. для освідчення стану старої будівлі земського дому було запрошено «земского губернского инженера А. Ф. Доллежала, инженеров В. А. Яксона, С. А. Костевича, В. А. Эстровича, В. А. Зотова, Ф. Ф. Булацеля» [2, с. 25].

Професійне коло, звідки місцеві службовці могли запозичувати оригінальні ідеї, було досить великим і представницьким. Не слід забувати, що напередодні численні схвальні відгуки дістає виконане Естровичем неокласичне рішення будівлі Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку у Катеринославі. Маскарони та інші пластичні елементи даного твору цілком впізнаванні і в оздобленні Олександрівської земської управи, що підкреслює цехову єдність губернської архітектурної спільноти в прикладній тематизації стилістичних засобів. Повітові інженери не становили в професійному плані самодостатньої групи, а користувалися новими ідеями та типовими рішеннями, що народжувалися в ході спілкування із колегами на губернському та вищому рівні. Перший «класичний поворот» місцевої архітектури можна вважати наслідком саме такої професіоналізації земських кадрів і творчого запозичення ними успішної серед освіченої публіки стильової «риторики».

Нове покоління олександрівських цивільних інженерів на чолі з Делантом здатне було вписати свій замисел в будь-яке середовище, визначене управою та гласними. Управа обрала шість варіантів можливих планових місць для розміщення будинку нового земського дому: «1) место Вильнера [на розі Пушкінської площі та вулиці Філіпівської] по цене 75 руб. за квадратную сажень, 2) место Чудновского [квартал із боку Катерининської залізниці, обмежений вулицями Жуковського, Троїцькою та Покровською], 3) Майоренко, 4) наследников Гладкого, 5) Куржупова рядом со зданием Управы и 6) Городское место [біля Комерційного училища]» [2, сс. 2, 22].

За підсумками дебатів у земському зібранні та відкритого голосування жодне з пропонованих місць не дістало достатньої кількості голосів. Лише балотування у закритому режимі — без сторонніх комерційних впливів — надало незаперечну перевагу плановому місцю П. Ф. Майоренка, розташованому на розі вулиць Олександрівської та Троїцької (23 проти 9) [2, с. 7]. Воно вирізнялося наближеністю до центру і старого земського дому, зручністю пересування по бруківці («вблизи вокзалов, банков, гостиниц»), можливістю розширення за рахунок придбання сусідньої ділянки І. М. Біленького. До негативних обставин гласні відносили наближеність пивних [2, сс. 5 — 6]. Вони уповноважили управу придбати планові місця Майоренка (578,66 кв. сажнів) та Біленького (273,6 кв. сажнів) «за общую плату не

свыше шестидесяти пяти тысяч рублей» [1, с. 89; 2, с. 7]. Навпроти обраної ділянки, через вулицю Троїцьку, розміщувалася одноповерхова міська управа (з мезоніном та оглядовою баштою), через вулицю Олександрівську, — двоповерхова прибуткова нерухомість. Ландшафт майбутньої забудови визначався пократим схилом за напрямом вулиці Троїцької у бік вулиці Соборної.

6 березня 1913 р. було заслухано доповідь спеціальної комісії із числа гласних щодо розгляду «плана и сметы земского дома». Триповерховий будинок із підвальним поверхом мав Г-подібну планувальну структуру з виразним кутовим об'ємом у вигляді полуротонди — характерним засобом увиразнення архітектурної маси на перетині вулиць [5, с. 150]. Члени комісії запропонували низку змін у проекті: 1) винести з об'єму будинку в'їзну браму (по вулиці Троїцькій), вивільнене місце використати для обладнання приміщень архіву; 2) організувати додаткові віконні отвори для кращого освітлення коридорів; 3) збільшити глибину кімнат та ширину коридорів; 4) бутову кладку фундаменту здійснити на цементному розчині (замість традиційного вапняного); 5) організувати міжповерхові сходи із розрахунком можливості обладнання ліфту. Прозвучала і відома пропозиція щодо виконання колон з тесаного граніту [2, с. 18 — 19].

Опонуючи в цілому схвальним відгукам комісії, гласний Петро Гладкий іронічно зауважував: «Комиссия обратила свое внимание на красоту и изящество здания, но не заметила того, что новое здание почти в восемь раз больше старого и что в нем очень много лишних комнат». Головний доповідач від комісії Василь Беккер відповів на закид: «и старое здание, очевидно, строилось со значительным запасом, так как половина его сдавалась под Съезд Мировых Судей, а потом Земских начальников» [2, с. 14].

Прогнозованим каменем спотикання і для членів спеціальної комісії, і для решти гласних стало опорядження вуличних фасадів нового земського дому. Місцеву публіку не полишав потяг до узвичаєної цегляної тектоніки. За підсумками звіту комісії ухвалюється рішення личкувати фасади особливою цеглою («взамен предлагаемой в проекте штукатурки») [2, с. 15]. Утім, питання не дістало остаточного розв'язання. Земське зібрання повернулося до нього на позачерговій сесії у січні 1914 р. Фактично йшлося про професійну репутацію земських інженерів. Вони опинилися у лещатах між естетичною упередженістю замовника — земського зібрання — та цеховими правилами стильової виразності. Лише принципова позиція Деланта допомогла запобігти профанації первинного задуму. Керівник технічного відділення наголошував на негативних наслідках керамічного або цегляного личкування головних фасадів. Запроектоване для них ампірне рішення не передбачало мереживо дрібних швів, утворюваних кладкою. Попри вперте небажання частини гласних полишити «практичну» цегляну естетику та почати застосування у будівельній практиці таких сучасних матеріалів, як теразитове покриття, Деланту вдалося вибороти рішення про передачу даного питання на розсуд управи. Остання зробила крок назустріч «класичному повороту». Вуличні фасади діставали вільної відкритої площини стін.

Загальний кошторис будівництва склав 175 тис. крб. [2, с. 16]. Земське зібрання визначило наступні джерела покриття видатків: кредитна застава старого і нового земських домів та спеціальна державна субвенція по закону від 5 грудня 1912 р. [2, с. 357]. Будівництво розпочалося у червні 1913 р. Головний підрядник Самуїл Литинський зобов'язався «указанные в проекте и смете работы выполнить аккуратно и добросовестно, из своих материалов, своими людьми

и орудиями» [1, с. 94]. Нагляд за веденням робіт прийняв повітовий інженер Делант [6, спр. 769, арк. 4].

Новобудова відкрила широкі можливості для розв'язання наявних службових і соціально-побутових проблем. Більшість приміщень підвального поверху відводилася для квартирування обслуговуючого і молодшого персоналу земської управи (шофери, сторожі, десятники). Також тут було запроектовано архів. Перший поверх призначався для технічного відділення і бухгалтерської служби. На другому поверсі мали розміститися голова управи, допоміжні служби та велика зала засідань. Третій поверх призначався для потреб медичного і агрономічного відділень, шкільної ради, бібліотеки і музею земської управи [6, спр. 769, проект земської управи]. Один з кабінетів відводився гідротехніку. Відбулося довгоочікуване зосередження усіх служб земства, що мало полегшити повсякденну діяльність управи.

Обраний для художнього оформлення будинку стиль становить окрему проблему. Він поєднав у собі умовність ретроспективізму та нарочитість архітектури владних інституцій. Це був зовсім не класичний ампір з його археологічною достеменністю, увагою до окремих елементів та розкриттям єдиного задуму у тектоніці. Несучі стіни тут виконували ординарну роль площини для розміщення типової скульптурної пластики з архітектурних майстерень. Із часом виявиться, що позбавлення фасадів пишних прикрас мало позначилося на цілісності сприйняття будинку як художнього твору. В даному випадку неоампірне рішення дорівнювало монументальній виразності, підкресленій засобами класичної архітектури. Це наочно підтверджує сучасний стан пам'ятки.

Об'єм прорізаного арковими вікнами підвального поверху увиразнюють кам'яне рустування та суцільна тяга, виконані з рожевого граніту. Регулярний ритм повздовжніх вуличних фасадів визначають прямокутні вікна, кожне з яких акцентовано в ярусі першого поверху сандриком-фронтоном і підвіконною балюстрадою, другого поверху — профільованими прямим сандриком і карнизом, підвіконною фільонкою. Ряди вікон третього поверху підкреслено суцільною підвіконною тягою, яка гармонізує перехід до меншої товщини кладки стін останнього поверху. Широкий масивний профільований карниз будинку декоровано мутулами. Обидва крила вінчає парапет, сформований чергуванням глухої стінки та балюстради.

Світло-сіра колористика вуличних фасадів найкраще пасує виконаним з рожевого граніту русту та ордерним деталям.

Крило будинку уздовж вулиці Олександрівської має самостійне центральное осьове рішення. Композиційний центр увиразнює оформлений у підвальному поверсі вхід до будинку, фланкований парою розкріпованих еркерів. Останні відступають за головну лінію фасаду лише на рівні підвального і першого поверху. Еркери виділено рустованими прямокутними пілястрами, поверхня розкріповування членована парами півколон. На рівні другого та третього поверхів композиційний центр акцентують балкони з балюстрадним парапетом. Балкон другого поверху фланковано прямокутними пілястрами з рожевого граніту. Вихід на балкон третього поверху вінчає підкреслене карнизом променеве вікно з арковою лиштвою. Ідею самостійного рішення західного крила завершує прямокутна башта з вікном, яка вивищується у розриві фронтону. Фактично західне крило дістає додатковий аттиковий об'єм, оформлений розкріповуванням стін, лопатками і горизонтальними тягами. Башту покриває

металевий купол (оцинкований лист) із крупним сферичним навершям. Купол оточено балюстрадою.

Крило будинку уздовж вулиці Троїцької з північного сходу (на межі садибної ділянки) завершується ризалітом з кам'яним рустуванням на рівні першого поверху. Самостійне рішення ризаліту підкреслено тридольним ритмом віконних прорізів: стандартні вікна по центру на кожному поверсі фланковано парою вузьких піввікон. Архітектурна пластика стандартна — тяги, карнизи, сандрики, фільонки та підвіконна балюстрада. Завершує ризаліт ступінчастий аттик, внутрішнє поле якого прикрашає глуха арка, що спирається п'ятами на карниз з двома модульйонами.

Центральна полуротонда членована на три яруси. До нижнього ярусу увійшли підвальний і перший поверх, середній — спільний об'єм другого і третього поверхів, верхній — аттиковий поверх з щипцем, що раніше прикрашав геральдичний сюжет. Купол полуротонди вкрито оцинкованим металевим листом. Потужні несучі простінки першого ярусу рустовано квадратами рожевого граніту. По центральній планувальній осі організовано парадний вхід, оформлений порталом (портиком) псевдодоричного ордеру (з базою) в дві колони. Середній ярус оформлено іонічним ордером з парними колонами у простінках. Ордерні деталі для обох ярусів виконано з рожевого граніту (крім антаблементу вхідного порталу — бетон). Кожну колону канельовано лише у нижній пів-частині. Арки великих видовжених вікон другого ярусу оформлено пишною лиштвою з декоративними консолями на місці замкового каменю. У центральному вікні ярусу організовано вихід на балкон. Решта аркових вікон оформлена підвіконними балюстрадами. Аттиковий поверх прорізано симетричною композицією вікон склепіння зали засідань (другого світла). Над центральним прямокутним вікном та двома вужчими боковими вивисується променеве вікно, оформлене пишною арковою лиштвою та підкреслене карнизом з модульйонами. Поле між групою центрального вікна та променевим вікном заповнено фільонкою. Внутрішні пари простінків тридольних віконних груп аттикового поверху прикрашено маскаронами. Між групою центрального вікна та боковими групами вікон у простінках встановлено підставки для вазонів. Самі вазони втрачено. Стереобати підставок фланковано крупними волютами.

Тильні фасади, личковані силікатною цеглою, пластично вирішено за схемою головних вуличних (за виключенням підвіконних балюстрад першого поверху): фільонки, прямі сандрики, сандрики-фронтони, горизонтальні тяги. Композиційні центри крил будинку виділено ризалітами та акцентовано аттиками. Ризаліти членовано суцільними вертикальними прорізами стрічкових вікон. Карниз на фасадах обох крил підкреслено кронштейнами. Винесений між двома крилами прямокутний об'єм будинку (ризаліт), в якому розміщено внутрішні сходові марші, декоровано розкріповуванням, тягами і завершено аттиком.

Інтер'єр будинку, в цілому, утилітарний. Виключення становить зала засідань, в декоруванні якої використано колони іонічного ордеру, тяга з модернізованим меандровим візерунком, масивний профільований карниз, консолі для світильників, кесоновані елементи склепіння. По центру склепіння — пишний радіальний пластичний орнамент з рослинними мотивами. В ярусі третього поверху організовано три оглядові балкони, оформлені балюстрадою та кронштейнами. Балкон над центральними дверима акцентовано пластичною виїмкою для годинника. Рельєфний кант виїмки знизу прикрашено фестонем, зверху — маскаронем.

Обіграні виконавцями проекту ампірні сюжети, у тому числі втрачений геральдичний, не пішли далі зображувальності, зовнішнього вкрай скупого наслідування традиції. Для таких випадків, аби підкреслити схематичність наслідування у неостілях, мистецтвознавці вдаються до метафори «зів'ялої квітки». У нашому випадку певному спрощенню піддавалися майже усі ордерні та пластичні елементи. Вони повторювали синтаксис класичних архітектурних обломів (профілів) лише у загальних рисах. Із тим слід пам'ятати, що ступінь деталізації у «неоампірних» творах має свою історично сформовану шкалу. На умовно вищій відмітці — із розлогим достеменним цитуванням класики — перебувають такі твори, як будівля Одеської публічної бібліотеки (Нестурх Ф. П., 1906), значно нижчу позицію займає будівля Московського медико-філантропічного товариства (Герман І. А., 1912), що, власне, унаочнює метафору «зів'ялої квітки». Будинок Олександрівської земської управи знаходиться десь посередині цієї шкали та добре комплементує архітектурному рішенню Вищих жіночих курсів у Києві (Кобелев О. В., 1914). На початку ХХ ст. наслідування ампіру у певному сенсі стає трендом неокласичного дискурсу культурних центрів імперії [7, с. 120].

Повітовий Олександрівськ неохоче приймав великі ампірні форми. Масштаб окремих деталей земської управи відверто пантеличив городян. Найближчі сусіди новобудови по вулиці Троїцькій забили на сполох: «на высоте третьего этажа [земская управа] делает карнизы на лицевой и задней стороне дома, которые опускаются в принадлежащий нам просвет между домами и тем совершенно закрывают доступ света в квартиры и без того оказавшиеся темными со времени постройки Земством дома. Кроме того, во время дождей вода с этих карнизов будет стекать по стенам нашего дома и, естественно, такое направление воды может быть причиной появления в стенах нашего дома сырости» [6, спр. 775, арк. 75]. Побоювання подружжя Єлісавети та Андрія Кононових розвіяла міська будівельна комісія [6, спр. 775, арк. 75 зв., 77]. Епізод із сварливими домовласниками прикметний не їх надмірною застережливістю. Наразі маємо справу із поширеним поглядом на архітектуру. Вустами Кононових до нас промовляє олександрівський обиватель, якому ще не відомо розрізнення утилітарної та художньої складової у творчості зодчих. Мешканець повітового центру позбавлений радощів споглядання і вважає більшість деталей функціонально обумовленими. Таке соціальне оточення з властивими йому естетичними поглядами не сприяло розвитку художнього середовища міста.

Прихід архітектурної класики в Олександрівськ відбувався не без спротиву та із значним запізненням. Будинок земської управи став для міста і самою класикою, і першим, і другим періодами неокласики. За суттю йдеться про крутий стилістичний поворот, який завершив тривалу добу беззастережного домінування еkleктики. Нові художні горизонти відкрила більш удосконалена форма колективної співпраці у рамках технічного відділення земства. Парадоксально, але щільніша спеціалізація інженерного складу вивільнила його професійний кругозір. Зростає і цехова свідомість зодчих, які перестають сліпо дотримуватися правила «что угодно, то и построим» та намагаються прищепити замовнику свої естетичні уподобання [8, с. 56].

Значення будинку земської управи як «першого класичного» повороту в архітектурі міста затушовується загальною проблематикою запорізького пам'яткознавства. Відсутність розвинутої історико-порівняльної типології пам'яток

Олександрівська-Запоріжжя ускладнює розуміння художніх особливостей цього та інших об'єктів в контексті архітектурних пошуків епохи. Наявна облікова інформація не лише не відображає властивого земській управі стилістичного рішення, а й містить чимало грубих фактичних помилок. Передусім, це стосується історико-архітектурного опорного плану міста Запоріжжя та постанови Ради Міністрів Української РСР від 06. 09. 1979 р. № 442, якою пам'ятку оголошено об'єктом республіканського (національного) значення. У першому документі хибно визначається авторство будинку, у другому – час виникнення та первинне призначення. Банальне виправлення помилок без загальної зміни підходів до вивчення і збереження архітектурної спадщини являтиме собою чергову фактографічну виправу, якій бракуватиме відчуття художнього середовища міста та стильової оригінальності пам'ятки архітектури.

Будинок Олександрівської земської управи став більше, ніж засновником стильового різноманіття у художньому середовищі одного з повітових центрів Південної України. Він зафіксував становлення якісно інших форм організації архітектурної практики і народження у лоні земського самоврядування нового покоління зодчих.

Бібліографія

1. Карафин К. С. Усадьбы уездного земства в городе Александровске / К. С. Карафин // Музейный вестник. — Запоріжжя, 2003. — № 3. — С. 83 — 97.
2. Журналы Александровского уездного земского собрания: XLVIII очередной сессии 1913 года и чрезвычайных ... 5 марта и 12 ноября 1913 года. — Александровск : Тип. Б. Я. Штерн, 1914. — 972 с. разд. паг.
3. Глок Л. С. Архитектурное наследие Каменского — Днепродзержинска / Л. С. Глок; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.dndz.gov.ua/?pid=881>
4. Глок Л. В буднях великих строек / Л. Глок; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sobitie.com.ua/istoriya-dneprodzerzhinska/v-budnyah-velikih-stroek>
5. Давидич Т. Ф. Эkleктика в архитектуре / Т. Ф. Давидич, Л. В. Качемцева. — Харьков : «Гуманитарный центр», 2016. — 268 с.
6. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
7. Курбатов В. Итоги лета. (По поводу архитектурно-художественной выставки при IV съезде зодчих) / В. Курбатов // Зодчий. — 1911. — № 11. — С. 118 — 121.
8. Ревзин Г. И. Неоклассицизм в русской архитектуре начала XX века / Г. И. Ревзин. — М. : ВНИИТАГ, 1992. — 185 с.

Кравчук П. П.

**Первый «классический поворот» запорожской архитектуры:
памятник национального значения «Здание Александровской земской управы»**

В статье с новых позиций поднимается проблема авторства и стилевого решения здания Александровской земской управы. Выясняется место этого памятника в художественной среде уездного Александровска. В общих чертах отображаются изменения в организации архитектурной практики земских инженеров.

Kravchuk P. P.

**The first «classical curve» of Zaporizhzhia architecture:
monument of national important "Alexander House of Zemstvo Council"**

In this article the problem of authorship of the building and a style is considered from a new point of view. Also the place of this building in the artistic environment of town Olexandrivsk is determined here. Changing of organizing architectural engineers' practice is shown too, in general features.

Звілінський С. О.

**КУПЕЦЬКА РОДИНА КЕРНЕРІВ. ДО ПИТАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО
КАПІТАЛУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ кін. ХІХ – поч. ХХ ст.**

У контексті розгляду бурхливих процесів індустріалізації на півдні України кін. ХІХ – поч. ХХ ст., що привели до швидкого економічного розвитку регіону, важливим є з'ясування складових даного процесу, конкретних дійових осіб, що доклали зусиль до перетворення виключно аграрного півдня на промисловий.

Метою статті є показати на прикладі єврейської родини купців Кернерів зразок успішного обороту капіталу, а також розглянути її місце в соціально-економічному житті Олександрівського повіту та регіону загалом.

В контексті відновлення історичної справедливості, варто об'єктивно переглядати окремі сюжети локальної історії, бачення яких в межах радянської історіографії було викривленим та спотвореним. На представників великого капіталу радянська історична школа накладала тавро «буржуїв» та «капіталістів» і робила їх ворогами номер один країни рад. Такий підхід не передбачав об'єктивного висвітлення процесів з ними пов'язаних та їх ролі в економічному, а особливо в соціальному та культурному розвитку регіону чи окремих населених пунктів.

Одними з дійових осіб даних процесів в межах Олександрівського повіту Катеринославської губернії була купецька родина євреїв Кернерів. Згадане прізвище власника заводу фігурує чи не в кожному дослідженні присвяченому діяльності Н. Махна, з яким у анархічного руху склалися не надто дружні відносини. Однак, окрім прізвища підприємця, яке було на слуху серед мешканців не лише революційного Гуляй-Поля^{*}, в сучасній науковій чи популярній літературі складно знайти бодай якусь достовірну інформацію. До певної міри узагальнюючим зразком краєзнавчих досліджень, в яких автори торкаються історії родини Кернерів, може слугувати праця С. Полтавця, де їй приділено декілька абзаців тексту не позбавлених плутанини з ідентифікацією окремих її представників [1, сс. 140 – 141].

Щодо їх походження та історії появи в межах повіту точних даних не вдалося зафіксувати, однак, є припущення, що коріння родини виходить з Німеччини або Польщі. Очевидно, родина прибула в Російську імперію з тисячами інших представників єврейської нації в пошуках нових можливостей.

* В подальшому, в тексті буде вживатися варіант старого написання назви населеного пункту «Гуляй-Поле» (через дефіс) по відношенню до нього в статусі села (до 1938 р.) та «Гуляйполе», коли мова йтиме про місто в сучасному його розумінні.

Прізвище «Кернер» належить до розповсюдженої групи єврейських прізвищ утворених від сфери зайнятості чи професії. Як правило, такі прізвища утворювались на основі слів з івриту, ідіш чи німецького, а також слов'янських мов. В даному випадку, прізвище Кернер, скоріш за все, походить від слова «קרנר» (кернер), що з ідіш перекладається як «зерно», «злак». Очевидно, людина, що отримала таке прізвище, займалась торгівлею зерном.

Перші офіційні дані про родину маємо від початку 1860-х рр. у зв'язку з їх реєстрацією олександрівськими купцями 2-ї гільдії, куди вони були прираховані з павлоградського (м. Павлоград Катеринославської губернії) купецтва 3-ї гільдії. Купецькі свідоцтва отримали дві групи родинного дерева. До першої увійшов голова сімейства Самойло Лейба Гершович з дружиною, його сини Кельман з дружиною, Давід, Меєр, дочки Лея, Гільда, Фєня та племінники через брата Якова – Давід з дружиною, Самойло, Герш та Симон. Окреме свідоцтво отримав найстарший син Самойла Лейби – Берк з дружиною Бейною та синами Ісаєм, Янкелем та Давидом. Згодом в нього народилося ще два сини Хаїм та Герш [2, спр. 38, арк. 98 зв., 99 зв.].

На кінець 1860-х рр. родина остаточно осідає в межах Олександрівського повіту Катеринославської губернії, обравши місце неподалік с. Гуляй-Поля. Очевидно, купивши земельну ділянку в крупних землевласників, Кернери будують на правобережжі річки Гайчур (на околиці с. Гуляй-Поля) хутір, що отримав в честь засновника назву Борисів. Саме розташування хутора було обрано досить вдало. Він знаходився біля Маріупольського шляху (великої дороги), що йшов від м. Павлограда. Крім того, поруч з ним був міст через р. Гайчур. Близькість таких інфраструктурних об'єктів давала можливість вигідного облаштування трактирних закладів, ремонтних колісних майстерень тощо. Земля при хуторі, підпрямокутною формою врізалася вглиб степу де її перетинала балка Калмичка (права притока р. Гайчур). Згідно межування земельних володінь при хуторі Борисів 1878 р., власнику хутора, Олександрівському купцю першої гільдії Борису Самойловичу Кернеру належало 545 десятин землі, велику частину якої він здавав в оренду німецьким колоністам [3, спр. 198, арк. 1].

Товарне сільськогосподарське виробництво не було основним заняттям родини Кернерів. Відомо лише, що до пуску заводу сільськогосподарських машин та знарядь, при хуторі було налагоджено високотехнологічне тонкорунне вівчарство, що швидко поширювалось в ХІХ ст. на півдні України. Уряд всіляко стимулював суконну промисловість, надавав вигідні кредити виробникам. З великої кількості поголів'я овець, можна було одержувати значні прибутки. На сільськогосподарській виставці 1884 р., що проходила в Гуляй-Полі, Борис Кернер був відзначений почесним листом за технології розведення овець [4, с. 143].

Загалом, основною сферою інтересів родини була торгівля продукцією сільського господарства. Маючи склади та ангари для зсипання зернових культур, скуповування та продаж товарів приносили немалі кошти. В 1876 р. Б. Кернер був переведений в розряд Олександрівського купця першої гільдії, що дозволяло йому розширити ринки збуту товарів та виходити на закордонні продажі [5, спр. 66, арк. 270 – 271]. Власне для цих цілей і був пізніше створений торговий дім «Б. Кернер и сыновья».

Очевидно, накопичивши достатній капітал, голова сімейства Берко Кернер разом зі своїм братом Костянтиним та вже дорослими дітьми, враховуючи тенденції промислового буму на півдні України, вирішують вкласти його саме в

промисловість, зокрема в завод з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь, на які зростав попит серед багатіючого селянства та поміщиків. Цікавим є той факт, що не будучи раніше задіяною в промисловому виробництві родина, не маючи певного досвіду та навиків в даній сфері, вирішує зайнятися саме цією справою, на противагу традиційній для єврейського населення комерції.

Тож, на 1892 р. завод торгового дому «Б. Кернер и сыновья» починає свою роботу. Як уже відзначалося, основна спеціалізація підприємства була спрямована на випуск сільськогосподарського інвентарю, що було характерним для степових регіонів Катеринославської губернії. Серед продукції – традиційні на той час молотарки, букери, сівалки, жатки, соломорізки та різноманітний дрібний інвентар.

Авторитет родин зростав паралельно з прибутками. В 1896 р. після 20-річного безперервного перебування в розряді Олександрівського купця I гільдії, Берку Кернеру було надано статус почесного громадянина. Заяву на його присвоєння Б. Кернер подав до Сенату в 1895 р. після отримання купецького свідоцтва I гільдії на 1896 р. [5, спр. 66, арк. 273].

Вже на 1900 р., завод давав прибуток на 65 тис. рублів в рік [6, спр. 4, арк. 10 зв.]. В порівнянні з аналогічними промисловими підприємствами повітового та губерньського центрів не така вже й велика сума, однак, як для невеликого провінційного села, що більше було схоже на містечко, досить непогані результати, враховуючи невеликий термін існування підприємства. Варто зацентувати увагу на тому, що завод дійсно був відкритий досить пізно для даної галузі в межах регіону. На цей час вже існувала значна кількість подібних підприємств як в Катеринославській так і в сусідній Таврійській губерніях, де основними монополістами було німецьке населення. В тому ж Гуляй-Полі вже 10 років як існував завод сільськогосподарських машин та знарядь, власником якого була родина меноніта Я. Я. Крігера. Тож, створювати конкуренцію було досить складно, враховуючи відсутність досвіду в даній галузі.

1898 р. на хуторі Борисів власники будують паровий млин, на якому встановлюється паровий котел типової на той час Ланкастерської системи виробництва заводу П. В. Юдіна в Харкові. В листі інспекторського обстеження котла за 1898 р. власниками значилися брати Костянтин та Борис Кернери [7, спр. 40, арк. 1 – 2]. Швидкий та якісний помел зерна давав стабільний прибуток.

Як відомо, до продуктивних сил виробництва належать засоби виробництва та вільна робоча сила, зрозуміла річ кваліфікована. Якщо з першим у справі Кернерів було все гаразд, то нестача кваліфікованих робітників відчувалася гостро. Проблема вирішувалася шляхом переманювання робітників з інших підприємств, залучення місцевих ремісників (в першу чергу ковалів та столярів) до роботи на підприємстві, де вони вже в процесі виробництва отримували спеціальні навички. Деякі з них відправлялись на навчання в промислові центри. Відомо, що на заводі працювала значна кількість вихідців з центральних губерній Російської імперії (етнічних росіян), які переселялися в південні регіони шукаючи роботу в промисловому секторі, що стрімко розвивався. Як правило, це були традиційні майстри деревообробники, ковалі. Вони і селилися досить компактно на сусідньому хуторі Сігор, що вже в радянський час був приєднаний до Гуляй-Поля.

Після пуску заводу стало питання про реалізацію продукції за межами волості. Певним стимулом цьому стало прокладання залізничної гілки Бердянськ-Чапліне в 1898 р. зі станцією Гуляй-Поле. Однак, гілка пролягла не через саме село Гуляй-

Поле, а за 7 кілометрів західніше нього. Подібне технологічне рішення було, очевидно, обумовлене зручністю та здешевленням прокладання гілки по вододілу річок, тим самим знімалося питання будівництва чисельних мостів та насипів через досить глибокі балки лівобережжя р. Гайчур. Існує й версія про спротив сільської громади Гуляй-Поля, землями якої мала пройти залізнична гілка.

Для зручності доставки продукції на станцію і підвезення сировини та палива з неї, поставала також необхідність в якісних шляхах сполучення. Спільними зусиллями промисловців Гуляй-Поля та сусідніх хуторів було вимощено бруком відрізок, що з'єднував село зі станцією. Так як хутір Кернерів з потужностями заводу знаходилися на правому березі р. Гайчур, це додатково обтяжувало власників потребою в надійному мості через річку. Капітальний дерев'яний міст з відповідними розв'язками був збудований коштом Кернерів на місці старого через р. Гайчур дещо південніше хутора в 1890-х рр. Таким чином, шлях від хутора до залізничної станції проліг через с. Гуляй-Поле.

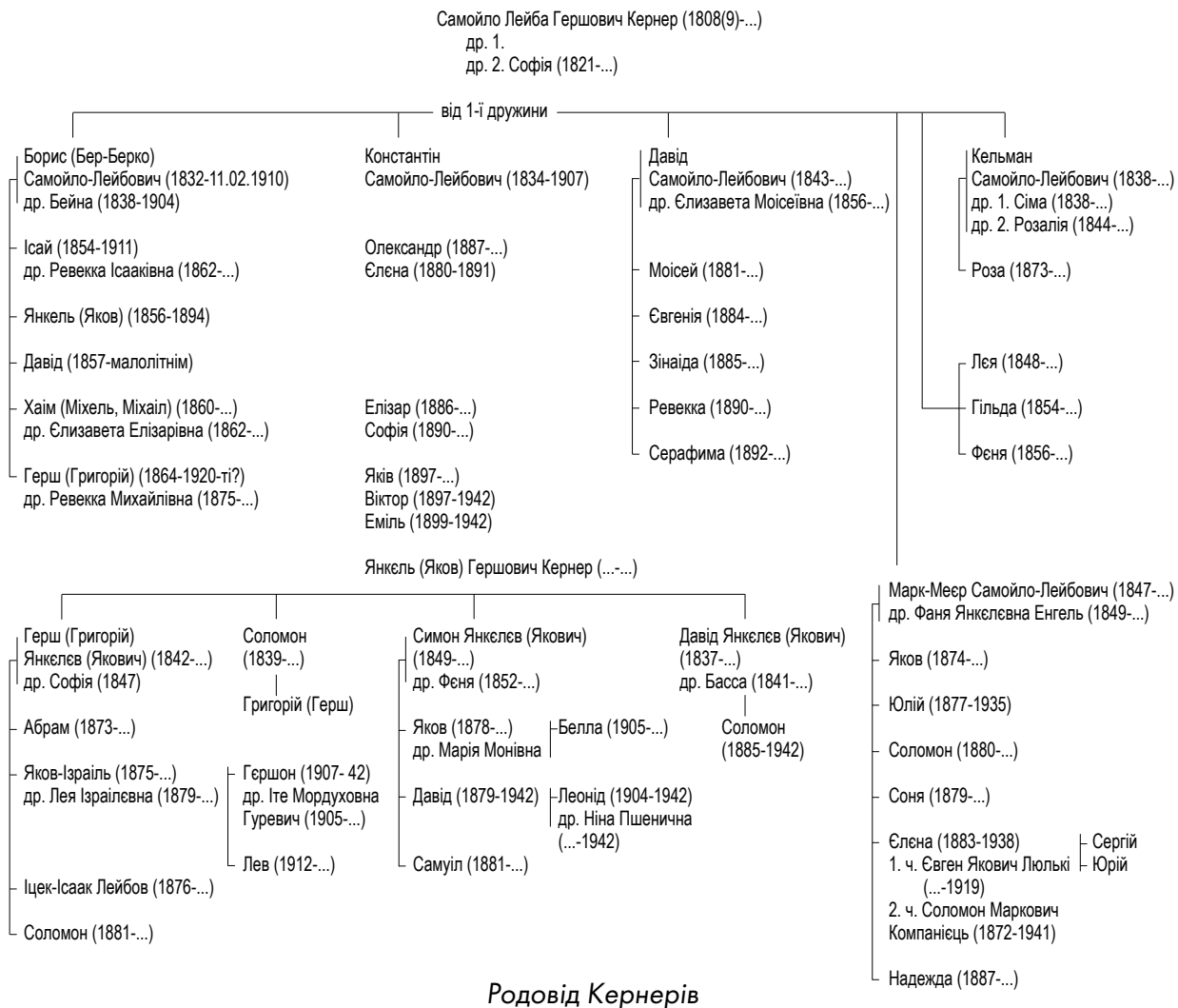
Вигідне економічне розташування села, що знаходилося в центральній частині повіту на перетині шляхів з повітового міста в промислову агломерацію Юзівки та з губерньського Катеринослава в Маріуполь, не аби як сприяло розвитку торгівлі. Численні регулярні ярмарки та сільськогосподарські виставки, що відбувалися в Гуляй-Полі, давали гарну можливість для реклами та реалізації продукції.

Показником якості та конкурентоспроможності продукції торгового дому Кернерів, до певної міри, можуть слугувати нагороди та відзнаки отримані на різноманітних виставках, в яких вони приймали участь. Серед таких, срібна медаль на виставці в Києві (1891 р.) та Новгороді (1896 р.), золота медаль в Ростові (1896 р.), золота медаль та грамота в Брюсселі (1910 р.).

На початок XX ст. по загальному обороту капіталу, родина Кернерів була найзаможнішою та найвпливовішою в с. Гуляй-Полі. Члени родини, крім всього, володіли численними торговими закладами в селі та іншою нерухомістю. Зокрема, Кернер Симон Якович (1849 р. н.), двоюрідний брат Берка, володів закладом мануфактурної торгівлі, Давид Самойлович (1843 р. н.), рідний брат Берка, — магазином з торгівлі змішаними товарами, Ісай Беркович (1853 р. н.), один з Беркових синів, — амбаром для зсипки зерна [5, спр. 471, арк. 39 зв.]. Костянтину Кернеру в центрі села (на Соборній площі) належав окремий житловий будинок з торговими лавками та складськими приміщеннями при ньому.

Важливою подією для Гуляй-Поля та волості стало відкриття родиною Кернерів в 1902 р. відділення банку Взаємного кредиту, окреме приміщення для якого було вибудоване в центрі села на Соборній вулиці в 1901 р. Від початку головою правління став Ісай Беркович Кернер. Справи фінансової установи були досить успішними, його послугами з кредитування користувалися як торговці так і селяни волості. За десять років існування установи вона здійснила загальний оборот по всіх операціях на суму 26 мільйонів 392 тисячі рублів [8, с. 5].

Окрема гілка родини Кернерів йде по лінії рідного Берковиного брата — Марка (Меєра), що також осіла в Гуляй-Полі та оберталася в сфері родинних комерційних інтересів. Сам Марк та його сини працювали більше по фінансовій частині. На 1905 р. Марк Самойлович обіймав посаду повіреного винокурного заводу нащадків Кетлера в с. Марфопіль неподалік Гуляй-Поля, а з 1909 р. значиться завідуючим найбільшим паровим млином в селі, що був у власності Д. І. Шредера. З 1911 р. по смерті Ісая Берковича, він зайняв місце голови правління товариства Взаємного кредиту.



Дружиною Марка Кернера була Фаня Яківна Енгель з відомого роду заможних бердянських міщан. Взагалі, варто відмітити тісні зв'язки родини саме з м. Бердянськ. Саме там, як приватний лікар практикував Григорій Соломонович Кернер (з одної з паралельних родинних гілок), звідти родом була і дружина Герша Борисовича – Ревекка Михайлівна. В бердянській жіночій гімназії навчалась Маркова донька Олена.

До сфери благодійності родини Кернерів можна віднести опікунство над приватним єврейським училищем в с. Гуляй-Полі, що було відкрите за їхньої ініціативи та матеріальної підтримки [9, с. 227]. Дружина Герша Берковича (Борисовича) – Ревекка, була засновницею жіночої єврейської школи в Гуляй-Полі, якою вона опікувалась до переїзду в м. Бердянськ в 1911 р., після чого опікунство прийняла на себе дружина Міхеля Берковича – Єлизавета Єлізарівна Кернер. Єврейською чоловічою школою опікувалось єврейське товариство, що в свою чергу також існувало під покровительством родини Кернерів. В згадані школи першочергово зараховували дітей бідніших прошарків єврейського населення [10, спр. 2571, арк. 5].

Основні пожертви на будівництво нової цегляної синагоги в Гуляй-Полі в 1907 р. йшли також від родини Кернерів. Костянтин Кернер довгий час був її старостою, а після його смерті в 1907 р. цю посаду обійняв його брат Марк Самойлович. Казначесом згаданої синагоги регулярно обирався Борис (Берко) Самойлович.

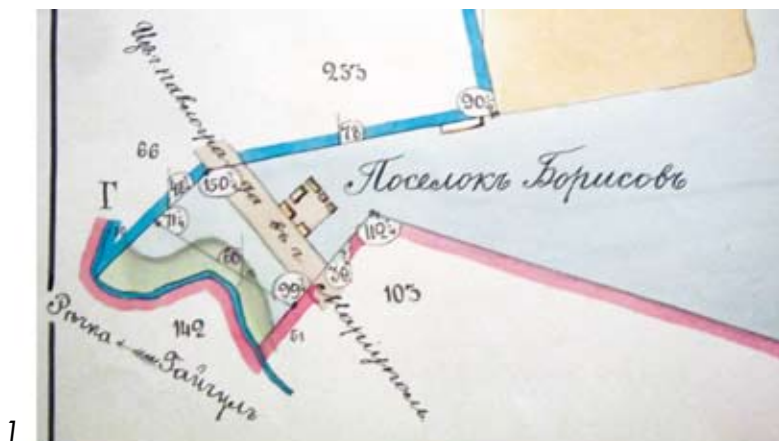
В цей час, основними активами родинної гілки заводчиків управляли Берко Кернер та його сини — Ісая, Хаїм (Міхель, Міхаїл) та Герш (Григорій). Пізніше в родинну справу включився і син Міхеля — Ельзар який був головою лікарняної каси при заводі торгового дому «Б. Кернер и сыновья», що відповідно до законодавства опікувалася соціальним забезпеченням працівників заводу, зокрема медичним страхуванням [7, спр. 397, арк. 6].

На початку XX ст. дана гілка родини відкрила в с. Гуляй-Полі відділення страхового товариства «Россия», що дозволяв їм купецький розряд першої гільдії. Головою страхової контори став Міхель Борисович Кернер.

В 1910 р. після тривалої хвороби серцево-судинної системи помирає засновник родинної справи Борис (Бер-Берко) Самойло-Лейбович Кернер, у вже поважному віці 78 років. Причиною смерті став крововилив в головний мозок [11, спр. 342, арк. 16 зв.]. Після його смерті всі справи остаточно перебрав на себе середній син Міхель, який і до того по факту управляв родинним бізнесом. На місце казначея синагоги замість померлого Бориса Самойловича було обрано його сина Ісая, який помер трохи більше ніж через рік після батька в 1911 р. Зрештою, на дану посаду було обрано Міхеля Борисовича, який обіймав її і за часів Громадянської війни [5, спр. 255, арк. 131, 233, 242].

Ще один з Беркових синів — Яків (Янкель) Борисович (1856 р. н.) був досить відомим та авторитетним лікарем офтальмологом. Освіту він отримав в харківській гімназії та київському університеті (закінчив в 1882 р.), після чого три роки стажувався за кордоном в кращих спеціалістів Відня та Берліна, зокрема у відомого хірурга, основоположника сучасної хірургії Т. Більрота. Після повернення оселився в рідному с. Гуляй-Поле та практикував як приватний лікар, перебуваючи в запасі військово-медичних службовців. Проводив складні операції в межах стаціонарного лікування в місцевій земській лікарні. За високий професіоналізм отримував від повітового земства відзнаки та високо оцінювався як колегами так і пацієнтами. Життя його обірвалось досить рано — в 1894 р., в результаті затяжного грипу, що переріс в запалення легенів. «Крайне скромный по характеру и бесконечно добрый и отзывчивый к горю ближнего, покойный возвратившись из-за границы вместо искания ученых степеней и почестей, поселился в родном своем селе и открыл бесплатный прием глазных болезней», — говорилося в газетному некролозі за померлим [12, с. 285; 13, с. 512].

Окремо варто зупинитися на персоні Герша Берковича, що більше відомий в літературному світі під псевдонімом Грицька Кернеренка. Його феномен, як літератора, вже став темою для спеціальних наукових досліджень філологічного спрямування [14; 15]. Освіту молодий митець, за аналогією з братом Яковом, отримував в Харкові та Німеччині. Відзначимо лише абсолютну унікальність подвійної ідентичності закоханого в Україну та її культурні традиції представника єврейської нації. Українська тематика як прози так і віршів стала головним лейтмотивом його творчості. Вірші за його авторства писані українською мовою друкувалися в «Літературному віснику» редактованому І. Франком, одна зі збірок його творів побачила світ у друкарні Гуляй-Поля в 1910 р. У його напрацюваннях було навіть декілька україномовних п'єс, щоправда не пропущених цензурою до друку. Через більшу схильність до культурної сфери, Герш (Грицько) активно підтримував діяльність гуляйпільського аматорського театру, один з гуртків якого діяв при їхньому заводі, мав прекрасну бібліотеку української літератури [16, с. 24].



1



2



3

1 – План хутора Борисів; 2 – Фірмовий бланк Торгового дому Б.Кернер та сини; 3 – Власники, адміністрація та працівники заводу Кернерів (поч ХХ ст.). В центрі Берко, Міхель, Герш Кернери

Революційні події 1905 р., не лишили осторонь і родину Кернерів. Масові страйки на промислових підприємствах півдня України знайшли свої відголоски і на їх заводі. На території підприємства почали оформлюватися осередки соціал-демократичного спрямування, поширювалися прокламації революційного змісту. Події в Росії після «Кривавої неділі» проявилися в Гуляй-Полі у вигляді страйків, що мляво тривали протягом року, однак, до збройних повстань, які спалахнули в грудні місяці в Олександрівську, справа не дійшла. Основним аргументом в даному разі був каральний загін козаків, що «утихомирював бродіння» на території повіту [10, спр. 1259, арк. 32 – 33].

Пізніше, сімейство Кернерів ставало цілєю фінансових претензій нашумілої в повіті анархічної «Спілки бідних хліборобів», що була організована революційно налаштованою молоддю Гуляй-Поля. Ідейним батьком організації був уродженець того ж села, чех за національністю, В. Антоні, який перейняв форми боротьби в революціонерів Катеринославських заводів, де певний час працював разом з батьком. Членом організації також був майбутній всесвітньовідомий анархіст-практик Н. Махно.

Одним з найзухваліших їхніх «ексів» (експропріацій) був напад саме на родину Марка Кернера з ціллю отримання фінансів на діяльність «Спілки».

Події розгорталися у будинку Кернерів в Гуляй-Полі в 1906 р. Близько 7 години вечора 13 листопада (старого стилю) в будинок Марка Кернера увірвалися троє невідомих зі зброєю, ще четверо знаходилися на території садиби. В цей час у будинку знаходився господар, його дружина Фаня Яківна, теща та прислуга. Молоді революціонери, серед яких був і Н. Махно, з вимазаними сажею обличчями, погрожуючи зброєю, висували «цілком обґрунтовані» вимоги поділитися грошима. В результаті їм вдалося обчистити один з сейфів, що знаходився в кабінеті власника, на досить незначну як для такої справи суму. Було взято близько 300 рублів асигнаціями, 125 сріблом, а також окремих злиток срібла. В показах постраждалих відзначалося певне дилетантство зловмисників, які самі занадто нервували та поспішали, що власне і стало на заводі їх більш суттєвішому збагаченню. Щоправда, через декілька днів Марк Кернер отримав через пошту листа, де його недавні нові «знайомі» висловлювали співчуття, що взяли замало грошей та погрожували підірвати будинок в разі намагання їх знайти [17, спр. 10/59, арк. 139].

На початку лютого 1908 р. четверо робітників підприємства Кернерів, підхоплюючи хвилю революційного бродіння, вчинили не менш сміливий та зухвалий акт, викравши під час обідньої перерви з заводської контори 200 розрахункових книжок разом з загальною сумою для видачі працівникам, що складала 2265 рублів. Оперативна реакція поліції дозволила вилучити майже всі викрадені кошти, що були сховані на території заводу. Чотирьох винних також оперативно вдалось встановити [18, спр. 882, арк. 1 – 2].

У зв'язку з нестабільністю ситуації та наростанням революційних настроїв, з 1911 р. за робітниками заводу встановлюється постійний нагляд поліції [10, спр. 2562, арк. 4].

На 1910-ті рр. керівництво заводу складалося з управляючого справами Якова Павловича Резнікова, прикажчика Давида Соломоновича (Зельмановича) Каєма, конторників Харитона Філіповича Коппа та Ізраїля Яковича Цацкіна. Власником та головою торгового дому був Міхель Беркович [10, спр. 2562, арк. 4]. В цей час, кількість працівників на підприємстві постійно коливалась та в кращі часи сягала 200 осіб.

З 29 січня по 5 лютого 1913 р. на заводі тривав наймасовіший страйк. В перший день страйкували 117 робітників, що не вийшли на робочі місця та висунули керівництву 13 пунктів вимог, серед яких були типові як на той час: збільшення розцінок виконаних робіт; покращення санітарних умов; скорочення робочого дня напередодні свят до 8 годин зі збереженням заробітної плати; призначення плати за роботу власними інструментами і т. п. Суто внутрішньою вимогою робітників було звільнення, очевидно, «улюбленого» старшого майстра Поветкіна. Крім того, на території підприємства були поширені прокламації соціал-демократичного характеру, за що в майбутньому радянська влада місцевого рівня подавала даний виступ як акт наростаючої інтернаціональної пролетарської свідомості. Контраргументом власника заводу була погроза звільнення робітників. Справа отримала розголос та була взята під контроль поліції. Було затримано на два дні та допитано 12 працівників, покази довелося давати і Міхелю Кернеру [10, спр. 2847, арк. 4; 6, спр. 346, арк. 86].

В кінці-кінців справу було визнано такою, що не має політичного підґрунтя, а вимоги робітників носили виключно економічний характер. Таким чином, за посередництва поліції було досягнуто компромісу, який полягав в майже повному виконанні вимог робітників [6, спр. 346, арк. 86].

Очевидно, після згаданих малоприємних фактів, з липня по вересень 1913 р. Кернери призупиняють виробництво зі звільненням всіх робітників, а сама сім'я власника Міхеля Кернера від'їздить за кордон. Тимчасово управляючим справами на підприємстві був призначений головний бухгалтер Я. П. Резніков [7, спр. 397, арк. 73]. Цілком ймовірно, що даний акт був символічним нагадуванням бунтуючим робітникам про можливість залишитися без робочого місця та показати «хто господар» на підприємстві. На початок 1914 р. завод знову відновлює виробництво на повній потужності.

Початок війни Російської імперії з Германською 1914 р. викликав хвилю патріотизму і в колах єврейських громад. Не варто забувати, що будь які суспільно-політичні потрясіння несли для єврейського населення чергові хвилі антисемітизму, що на місцях виливався, як правило, у погроми. Щоправда, подібних фактів в Гуляй-Полі нам не доводилось фіксувати. Щоденна харківська газета «Утро» від 8 жовтня повідомляла, що в синагозі с. Гуляй-Поле Олександрівського повіту при великому скупченні віруючих був проведений молебень за дарування перемоги російській зброї, організовано дамський комітет під головуванням Олени Марківни Кернер (дочки Марка Кернера), що мав опікуватися підготовкою білизни для поранених воїнів з фронту, прибуття яких очікувалось найближчим часом, а 20 вересня було організовано виставу на користь поранених, збір від якої склав 121 рубль [19]. В тій же газеті від 16 жовтня повідомлялося, що на зборах представників єврейської общини був організований комітет допомоги солдатам російської армії єврейського походження, а фінансистом Кернером разово пожертвовано 300 рублів допомоги, до чого додавалося зобов'язання вносити по 100 рублів щомісячно [20].

З початком Першої світової війни на промисловість Російської імперії лягає відповідальність по забезпеченню фронту. Як і більшість промислових підприємств Катеринославщини, заводи с. Гуляй-Поля також почали перелаштовуватися на потреби армії. Перші свідчення про виконання державного замовлення підприємством Кернерів припадають на 1915 р., коли було взято зобов'язання на виготовлення обозних повозок. В 1916 р. завод Кернера отримав військове замовлення

для потреб армії на виготовлення 1,5 тисяч телефонно-телеграфних двоклоок для піхоти з металевими ступцями та бронзовими втулками. Ціна за одиницю визначалась 410 р. на загальну суму 615 тис. рублів з доставкою продукції на станцію Гуляй-Поле за рахунок виробника. Замовлення мало бути виконане до 1-го липня 1917 р. [7, спр. 472, арк. 16 – 16 зв.].

Для виконання взятих зобов'язань перед керівництвом заводу постала цілком закономірна проблема браку кваліфікованих робітників. Окрім того, мобілізаційні процеси позбавили дешевих робочих рук. Подібні проблеми вирішувались шляхом введення понаднормових робіт та збільшення робочого дня [7, спр. 472, арк. 15 – 15 зв., 26]. Керівництво заводу, розуміючи ситуацію, мало право вимагати у фабричного управління певних пільг та поблажок в ім'я виконання важливого військового замовлення. На дільничного фабричного інспектора посипалась купа кореспонденції із запитами дозволу на введення понаднормового робочого дня та нічних змін. Тепер розпорядок роботи виглядав наступним чином: денна зміна працювала з 6.00 до 17.00 з півгодинною перервою на сніданок та півторагодинною на обід; нічна зміна тривала з 17.00 до 2-ї години ночі з півгодинною перервою на вечерю. Виключення становили ковальський та частина столярного цеху, де через незручність нічних змін робота могла бути подовжена понаднормово лише з 5.00 до 19.00 при таких же денних перервах [7, спр. 472, арк. 15]. Однак, згідно правил встановлених окружною фабричною інспекцією, власник не міг примусити робітників працювати понаднормово, а лише за бажанням самого працівника. Як обходили ці норми на заводі Кернера можна лише здогадуватися.

До 1914 р. основним конкурентом заводу Кернерів в промисловому секторі с. Гуляй-Поля являвся подібний завод власником якого був Я. Я. Крігер. Однак, він, маючи німецьке походження, автоматично підпадав під урядову «гарячу руку» та був позбавлений монопольного права управляти власним підприємством. Завод змінював власників і в 1915 р. був переведений в формат акціонерного товариства заводу «Богатир», де керівні важелі вдалося перехопити сім'ї Кернерів. В керівництво було проведено людей з кола їх комерційної діяльності. В результаті пост голови правління заводу «Богатир» займали в різний період колишній управляючий та бухгалтер підприємства Кернерів єврей за національністю Яків Павлович Резніков та прикажчик того ж підприємства Давид Зельманович Каєм.

Чергову хвилю потрясінь справа родини Кернерів зазнала в період революції 1917 р. та Громадянської війни. З організацією в 1917 р. Селянського союзу та Ради профспілок під керівництвом Н. Махно, почався закономірний наступ на «буржуїв» та капіталістів. В своїх мемуарах Н. Махна згадує, що Михайло (Міхель) Борисович Кернер добровільно пристав на вимоги Ради гуляйпільського Профсоюзу про збільшення заробітної плати робітникам гуляйпільських підприємств [21, с. 38]. Однак, варто відмітити, що відвертих ексекуцій по відношенню до родини Кернерів з боку контрольованих Махном структур не було зафіксовано. Можемо здогадуватися, що методи впливу були добровільно-примусові.

В подальшому, експропріацією коштів підприємства Кернера на «потреби революції» перманентно займалися то більшовицькі ради та організації, то революційна повстанська армія Махна.

В листі збитків за період 1917 – 1918 рр. поданого фабричному інспектору, який відновив роботу при австро-німецькій адміністрації, складено перелік витрат на загальну суму 33 тис. 552 рублі. Основні їх статті за новими правилами гри припадали на утримання заводського робітничого комітету, ради селянських

робітничих та солдатських депутатів Гуляй-Поля, добровольчої резервної роти сформованої з робітників, видачу коштів робітникам, що приймали участь в боях на «революційних фронтах», виплати в річниці революційних свят і т. п. [7, спр. 472, арк. 45 — 45 зв.].

Родина купців Кернерів після потрясінь революційного періоду та Громадянської війни розпорошилася як в межах Південної України так і на території Європи. Фаня Кернер, дружина Марка Кернера, на початку 1920-х рр. згадується як вдова [22]. Тож, цілком ймовірно, що голова однієї з гілок сімейства, Марк Самойлович, загинув у вирі Громадянської війни. Дочка подружжя Марка та Фані Кернер — Олена Марківна, закінчувала Бердянську гімназію, пізніше вийшла заміж за Євгена Яковича Люльки. В 1920-х рр. подружжя проживало в Катеринославі, мало двох дітей — Сергія та Юрія. Другим шлюбом Олена Марківна була заміжня за Соломоном Марковичем Компанійцем, відомим лікарем отоларингологом, професором. Померла Олена Марківна в 1938 р. в Харкові, де проживала з чоловіком. Інша дочка Марка та Фані Кернерів проживала в Цюріху (Елена Компанец), а їхній брат Юлій (Юрій) в дореволюційні часи закінчував цюріхський університет та отримавши ступінь доктора медицини став відомим лікарем-патологоанатомом, в 1920 — 30-х рр. працював в Дніпропетровському медичному інституті, був завідувачим кафедри.

Герш Борисович (Грицько Кернеренко) помер в кінці 1920-х рр., а його діти фіксувались серед числа емігрантів на теренах Європи, де стали жертвами голокосту в 1942 р. Основна частина представників родини проживала в постреволуційний період на теренах Радянського Союзу, де частина з них також стала жертвами нацистського режиму в 1941 — 43 рр.

Територія самої садиби родинної гілки Берка Кернера (хутір Борисів) та будівлі їх підприємства до 1940-х рр. використовувалися в господарчих цілях, після чого в більшості своїй були зруйновані, а на їх місці вибудовані приміщення автопарку. Про економічну могутність купецької родини в м. Гуляйполе до сих пір нагадує прекрасна будівля «Банку взаємного кредиту» Кернерів збудованого в 1901 р., в якій нині розміщується Гуляйпільський районний краєзнавчий музей.

В контексті подібних студій з історії єврейського фактору в промисловому перевороті та соціально-економічних відносинах кін. ХІХ — поч. ХХ ст. на півдні України, варто віддати належне і родині Кернерів які зробили на своєму місці вагомий внесок в розвиток економіки регіону, були яскравим представником переливання капіталу із сільського господарства та торгівлі в промисловість. В результаті умілого менеджменту, за досить короткий період родинна справа виросла в рази, а продукція заводу зайняла цілком конкурентоспроможне місце на ринку продукції сільськогосподарських машин та знарядь. Родина не зупинялась на досягнутому, а постійно шукала нові сфери для розширення діяльності, в результаті чого перетворилась на впливового гравця в економічних відносинах повіту та губернії. Провінційне волосне село Гуляй-Поле, що стало рідним для великої родини Кернерів, завдяки і їхній діяльності перетворилось на один з найбільших та найзаможніших населених пунктів в Олександрівському повіті, що де-факто було повноцінним містечком. Варто справедливо оцінити їхній внесок в розбудову інфраструктури села (нині міста) та повіту загалом, його соціальної та культурної сфер, галузі медицини. А подальша доля родини після Громадянської війни, а особливо 1940-х рр., в черговий раз ілюструє трагедію єврейського народу першої половини ХХ ст.

Бібліографія

1. Полтавець С. Діти Дикого Поля / С. Полтавець. — Слов'янськ : Печатний двор, 2008. — 525 с.
2. ДАЗО, ф. 21, оп. 1.
3. ДАЗО, ф. 230, оп. 1.
4. Ведомости Александровского Уездного Земского Собрания. Очередной сессии 1884 г. — Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1885. — 426 с.
5. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
6. ЦДАУ, ф. 2090, оп. 1.
7. ДАЗО, ф. 32, оп. 1.
8. Южная заря. — № 1735. — 1912, 18 марта. — С. 5.
9. Ведомости Александровского Уездного Земского Собрания. Очередной сессии 1899 г. — Александровск : Типография Б. Я. Штерн, 1889. — 1008 с.
10. ЦДАУ, ф. 313, оп. 2.
11. ДАЗО, р. 5593, оп. 3.
12. Южно-русская медицинская газета. — № 19. — 1894. — С. 285.
13. Хроника и мелкие известия // Врачъ. — № 17. — 1894. — С. 512.
14. Качуровський І. Про Грицька Кернеренка / І. Качуровський // Хроніка 2000. — 1998. — № 21 — 22. — С. 174 — 177.
15. Петровский-Штерн Йоханан. Молитва за Україну: химерна ідентичність Грицька Кернеренка / Йоханан Петровский-Штерн; [переклад Миколи Климчука] // Єгупець. — К. : Дух і Літера, 2013. — № 22. — С. 260 — 315.
16. Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади / А. Гак. — Новий Ульм, 1973. — 328 с.
17. РГВИА, ф. 801, оп. 7/67.
18. ДАДО, ф. 11, оп. 1.
19. Газета «Утро» від 8 жовтня (25 вересня) 1914 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://starosti.ru/archive.php?m=10&y=1914>
20. Газета «Утро» від 16 (03) жовтня 1914. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://starosti.ru/archive.php?m=10&y=1914>
21. Махно Н. Воспоминания. Репринтное воспроизведение изданий 1936, 1937 гг. Книга 1. — Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Н. Махно. — К. : «Украина», 1991 г. — 215 с.
22. Компанеец Елена. Былое и fuga / Елена Компанеец // Еврейская Старина. — 2013. — № 1 (76) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer3/Kompaneec1.php>

Звилинский С. А.

Купеческая семья Кернеров. К вопросу еврейского капитала в социально-экономических отношениях на юге Украины кон. XIX – нач. XX вв.

В статье идет речь о большой еврейской семье купцов, промышленников и финансистов Кернеров, для которых базой их деятельности стало с. Гуляй-Поле Александровского уезда Екатеринославской губернии в конце XIX — начале XX века. Подается историко-биографический набросок их деятельности, раскрыта история наращивания капитала. Сделана попытка показать их роль в социально-экономической и культурной сферах.

Zvilinskyi S. A.

Merchants family Kerner. To the question of Jewish capital in socio-economic relations in the south of Ukraine late XIX – early XX century

The article about the great Jewish family of merchants, industrialists and financiers – Kerner family, whose main activity is focused in the village Gulyai-Pole of the Alexanderovsk poviat Ekaterinoslav governorate in the late XIX – early XX century. Posted historical and biographical sketch of their activities and describes the history of increasing their capital. An attempt to show their role in socio-economic and cultural spheres.

Кравчук П. П.

«НАШИ ВРАГИ ВЫСТУПАЮТ ТОНКО, МАСКИРУЯСЬ ЗА НАШИ ЖЕ ЛОЗУНГИ». ДНІПРОБУД У СВІТЛІ АГЕНТУРНИХ ЗВЕДЕНЬ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПОПЕРЕДНІЙ ОГЛЯД

У серпні 2016 р. управлінням СБУ в Запорізькій області було знято гриф обмеження доступу зі справи агентурної розробки під умовною назвою «Акціонер» [1]. Матеріали справи відображають оперативний супровід Дніпровського будівництва із боку Запорізького окружного відділу Державного політичного управління УСРР (з 1931 – міського відділення ДПУ). Архівна справа складається з трьох томів: т. 1 – 269 арк., т. 2 – 56 арк., т. 3 – 410 арк. Порядок накопичення матеріалів у кожному томі відображає зміну настанов ДПУ щодо організації оперативного супроводу. Фактично йдеться про три окремі агентурні розробки.

Першу за часом розробку «Акціонер», матеріали якої стали основою для решти, розпочато у 1927 р. «в связи с выплывшим обстоятельством о приобретении Главинжем Днепростроя Винтером В. А. оборудования для обоих Камнедробильных заводов на Днепрострое у германской фирмы КРУПП на условиях, менее выгодных и с меньшей гарантией, чем предложение американской фирмы «АЛИС-ЧАЛЬМЕРС» [1, т. 1, арк. 259].

Агентурна розробка «Блок», матеріали якої зосереджено у другому томі архівної справи, виникла у травні 1931 р. і досліджувала нову версію органів державної безпеки: «Группа американских специалистов – ТОМСОН, КУППЕР и СМИТ, используя отдельных специалистов, работающих на Днепрострое – АНДЕРС, ГЕРЦМАН и Л. Л. КАТОК, систематически занимались экономическим шпионажем» [1, т. 2, арк. 21, 33].

Одночасно із «Блоком» було розгорнуто іншу – значно масштабнішу за обсягом – розробку, чиї матеріали увійшли до третього тому: «Контрольна агентурна справа «Оскомина». По К.-Р. организации на Днепровском Строительстве». Серед фігурантів даної справи був увесь керівний склад Дніпробуду (58 осіб), відтак, менш перспективна розробка «Блок» майже із самого початку вважалася другорядною і ледь рухалася. Натомість оперативний супровід «контрреволюційної організації», поглинувши матеріали одразу декількох справ – «Акціонер», «Удороджатель», почасти «Весна» – мав, за задумом Запорізького відділення ДПУ, відразу викрити всю мережу шкідницьких та диверсійних елементів на Дніпровському будівництві [1, т. 3, арк. 1 – 4]. Така комплексна постановка

питання цілком відповідала логіці процесу Промпартії, який відбувся у Москві наприкінці 1930 р. Місцеві чекісти намагалися не пасти задніх.

Кожна з архівних справ складається переважно з агентурних зведень секретних інформаторів, доповідних, меморандумів та іншого листування по вертикалі ДПУ, копій службових матеріалів Дніпробуду та Американської консульствації, довідок, протоколів допиту окремих осіб. Машинописний текст більшості матеріалів добре читається.

Зведення агентів подаються під оперативними псевдонімами — «УКРАЇНЕЦЬ», «МАЕСТРО», «К», «КОНСУЛЬТАНТ», «ЗАВ», «ЯКОВЛЄВ» тощо, — але в окремих випадках службова документація розкриває реальні імена секретних інформаторів: агент «К» — Герцман Лев Ігнатович, старший перекладач Американської консульствації; агент «ЗАВ» — Розенштейн Марк Миколайович, заступник начальника матеріального відділу Дніпробуду [1, т. 1, арк. 32, 33, 62; т. 2, арк. 21]. Щодо решти секретних інформаторів цілком достовірну ідентифікацію можна провести через аналіз меморандумів ДПУ, в яких часто вказується місце роботи агента, соціальне походження та родинні зв'язки. Наприклад, агент «ЯКОВЛЄВ» — свояк Роттерта П. П., заступника начальника Дніпробуду (стоматолог, що працює економістом, Шейнцфельд Володимир Якович) [1, т. 1, арк. 250; т. 3, арк. 166].

Матеріали агентурних розробок мають відомий тенденційний характер. Висуваючи версії про економічний шпіонаж або шкідницьку діяльність персоналу Дніпробуду, співробітники ДПУ відбирали саме ту агентурну інформацію, яка б найліпше вкладалася у такі судження. В умовах штурмівщини та широкої міжнародної кооперації, коли загалом не вистачало кваліфікованих кадрів, раз по разу виникали позаштатні виробничі ситуації, що давали багату поживу органам держбезпеки для розвитку теорій контрреволюційного руху. Хід думок співробітників ДПУ не в останню чергу спрямовувала партійна лінія на вороже ставлення до старої інженерно-технічної інтелігенції, першим гучним виявом чого стала Шахтинська справа 1928 р.

Попри очевидну упередженість матеріалів архівної справи «Акціонер», вони зберігають чималий масив інформації щодо виробничих процесів на Дніпробуді, стратегій особистої поведінки фігурантів розробок, проблем міжнародно-технічної співпраці, форм і методів оперативної роботи радянських спецслужб, повсякденних практик різних соціальних груп тощо.

Вивчаючи можливу комерційну причетність Вінтера О. В. до німецького фінансово-промислового капіталу, органи держбезпеки зібрали важливий аналітичний матеріал щодо усіх іноземних фірм, які постачали обладнання для Дніпробуду у 1928 р. [1, т. 1, арк. 93 — 99, 206 — 216, 227 — 234]. Міжнародна технічна співпраця, на загал, стала улюбленою темою для «проработки» керівників Дніпробуду як добре законспірованих агентів впливу. Чекісти нав'язливо фіксували свої підозри у службовій документації. Перебуваючи у впевненості, що представлені агентом «ЗАВ» матеріали викриють факт надання Вінтером О. В. переваги саме німецькому обладнанню, співробітник ДПУ заздалегідь підготував машинописний рапорт із пропусками для контрольних показників та однозначним висновком: «как видно из указанных цифр, первое место поставки оборудования [и] материалов занимает Германия». Коли ж аналіз отриманого від агента списку постачальників засвідчив сумарну перевагу американських замовлень, чекіст змушений був власноруч дописати до ангажованого висновку хитросплетену фразу: «и Америка = (по сумме) заказов в большинстве по количеству распределения в Германии»

[1, т. 1, арк. 77]. Це був не єдиний випадок трощення чекістських теорій об факти. Зрештою, центральний апарат ДПУ УСРР, оцінюючи реальні напрацювання підлеглих, дав у травні 1929 р. чітку настанову: «Розробка «Акціонер» в тій частині, де підозріння торкаються ВІНТЕРА, не має на наш погляд будь-яких перспектив. Разом з тим переведення її в такому напрямку може лише пошкодити; тому слід зосередити увагу на других фігурантах розробки» [1, т. 1, арк. 170].

Ситуація із німецькими замовленнями виникла не на порожньому місці. Її вміло під'юджували представники Американської консультації на Дніпробуді. Перебуваючи у відкритому протистоянні з головним інженером будівництва, американці навмисно виставляли у невивідному світлі його відносини з німецькими постачальниками. Це була і відплата за складний характер Вінтера, і добрий спосіб позбутися потужних економічних конкурентів. Керівник американців Купер іноді не добирав слів на адресу Вінтера [1, т. 1, арк. 248]. Якою монетою відплачував старому полковникові його радянський колега невідомо, адже попри усі старання місцевий підрозділ ДПУ так і не дістав секретних інформаторів у близькому оточенні Вінтера, що вів замкнений спосіб життя [1, т. 2, арк. 13].

Накладення особистих протиріч та складної інженерно-технічної проблематики стало чи не головним фактором, який визначав морально-психологічний клімат серед провідних інженерних кадрів. Водночас з внутрішніх протиріч у середовищі технічної інтелігенції вміло користалося ДПУ, накопичуючи взаємні звинувачення сторін у справах агентурної розробки. Тривалому протистоянню Вінтера та Американської консультації передував надісланий повз головного інженера лист до московського Правління Дніпробуду від 07. 09. 1927 р. Саме тут викладалися сумніви щодо доцільності замовлення обладнання у німців. Перекладена копія листа одна з перших поповнила справу «Акціонер» як свідчення уразливості позицій Вінтера [1, т. 1, арк. 3 – 3 зв.]. Однак, американці ще замало знали «диктаторський» характер начальника будівництва, який міг навіть у присутності голови Раднаркому СРСР Рикова заявляти, що Правління заважає йому працювати, а партійний осередок «бузит и раздувает неудачи». Стосовно ролі партійців до думки Вінтера схилився і Ворошилов. Останній не відкидав можливості «провинциального спецеєдства» [1, т. 1, арк. 8].

Рішенням політбюро Правління Дніпробуду було ліквідоване 23. 12. 1927 р.: «Во главе Днепростроя оставитъ только один орган – Управление – в составе Винтера (управляющий), Веденева и Ротерта (его заместители)» [2, спр. 668, арк. 3]. Дуже швидко американці лишилися сам на сам з Вінтером, який не шкодував зусиль, аби позбутися зухвалих колег. Утім, начальнику будівництва протистояли бувалі комерсанти. В одному з агентурних зведень повідомлялося: «Профессор АЛЕКСАНДРОВ пишет, что до г. КУППЕРА дошли слухи, будто бы А. В. ВИНТЕР принимает меры к тому, чтобы Правительство расторгнуло с ним договор, но КУППЕР человек хитрый. Он ведет какие-то переговоры с финансовыми кругами и собирается предложить правительству СССР какую-то финансовую комбинацию, которая укрепила бы его положение» [1, т. 1, арк. 10]. Становище Американської консультації, насправді, було надійним, проте і Вінтер мав вагому підтримку вищих господарських та радянсько-партійних органів. Обом сторонам лишалося вести палкі професійні дискусії, що сьогодні відомі, здебільшого, з питань тимчасових перегаток («ряжевых перемычек») та інспекції бетону. Співробітники ж ДПУ справно фіксували наявні розбіжності в позиції сторін та збирали свідчення взаємної нетерпимості (додатки 1, 2).

Разом із Вінтером фігурантами агентурних розробок місцевого ДПУ були такі відомі діячі науки і техніки, як Віктор Веснін, Павло Лаупман та Павло Роттерт. Завербований ДПУ родич Роттерта («ЯКОВЛЄВ») був ключовим інформатором у справі «Оскомина», а тому з усіх перелічених осіб саме заступник начальника будівництва дістав сумнівної честі найповніше бути увічненим в матеріалах запорізьких чекістів.

Поведінка Роттерта, безсумнівно, викликає інтерес через його усвідомлення суті механізмів радянського будівництва. Агент «ЯКОВЛЄВ» вказував, що Роттерт «опасається быть невиновно арестованным, так как из-за провала пятилетки Соввласть будет создавать вредительские процессы» [1, т. 3, арк. 379]. Будівничий знаменитого Держпрому не панікував та обрав вдалу стратегію виходу з-під можливого удару. З одного боку, при потребі він вдало форсував роботу в цілому або на окремих показових ділянках, з іншого, — шукав можливість бути корисним вищому керівництву країни у майбутньому. Характерним є доручення Роттерта, надане своякові-агентові щодо об'єктів Соцміста: «Дал установку форсировать снабжением дома книги и кинотеатр, а также школу 10-летку и дом коммуны за счет работ IX квартала. На мой вопрос, не целесообразнее ли будет закончить жилищное строительство IX квартала, а дом книги и кинотеатр можно было бы и во вторую очередь строить, он ответил: «заткнем им глотку зрелищами» [1, т. 3, арк. 167]. Своє майбутнє Роттерт вбачав у тісних стосунках з одним із лідерів радянської архітектури Віктором Весніним. Навряд чи конструктивіст Веснін був авторитетом для досвідченого будівельника саме у галузі архітектури, адже у розмовах колег-дніпробудівців іронія наскрізь пронизувала тему радянського авангарду. Та в будь-якому випадку Роттерт віддавав належне сміливості творчих задумів архітектора. Агент «ЯКОВЛЄВ» інформував у лютому 1931 р.: «Далее шел разговор относительно архитектуры домов на Левом берегу. С большой иронией говорили о домах «на куриных ножках». Так построенная гостиница на Левом берегу с колоннами сделана с таким расчетом, что боковой удар в эту колонну может повести к значительному разрушению. На выражение ФАДЕКОВА: «Выбиты две колонны, может их хорошо потрясти». РОТТЕРТ ответил: «Черт с ними». Тут же он сообщил, что в Москве выдумывает В. А. ВЕСНИН такие варианты на новые дома, что все прежние объекты бледнеют перед новыми» [1, т. 3, арк. 45]. Попри гостру критику знизу Роттерт твердо вимагав від підлеглих дотримуватися проектної документації, надісланої з Московської контори Дніпробуду: «никакие изменения каких-либо чертежей и деталей, присланных из Москвы ВЕСНИНЫМ, не допустимы» (агент «УКРАЇНЦЕВ», січень 1932 р.) [1, т. 3, арк. 405]. Періодично відвідуючи Запоріжжя, Віктор Веснін мав оцінити наполегливість колеги у реалізації містобудівних ідей радянського авангарду. Подальше призначення Роттерта начальником Московського метробуду [1, т. 3, арк. 266], вочевидь, відбулося не без втручання впливових братів Весніних. Ще більше добрі відносини Павла Роттерта та Віктора Весніна мало зміцнити знакове заохочення лідера конструктивізму за рішенням політбюро (05. 03. 1934 р.): «Архитектора Веснина В. А. за выдающиеся заслуги в деле архитектурного оформления гидростанции и проектирования города Днепрогэса им. В. И. Ленина наградить орденом Трудового Знамени» [2, спр. 940, арк. 34].

Людина прониклива та розумна, Роттерт знав про факт негласного стеження за собою та повсякчас був готовий до арешту [1, т. 3, арк. 45, 253]. Однак, внутрішня напруга не заважала видатному інженеру-будівельнику кепкувати зі свого стано-

вища: «Когда он был в Москве, то какой-то проектной организации Правительство дало заказ на составление проекта для типового концлагеря на 150 тысяч людей и этому инженеру, рассказавшему об этом проекте, он сказал: «Спроектируйте этот лагерь со всеми удобствами, т. к. он будет служить и для нас же самих» [1, т. 3, арк. 152]. Поринувши у тематику метробуду Роттерт не втратив ані своєї легкої вдачі, ані гумору (додаток 3).

Містобудівна проблематика займає ключове місце у матеріалах агентурної розробки «Оскомина». Соціально-політичні настрої у робітничому середовищі великої мірою залежали від вирішення житлового питання, а тому співробітники ДПУ легко перекидали логічний зв'язок від наслідків штурмівщини на будівництві до шкідницької діяльності інженерно-технічного персоналу. Належним чином було орієнтовано і секретних інформаторів. Агент «УКРАЇНЕЦЬ» (один з критиків сучасної архітектури в оточенні Роттерта) у зведенні від 23. 06. 1931 р. повідомляв: «сейчас на Днепрокомбинате недовольство рабочих и служащих достигло громадных размеров, главным образом, из-за плохого обслуживания жилищно-бытовых нужд» [1, т. 3, арк. 278]. Перед цим агент недвозначно описував провальну ситуацію на житловому фронті: «Качество работ во всех жилых домах капитального типа Правого и Левого берега чрезвычайно низкое, работа небросовестная. Так, напр., каркасные стены домов сделаны так, что возобновить или дополнить засыпку стен без ломки самих стен нельзя ... Почти все проекты гражданского строительства в период 27 – 29 г.г. выполнялись в Москве группой архитекторов во главе с главным архитектором ВЕСНИНЫМ. Почти все проекты жилых домов, составленные ВЕСНИНЫМ, в условиях Днепростроя оказались малопригодными и в первый же строительный сезон потребовали переделок и перестроек уже законченных зданий» (зведення від 22. 03. 1931 р.) [1, т. 3, арк. 271, 275]. Співробітники ДПУ не вдовольнялися інформацією агентів про «прорывы» на окремих ділянках. Допитливі чекісти саму масштабність ідеї Дніпробуду та Великого Запоріжжя намагалися представити як завуальований акт шкідництва. В цьому їм у нагоді стала слідча справа «Весна».

За версією органів держбезпеки на базі Запорізького відділення Всеукраїнської асоціації інженерів, утвореного в 1926 р., була сформована військово-повстанська та диверсійно-шкідницька організація, до «керівного центру» якої увійшли спеціалісти старої школи, зокрема, Міхно К. Б. та Славянов О. С. [1, т. 3, арк. 18 – 24]. Справа «Весна» мала на меті розвинути тему шкідницької діяльності інженерно-технічних кадрів та об'єднати по ним провадження в єдиний процес. Маніпулюючи підслідними, чекісти дістали свідчення щодо осередків контрреволюційної організації на авіазаводі № 29, заводі «Комунар», Катеринославських залізничних майстернях та цегляному заводі [1, т. 3, арк. 34]. Очевидно, що охоплення контрреволюційною організацією підприємств лише старої частини міста, тоді як неподалік розгорнувся масштабний Дніпробуд, виглядало непереконаливим з точки зору «підриву планів» соціалістичної реконструкції. А тому вольовим рішенням співробітників ДПУ діяльність «повстанців» була поширена на Об'єднане Дніпровське будівництво. Під тиском чекістських аргументів колишній міський інженер О. С. Славянов дає нові свідчення: «Основной целью Днепростроевской к-р организации, руководимой, главным образом, Московским центром, — было всемерное расширение планов Строительства, без деловой увязки, с требованиями самого Днепростроя и Днепрозаводстроя. В этом случае имелось ввиду увеличить стоимость объектов самих работ и вызвать материальные и финансовые

затруднення в стране. В связи с означенными заданиями центра, капитальное жилищное строительство на 1931 год проектировалось в значительном объеме, в размере свыше семидесяти миллионов рублей, в то время как следовало бы, для достижения большего эффекта, заняться строительством рабочих поселков при самих заводах» [1, т. 3, арк. 10]. Як бачимо, основна сила удару спрямовується запорізьким відділенням ДПУ по лінії давніх внутрішньополітичних дискусій — про перспективи соціалістичної реконструкції та робітниче розселення. Такі питання вирішувалися на рівні політбюро ЦК ВКП(б), наприклад, 05. 05. 1930 р. було ухвалено принципове рішення щодо пріоритетних напрямів будівництва Дніпрокомбінату [2, спр. 784, арк. 5, 15], а 05. 07. 1931 р. розглядалося питання про стандартне житлове будівництво в окремих промислових районах [2, спр. 834, арк. 2, 41 — 43]. Зазіхнувши на компетенцію союзного центру, місцеві чекісти певним чином сконфузилися. Крім того, успішний запуск об'єктів гідроелектроенергетики у 1932 р. спростував більшість диверсійно-шкідницьких версій. Цілей агентурної розробки «Оскомина» досягнуто не було. Все завершилося виділенням в окрему справу матеріалів на локальну «групу Фадекова» — з оточення Роттерта [1, т. 3, арк. 370]. Логічно припустити, що за активну співпрацю зі слідством у рамках даної розробки фігуранти справи «Весна» дістали пом'якшення покарання. Так званий голова «військово-повстанської організації» Міхно К. Б. був засуджений 10. 07. 1931 р. «трійкою» при колегії ДПУ УСРР до розстрілу із заміною покарання позбавленням волі до 10 років концтаборів [3, сс. 390 — 391]. По собі невірні учасники чекістської «Весни» залишили безцінні свідчення, у тому числі, щодо народження першого генерального плану м. Запоріжжя (додаток 4).

Меморандуми по розробкам «Акціонер», «Блок» та «Оскомина» містять цікаву інформацію щодо методів агентурної роботи ДПУ наприкінці 1920-х — початку 30-х років. Співробітники органів держбезпеки мало довіряли своїм секретним інформаторам та, здебільшого, намагалися добитися від них не просто надання об'єктивної інформації, а сліпої покірності із подальшим підтвердженням будь-якої версії оперативної розробки. Маніпулювання агентом було однією з ознак професійної майстерності чекіста. Для цього були потрібні особи залежні (зокрема, із числа «бывших людей») та слабодухі. Справедливі побоювання виказувалися щодо осіб «хитрих» та «з великою силою волі» [1, т. 3, арк. 377]. Неправильний добір агента загрожував розкриттям оперативної роботи ДПУ. Так сталося із агентом «ВАРЯГ», що вела антирадянську агітацію і «розшифрувала» себе перед членом Американської консультації [1, т. 2, арк. 5]. За подібних обставин найкраще вважалося притягнути агента-шкідника до відповідальності шляхом реалізації у карному провадженні матеріалів, що не мали прямого стосунку до оперативної розробки. Перманентний тиск на секретних інформаторів іноді обертався буфонадою. Звітуючи про успіхи у роботі з агентом «К» представник обласного апарату ДПУ доповідав: «Чувствуется, что это первые пробные шаги агента, пытающегося стать на правдивые рельсы. Это особенно характеризуется его фразой: «... К ужасу своему я вижу, что работу свою на всех участках сорвал, ПЫТАЯСЬ НЕВИННОСТЬ СОБЛЮСТИ И КАПИТАЛ ПРИОБРЕСТИ ...» [1, т. 2, арк. 7]. Резонерство, на межі з позерством, було властивою рисою багатьох чекістів. Аналізуючи інформацію агента «ЯКОВЛЄВА» в присутності практиканта, оперуповноважений Рапопорт ударився в гучне марнослов'я: «Неестественность обстоятельств, изложенных в его донесении, подчеркивается еще тем, что неуклюжесть его подхода не гармонирует с тем, что его донесения о событиях в доме

РОТЕРТА отримують округленість, обережністю, завжди двусмысленні і відрізняються «резиновістю» [1, т. 3, арк. 361 зв.]. Критерій «резиновості» цілком відповідав стилю самих чекістів, що разом із «глибокими» судженнями могли продемонструвати і нетривіальні теорії агентурної роботи в умовах тактичного зближення партії та спеціалістів (додаток 5). Лексика співробітників ДПУ міцно приправлялася професійним сленгом, що посилював їх відчуття приналежності до привілейованої кастової групи. Для методів агентурної роботи існував свій особливий словник: «обстріл перехресним агентурним освітленням» (перевірка інформації по різних джерелах), «чекізація агентури» (імовірно, виховання свідомого ставлення до поставлених завдань), «секретна зйомка» (негласний арешт з метою тиску або для інших оперативних потреб), «система легкого інтригування» (натяки кураторів від ДПУ про володіння більшим обсягом інформації), «підсада» (використання агента в умовах ув'язнення) тощо.

Архівна справа «Акціонер» містить багато інших сюжетів з історії доби «великого переламу». Залучення відповідних матеріалів дає можливість уточнити контекст перебігу подій навколо Дніпробуду та сформулювати нову перспективу розгляду окремих явищ.

Бібліографія

1. ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523.
2. РГАСПІ, ф. 17, оп. 3.
3. Реабілітовані історією. Запорізька область. — Запоріжжя : «Дніпровський металург», 2010. — Кн. 5. — 524 с.

Кравчук П. П.

**«Наши враги выступают тонко, маскируясь за наши же лозунги».
Днепрострой в свете агентурных донесений
Государственного политического управления: предварительный обзор**

Статья содержит краткий обзор рассекреченного архивного дела «Акционер», в котором сосредоточены материалы трех агентурных разработок руководящего состава Днепростроя. Указанные материалы содержат большой массив информации касательно производственных процессов на Днепрострое, стратегий личного поведения фигурантов разработок, проблем международно-технического сотрудничества, форм и методов оперативной работы советских спецслужб, повседневных практик разных социальных групп и др. К статье прилагается ряд архивных документов, публикуемых впервые.

Кравчук П. П.

**«Our enemies act behind our backs masking for our slogans».
Dneprostoi, based on the data of the government agents reports
of the State Political Administration: preliminary review**

The article contains a brief overview of the declassified archive case "Shareholder" that focuses on three secret investigations about a Dneprostoi leadership. This materials are full of information about manufacturing process in Dneprostoi, figurants' strategy personal behavior, problems of international technical cooperation, forms and methods of the Soviet special services, daily practice of various social groups, and so on. Number of archive documents are published for the first time in this article.

Додаток 1. Інформація агента «К» щодо суперечки між представником Американської консульства на Дніпробуді Ч. Томсоном та начальником технічного відділу Дніпробуду П. Лаупманом, 21. 05. 1929 р.

«К»
21/V – 29 г.

Перед нашим отъездом ТОМСОН говорил с ЛАУПМАНОМ на тему о том, почему он, ЛАУПМАН, никогда не предлагал Техсовету Американских чертежей в оригинале, а делает с них почти что копии и выпускает за своей подписью. ТОМСОН указал ему на неэтичность подобного поведения. ЛАУПМАН сказал, что этого больше не будет, однако, на этом Техсовете он так неприлично подтасовывает факты, что вызвал довольно резкую реплику ТОМСОНА.

ЛАУПМАН теперь остался один на позиции резко пангерманской и ему ото всех на Совете здорово досталось.

Верно:

АМЕРИКАНЦЫ
ЛАУПМАН
«АКЦИОНЕР»

*ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523, т. 1, арк. 175.
Копія. Машинопис.*

Додаток 2. Переклад телеграми Ч. Томсона до голови Американської консульства Х. Купера щодо розбіжностей із керівництвом Дніпробуду, 13. 09. 1931 р.

Полк. Куперу и т. д.

Копия
13 сентября 1931 г.
№ - 626

Наша телеграмма №-649.

Приблизительно около 2-х лет мы воевали с Днепростроем, чтобы добиться цементации основания плотины. Вначале Днепрострой отказался признавать, что цементация основания является признанным учением и требовал, чтобы им представили точный чертеж расположения и глубины каждой скважины и т. д. Затем, они пытались сами говорить, как это должно быть сделано. В конце концов, нам удалось заставить их принять предложение такого сорта, что цементация состоит из бурения скважин вдоль известной зоны параллельно оси плотины в таком количестве и до такого размера, которые могут потребоваться для того, чтобы создать водонепроницаемую преграду всю дорогу поперек реки и выполненную к нашему удовлетворению.

Хотя Днепрострой первоначально принял вышеуказанное предложение, они делали [это] так неохотно и [все же] приступили к выполнению его. Начиная с декабря 1929 года, мы написали массу писем по этому поводу и имели бесконечное количество напряженных и порою неприятных свиданий с Упр. Главинжа и прорабами на работах, стараясь добиться действия и удовлетворительного действия в деле цементации. Чтобы вообще добиться выполнения работ, наш производственный персонал должен был фактически принять на себя руковод-

ство над Днепростроевской рабочей силой, а чтобы добиться удовлетворительной работы они должны были стоять над ними и следить постоянно, чтобы помешать тому, чтобы работа эта не производилась неряшливо или недобросовестно.

В начале работ этого сезона все еще оставались некоторые пролеты — 3 или 4 в левом протоке и около полдюжины в левом [правом?] протоке, которые не были зацементированы. Мы несколько раз обращали внимание Днепростроя на срочность выполнения этой работы, указывая на то, что, в противном случае, работы эти, несомненно, совпадут с наращиванием пролетов и закрытием плотины. Ко всем этим представлениям Днепрострой относился с обычным их презрительным безразличием и все наши усилия продолжить цементацию были, наперекор, неглижированы и плохо ведены. Наконец, вчера я пошел к ВЕДЕНЕ-ЕВУ и сказал ему, что мы не можем больше терпеть такое положение и что им придется приостановить подъем воды позади плотины до окончания цементации. ВЕДЕНЕЕВ выразил удивление тому, что мы заняли такую позицию и заявил, что он не видит причины, почему цементация не может быть произведена с полной безопасностью при разнице 8 метров между уровнем верхнего и нижнего бьефами. Я ему сказал, что, во-первых, мы не можем принять на себя такое положение, а, во-вторых, если мы даже разрешили ему использовать желательные ему 8 метров, он не закончит этой работы даже в этот срок. Затем ВЕДЕНЕЕВ выразил значительное желание приостановить бетонировку и употребить все необходимое время на окончание цементации до того, чтобы поднять уровень верхнего бьефа. Стало вполне очевидным, что он внезапно усмотрел в данном положении прекрасное оправдание (алиби) за неудачу построить плотину до водослива за нынешний строительный сезон, вероятность чего в настоящее время глядит ему прямо в лицо.

Можете вполне уверенно считать, что Управление Главинжа готово сделать одно из двух: 1) они готовы поднять бетон на плотине без уверенности, что цементация может быть выполнена безукоризненно, с той целью, что, если обнаружится фильтрация, они всегда смогут возложить вину на Американскую консультацию; 2) если, с другой стороны, мы будем настаивать на удовлетворительном выполнении цементации до дальнейшего подъема бьефа, Управление Главинжа не пострадает в случае, если бетонировка задержится на несколько недель, давая им случай сказать, что они не могли закончить постройку плотины в этом году, т. к. Американская консультация неблагоразумно потребовала от них окончания цементации при меньшем напоре, чем это могло быть допущено. Поскольку никто в мире не может точно сказать, при каком напоре цементация может быть удачно выполнена, у них создается очень благоприятная ситуация.

Желание надуть, которое эти ребята преследуют во всех их деяниях с нами, настолько бесстыдно, насколько всеохватывающе и так гнусно, что я не надеюсь и не ожидаю убедить нас в его полном объеме. Сущность настоящего [сообщения] вовсе не является желанием пожаловаться на этот фактор в данном положении, но чтобы снабдить Вас точным реестром условий, который прилагается к настоящему положению Строительства для Вашего пользования на тот случай, если Вам когда-либо придется защищать образ действий настоящей конторы [консультации], предпринимаемый ею в отношении цементации основания плотины. Желание надуть, которое, я подтверждаю, существует, не ново и никогда не будет меньше, и мы в состоянии преуспеть на 90 % в нашей работе, несмотря на него, потому, что мы полностью осведомлены о его [желании] существовании, и мы

вступаем в борьбу предупрежденные и вооруженные, и с полным знанием того, против чего мы должны воевать.

За исключением случая с цементацией, мы были во всем почти удачливы, но я говорю «почти» умышленно потому, что недавно было обнаружено довольно значительное количество бетона в одной части плотины (пролеты 8 — 18). Опалубка только что была снята с этой работы и это довольно-таки омерзительная гадость. Эта работа, которая была произведена в июне, во время В[ашего] пребывания здесь. Почему наша инспектура, которая всегда столь удачно работала, на сей раз промазала в этот именно период, мы вероятно никогда не в состоянии будем объяснить. Что это, однако, указывает это то, что стоит нам ослабить наше внимание, как Днепрострой в одну минуту успевает сделать отвратительную работу.

Основание главной подстанции, которое производится самостоятельно, без нас, настолько отвратительно, как только можно себе представить. Пару недель назад мы обнаружили новый состав бетона, который употреблялся в ГЭС'е. Мы остановили эту работу и, сделав запрос, нашли, что бетон этот содержит одну часть цемента, 0,7 воды, 3,3 песку и равное количество щебня. Цель была получить такой бетон, который был бы таким же жидким, как коровий помет весной и который можно было бы укладывать вокруг арматуры без всякой трудности и обработки. У нас было также много борьбы недавно касательно корыт. Каждый день и при каждом случае Днепрострой ищет какого-нибудь легкого и небрежного способа достигать результатов без работы.

Приложение: Копия телеграммы
----- №-649
Доставлено аг. «КОНСУЛЬТАНТ».
19/IX-31 г. РАПОПОРТ

ТОМСОН:

8/PP
«ОСКОМИНА»
«ТОРМОЗ»
«ДЕФЕКТЫ ОСНОВА-
НИЯ ПЛОТИНЫ»
ОПЕРСЕКТОР /8/
т. ТИМОФЕЕВУ /2/

Верно:

*ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523, т. 3, арк. 304 — 306.
Копія. Машинопис.*

Додаток 3. Інформація агента «ЯКОВЛЄВ» про розповідь П. Роттерта щодо перспектив будівництва Московського метрополітену (витяг), 05. 10. 1931 р.

УПОЛНОМОЧЕННОМУ ЭКГ т. РАПОПОРТУ
ДНЕПРОСТРОЙ
«ЯКОВЛЕВ»

5/X-31 г.

№

РОТЕРТ вернулся из Москвы вчера 4/X вместе с Роз. Осип. в 9 час. вечера. На квартире его ожидали ФАДЕКОВ, БУКРЫМОВ и через полчаса по приезду пришел РУБИН с женой. РОТЕРТ рассказал о ходе организации работ по Метрострою. У него работает 42 инженера, каковых он лично подобрал и по его мнению подбор

очень удачный. В отношении желающих у него работать, то заявления поступают в неограниченном количестве и ходят как «на паломничество». Он, РОТЕРТ, вошел в комиссию по планировке Москвы. Организован Комитет Содействия Метростроя, в состав которого вошли: КАГАНОВИЧ, ЛУНАЧАРСКИЙ, ОСИНСКИЙ, РОТЕРТ и ОРДЖОНИКИДЗЕ. Комитет Содействия РОТЕРТУ удалось убедить в том, что постройка Метрополитена влечет за собой неизбежные жертвы, как то трещины в домах. Разговор о трещинах так «смаковался» будто бы должны трещать определенные дома.

Далее он рассказал, что на одном из пленумов Моссовета, где он делал доклад о Метрострое, со стороны некоторых инженеров было сделано заявление, что РОТЕРТ говорит о Метрополитене «слишком категорично», что многие вопросы требуют общественного обсуждения, дискуссии и т. д. РОТЕРТ в своем заключительном слове ответил, что дискуссиям нужно положить конец, а сейчас необходимо перейти к делу, т. к. дискуссии про Метрополитен с 1900 г.

Вместе с тем он вызвал на следующий день этих инженеров, которые выступали против постановления РОТЕРТА, и предложил им по совместительству консультировать по постройке Метрополитена 2 раза в неделю, уплачивая им по 300 руб. в месяц. Конечно, все согласились. Таким образом, ему удалось завербовать к себе «зачинщиков-бузотеров», которые в случае каких-либо неудач не будут «бузить». Далее он внес предложение КАГАНОВИЧУ дать ему 2 «вредителей» МЫШЕНКОВА и РОЗАНОВА (специалистов по Метрополитену): «пусть они у меня повредят немного». КАГАНОВИЧ вызвал Уполномочен. ГПУ и спросил: «можно ли их дать РОТЕРТУ?». Уполномочен. не считает возможным их выпустить, но внес предложение: организовать им помещение в ГПУ и чтобы РОТЕРТ 2 раза в неделю приезжал к ним и давал им задание.

РОТЕРТ от этого предложения отказался, мотивируя, что т. к. он предполагает дать им руководство определенной группой, то такое «заочное» руководство считает недопустимым. Вопрос пока остался открытым, но он, РОТЕРТ, уверен, что их заполучит.

В смысле бытовых условий РОТЕРТ обставлен наилучшим образом. Ему предоставлена квартира из 4-х комнат, закрытый распределитель МК, новая машина, трамвайные билеты, Кремлевская больница, 2 места во всех театрах и т. д.

Близким друзьям будут предоставлены РОТЕРТОМ квартиры...

*ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523, т. 3, арк. 334.
Копія. Машинопис.*

Додаток 4. Свідчення колишнього міського інженера О. С. Славянова щодо розробки генерального плану м. Велике Запоріжжя, 11. 03. 1931 р.

ПОКАЗАНИЯ

б. городского инженера А. С. СЛАВЯНОВА от 11 марта 1931 года.

В подтверждение и развитие данных мною ранее показаний сообщаю:

В связи с постройкой Днепростроя и связанного с ним Заводстроя, в планирующих кругах НКВД Украины возник вопрос о постройке социалистического города Больш. Запорожье. К составлению проекта означенного города и выработки задания было приступлено Проектным Отделом при НКВД в конце 28-го года.

Вся работа по приглашению специалистов, организация технических совещаний, как и руководство таковой была поручена ученому секретарю НКВД КАСТРОВУ Д. И.

Вопросами чистого проектирования города в части городских путей сообщения и электростроительства ведал Главн. Инженер предприятий НКВД инж. ПОПОВ В. Вопросами проведения проектирования водопровода и канализации для города ведал Завед. Водопров. канализ. Отделом при НКВД инж. ШАХОВ. Вопросами финансового характера и распределения кредитов ведал Завед. Финансово-Экономич. Отделом НКВД ТАНАТАР.

Как я уже показывал ранее, наша Запорожская организация поручила мне, во время моих служебных поездок в Харьков, установить связь с членами Харьковского к-р центра. Имея это ввиду я стал постепенно сближаться с КАСТРОВЫМ, с которым я больше всего сталкивался по вопросам Большого Запорожья и коммунального хозяйства. В результате нашего сближения, КАСТРОВ, зная о существовании нашей Запорожской организации, сообщил мне о существовании к-р организации в Харькове и что он, а также ТАНАТАР, ПОПОВ В. и ШАХОВ являются членами этой организации.

В последующих моих встречах и разговорах с ШАХОВЫМ и ПОПОВЫМ, приезжавшими также в Запорожье, я получил подтверждение этому и с их же слов. С ТАНАТАРОМ же лично мне на эту тему говорить не приходилось, т. к. он в Запорожье за все время не приезжал. В Харькове же мне это не удавалось.

В апреле 30 г. схема города Большое Запорожье уже была утверждена Правительством Украины. Были произведены примерные исчисления стоимости города, которые в круглых цифрах выражались: Днепрострой — 210 миллионов рублей, Днепрозаводстрой, по данным Украины — 340 миллионов рублей, а по данным Москвы — 610 миллионов, и постройка города Большое Запорожье на ближайшие 10 лет — 410 мил. рублей. Таким образом, общая стоимость Строительства превышала 1,5 миллиардов рублей. Учитывая общий план пятилетнего Строительства, таковая сумма для города Запорожье являлась чрезвычайно большой.

По этому поводу мне известен разговор РОТТЕРТА с КАСТРОВЫМ, имевший место в моем присутствии в служебном кабинете РОТТЕРТА. Указания КАСТРОВА сводились к тому, что необходимо проводить мысль и всячески добиваться одновременных ассигнований на все виды намечаемого строительства. Кроме того, КАСТРОВ рекомендовал настаивать в первую очередь — осуществление строительства нового города — на пустых территориях, возле объединенного Днепровского Строительства. Этим самым, по объяснению КАСТРОВА, будет вызвано финансовое напряжение, а само Строительство, ввиду своей разбросанности, будет тормозиться и повлечет в дальнейшем дополнительные расходы на благоустройство и увязку отдельных застроенных районов между собой.

Правильно же было бы к постройке нового города приступить лишь после окончания заводов, когда таковые начали бы восстанавливать затраченные на них средства. Пока же следовало бы ограничиться временными рабочими поселками при заводах и организацией связи со старым городом Запорожье.

В целях сознательного торможения развития существующего г. Запорожье, долженствующего войти, как неразрывная часть в общий план г. Большое Запорожье, перечисленными специалистами НКВД проводились следующие вредительские мероприятия:

ТАНАТАРА — в течении всего времени, с момента начала работ Днепро-строя, он сознательно задерживал отпуск кредитов на развитие коммунального хозяйства, несмотря на выставляемые требования Горсовета. Кроме этого, он готовые уже банковские ассигнования также задерживал, или срывал выполнение намечаемых планов и создавал диспропорцию между хозяйством города и Днепро-провским строительством. В результате — санитарное состояние города значительно ухудшилось, а жилищный кризис еще более увеличился.

Роль КАСТРОВА свелась к тому, что он указанные вредительские действия ТАНАТАРА санкционировал и защищал на коллегии НКВД. Помимо того, КАСТРОВ контрольные цифры на Строительство города Большое Запорожье на 1931 год составил с большим опозданием, доложив таковые Горсовету в ноябре 30 года. В тоже время, КАСТРОВ эти цифры указывал и видоизменял, лишив Горсовет возможности своевременной подготовки к Строительству 31 года.

Инженер ПОПОВ В. задержал окончание работ по проектированию трамвая и электростроительства на 7 — 8 месяцев, чем также повлиял на срыв подготовительных работ по заготовке материалов для означенных строителств.

Инженер ШАХОВ, несмотря на то, что, согласно договора, проектные работы по канализации и водопроводу для города должны были быть готовы до 1-го октября 30 года, до моего ареста — 5. II. 31 г. — еще не были готовы.

Все перечисленные вредительские действия указанных лиц, подтвержденные в личных разговорах с ними же, ставили своей целью затормозить подготовку к строительству, имеющему большое экономическое и политическое значение, и тем самым сорвать его сроки выполнения, намеченные Правительством.

О вредительской роли указанных лиц хорошо было известно председателю нашей организации МИХНО, как от меня лично, так от КАСТРОВА и РОТТЕРТА, с которыми он встречался не менее, чем я.

Всем нам, из разговоров с РОТТЕРТОМ и КАСТРОВЫМ, было известно, что как Запорожская к-р организация, так и Харьковская не являются самостоятельными и что генеральная линия работы диктуется единым центром, находящимся в Москве, в свою очередь, связанным с заграницей.

Припоминаю, что когда в разговоре с РОТТЕРТОМ по сути мною изложенного о Строительстве Большого Запорожья я спросил у него, кто же прежде всего из состава руководящего центра Днепропетровской к-р организации давал ему установку, им в жизнь проводимую, он, РОТТЕРТ, ответил, что такая именно установка идет от Начальника Объединенного Строительства и его ближайшего Помощника, т. е. от ВИНТЕРА и ВЕДЕНЕЕВА.

В следующих своих показаниях я остановлюсь на б. Всеукраинской ассоциации инженеров и Запорожском Отделении, как на организующем начале нашей Запорожской военно-повстанческой диверсионно-вредительской организации.

Показания писал собственноручно.

А. СЛАВЯНОВ

ДОПРОСИЛИ:

СТ УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ЭКО ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО
ОПЕРАТИВНОГО СЕКТОРА ГПУ УССР

/ЗАХАРОВ/

СТ УПОЛНОМОЧЕННИЙ ЭКГ
ЗАПОРОЖСКОГО ГОРОТДЕЛЕНИЯ ГПУ

/ЭДЛИН/

[напис чорнилами: «Верно. Эдлин»]

*ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523, т. 3, арк. 15 – 17.
Копія. Машинопис.*

Додаток 5. Меморандум по агентурній справі «Оскомина» (витяг), 07. 03. 1932 р.

Запорожское
Горотделение
Г.П.У.

СОВ. СЕКРЕТНО

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ МЕМОРАНДУМ
ПО АГЕНТУРНОМУ ДЕЛУ «ОСКОМИНА»

По состоянию на 7/III-32 г.

... Наши враги выступают тонко, маскируясь за наши же лозунги и т. д., глубоко законспирировано.

Мы должны также тонко и законспирировано осуществлять наши репрессивные действия в отношении агентов, которых мы желаем привести к откровенности.

В этом отношении имеет значение объект репрессии. Привлечение к репрессированию должно быть негласное.

Повод к репрессии должен быть — не имеющий отношения к той области, в которой мы стремимся добиться откровенности, так чтобы мы разговора в этой области не затрагивали, а чтоб объект репрессии, в поисках путей к нашему нисхождению, сам в этой области заговорил и дал нам не только «сведения», но и конкретные доказательства.

Повод к репрессиям должен быть также таким, чтоб в случае, если объект оказался устойчивым или ошибочно нами выбран и фактически не располагает нужными нам данными, то чтоб мы его не должны были выпускать, а чтоб заранее имели все основания осудить.

В случае удачи и получения соответствующих доказательных данных, последние не должны являться исходным основанием для «вскрытия дела». Четкие первичные данные должны быть использованы в том направлении, чтобы из числа выявляющихся, из этих первичных четких данных, фигурантов — вербовать наименее устойчивых по личным их качествам и по идеологии, и превращать их во внутренних [агентов] и закончить высококвалифицированное развитие агентурной разработки.

Отсутствие применения таких квалифицированных методов объясняет собою то положение, что мы почти уже год, как застыли на одном месте с движением «ОСКОМИНЫ».

Те куцые методы, какие мы применяли, не находятся ни в каком соответствии со сложностью вопросов, разрабатываемых по «ОСКОМИНЕ» и с «масштабом» ее фигурантов.

Имеем ли мы возможность применения по «ОСКОМИНЕ» методов, в соответствии с вышеотмеченными принципами?

Да, безусловно, имеем.

Агент «ЯКОВЛЕВ» является прекрасным образцом желательного, для такого случая, объекта: общественно-незначительный, не специалист, совершенно беспринципный; невероятный трус в мало-мальски неблагоприятной для него обстановке; исключительно нахальный там, где ему кажется, что он под защитой чужой силы; жалкая личность, цепляющаяся за жизнь, все содержание которой для него ограничивается животной, слепой привязанностью к жене и ребенку; случайно, по родственным связям, имеющий ближайший доступ в круг лиц руководящего техперсонала, состоящий в полном доверии у этих лиц, и в курсе всех подробностей антисоветской стороны их служебной деятельности. Имеются конкретные доказательства его добровольной службы у белых, выдачи белым красногвардейцев и доказательства конкретного факта злостной расшифровки им методов ГПУ; он врач, работал таковым только у белых. При Соввласти умудрился до 1927 г. быть собственником быв. его отцовского пром. предприятия, стоившего до Революции около 100. 000 руб. После 1927 г. работал на разных канцелярских должностях, а теперь работает завхозом в одном из производственных отделов Днепроостроя.

Его «может мобилизовать» Наркомздрав и дать ему назначение в такое место, куда надо ехать месяца два.

По дороге, а еще лучше с места назначения, его нужно секретно снять, инсценировать ж. д. несчастный случай, «пропажу» в тайге — в командировке и т. д.

После снятия прямо объявить [ему] известные нам точно обстоятельства злостной расшифровки им методов нашей работы, а попутно и о выдаче белым красногвардейцев. Как с агентом и по обстоятельствам «ОСКОМИНЫ» ничего не говорить. Если сам скажет и ДОКАЖЕТ — хорошо, а нет — осудить за провоцирование нас.

Так как он, безусловно, если не все, то очень многое знает и трус, то скажет.

Так как остальные агенты бесперспективны, после проведенных над ними «комбинаций — разговоров», а дополнительная вербовка для последующего «комбинирования разговоров» с этими новыми агентами — тоже бесперспективна в условиях обстановки на Стр-ве и общей обстановки для специалистов, то при отказе от осуществления изложенной агентурной комбинации с «ЯКОВЛЕВЫМ», настоящую разработку надо прекратить и сдать в архив.

Мы настаиваем на необходимости осуществления изложенных выше действий в отношении агента «ЯКОВЛЕВА».

НАЧ. ГОР. ОТДЕЛ. ГПУ

/ЛЕНСКИЙ/

ОПЕР. УПОЛНОМОЧЕН. ЭКГ

/НИКЕЛЬБЕРГ/

УПОЛНОМОЧЕН. ЭКГ

[підпис РАПОПОРТА]

/РАПОПОРТ/

ГДА СБУ, м. Запоріжжя, ф. 65, спр. С-13523, т. 3, арк. 400 — 401.

Оригінал. Машинопис.

Ляшко С. М., Белов О. Ф.

**ОЛЕКСАНДР ВСЕВОЛОДОВИЧ БОДЯНСЬКИЙ –
МАНДРІВНИЙ АРХЕОЛОГ І ФІЛОСОФ УКРАЇНСЬКИХ СТЕПІВ**

Перед нами лежить світлина, зроблена 40 років тому. Під славетним запорізьким дубом, тоді ще уквітчаним зеленою кроною, зібралися шанувальники і друзі Олександра Всеволодовича Бодянського. Сам ювіляр в центрі шановного панства в костюмі, чи не вперше за життя — із краваткою. Навколо Олександра Всеволодовича кращі представники запорізької інтелігенції другої половини 1970-х років — археологи, музейники, художники, журналісти, письменники, архітектори, охоронці пам'яток історії та культури, краєзнавці та ін. Ще більше колег, друзів, знайомих не потрапило в поле зору об'єктива фотографа. За 25 років, після того як пішов з життя Олександр Всеволодович коло його прибічників зросло, додалося молоде покоління науковців, яке вивчає науковий доробок, вводить ненадруковані матеріали до обігу [1; 2; 3].

У кожного своя пам'ять про цю непересічну людину. Виходячи з цього, спробуємо змоделювати, як би могла виглядати колективна дефініція щодо особи О. В. Бодянського. Бодянський Олександр Всеволодович — археолог, краєзнавець, історик, мандрівник, філософ, Вчитель, інтелігент, гуманіст, пацифіст, Людина, батько/ брат/ друг по душі та інше. В його особі дивовижно і органічно поєдналися професійні ознаки і людські якості. Як археолог він, безперечно, є першовідкривачем в Дніпровському Надпоріжжі більшості стоянок і могильників кам'яної доби, пам'яток доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку і далі за хронологією. Археологічна спільнота визнає цей факт. На нашу думку, їх більше сотні. Достатньо лише відкрити монографію С. В. Смирнова «Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя» (К., 1973) на сторінці, де розміщена карта Надпоріжжя і відзначені пам'ятки, що відкрив О. В. Бодянський. Можемо засвідчити (один з авторів відзначив в цьому році свій 50-й археологічний сезон), що результат Олександра Всеволодовича поки ще неперевершений в історії археології України і не тільки. Той, хто не пройшов цей шлях особисто і не знайшов або не відкрив вперше археологічну пам'ятку, ніколи не зрозуміє, що зробив Всеволодович для науки археології. Для Олександра Всеволодовича це було всім — захопленням, роботою, «полюванням» за пам'ятками, життям.

Частково підраховано кількість знахідок або колекцій, переданих О. В. Бодянським до державних фондосховищ. Це Інститут археології НАН України (Наукові фонди, фонд № 3 О. В. Бодянського), Національний музей історії України (Київ), Запорізький обласний краєзнавчий музей, Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького [4], Національний заповідник «Хортиця». Але неможливо підрахувати кількість українських археологічних експедицій Дніпровського Надпоріжжя, Запорізького Степу і не тільки, в яких працював або був консультантом Олександр Всеволодович. Він працював майже зо всіма українськими археологами старшого покоління Інституту археології в 1950 — 1990-ті рр. — А. В. Добровольським, М. Я. Рудинським, А. Т. Сміленко, Д. Я. Телегіним, В. М. Даниленком, В. А. Круцом, С. В. Смирновим, І. Н. Шарафутдиною, С. Н. Братченком та ін. В його житті був «метр» української археології Д. І. Яворницький, для якого він був «синком», «синашею», «братом по душі».

За життя про нього писали письменник і журналісти [5; 6]. Після того, як він приєднався до мовчазної більшості, як казали древні греки, з'явилися перші офіційні біографічні довідки [7; 8], спогади колег по спільній праці в експедиціях, музеях [9; 10; 11]. В останнє десятиріччя дослідникам вдалося розшукати в державних та родинному архівах деякі документи, що дозволяють заповнити окремі лакуни в біографії О. В. Бодянського [12; 13; 14]. Пройде час, нащадки перерахують точну кількість знахідок, переданих О. В. Бодянським до музеїв, опублікують невидані праці дослідника, знайдуть в архівах нові документи щодо біографії. Але ... але багато фактів з біографії залишається поки ще поза скобками, міфами, дослідженнями. По наукових виданнях мандрує інформація щодо його праці в музеї Дніпрельстану (1934 – 1936 рр. або в 1937 – 1939 рр.); отримання вищої освіти (закінчив перший семестр історичного факультету Дніпропетровського університету [15]; навчання в університеті у 1947 – 1952 рр. [14]; навчання в 1948 – 1949 рр. на п'ятому курсі історичного факультету Дніпропетровського університету [7]); участь в археологічних розвідках під час окупації (1941 – 1943) [13].

30 – 40 рр. були найбільш трагічними для О. В. Бодянського. Це прослідковується по його офіційним біографічним анкетам та усталеній біографічній історії. Йому було що приховувати (за висловом Олександра Всеволодовича – «маскувати»). Перш за все – дворянське, шляхетне походження. По батьківській лінії його прапрадідом був дворянин, полтавський історик, етнограф, краєзнавець Павло Ількович (Ілліч) Бодянський, освічена й культурна людина. Він мав широкі знання з різних галузей знань, краєзнавства і його вважають першим колекціонером історичних і побутових пам'яток минулого Полтавщини. Батько П. І. Бодянського був знайомий із Т. Г. Шевченком. Усім відомі останні трагічні роки життя Д. І. Яворницького, з яким у юні літа спілкувався Бодянський. Не викликає сумніву його знайомство із співробітниками музею Дніпрельстану – М. Г. Філянським, Г. Г. Мартенсом, М. С. Мушкет, Ф. Т. Камінським, П. І. Смолічевим і епізодична участь в роботі цього музею (підготовчі заходи розпочалися в 1932 р., в 1939 р. музей отримав статус обласного краєзнавчого музею). В 1937 р. майже весь перший склад співробітників був репресований. На роботу до Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка він був рекомендований П. П. Курінним, праці і посилення на праці якого в Радянській Україні були заборонені майже до 1976 р. Період окупації був пов'язаний із ім'ям П. А. Козара. На нашу думку, найбільш вірогідною датою початку навчання в університеті міг бути 1942 р., коли П. А. Козар очолив кафедру історії України Дніпропетровського університету і археологічні розвідки у порожистій частині Дніпра, в яких брав участь на посаді помічника археолога О. В. Бодянський [13] з перервою в 1943 – 1945 рр.

Кілька років тому нам пощастило розшукати листи Олександра Всеволодовича до відомого українського археолога, в минулому «засекреченого» радянського розвідника В. П. Петрова (листування 1964 – 1967 рр.). Їх знайомство і можливі наслідки поєднує цитата із праці археолога М. М. Міллера, з яким О. В. Бодянський був знайомий з часів Дніпрогесівської археологічної експедиції. В статті, надрукованої у газеті «Шлях перемоги» (Мюнхен, 1956, число 28) автор повідомляє про те, що перед війною на Запоріжжі з'явився молодий археолог-аматор з місцевих селян Олександр Бодянський. Після приходу німців він, як прекрасний краєзнавець, добровільно увійшов до німецької археологічної експедиції, що працювала над порогами. Під час відступу німців Бодянський однак залишився і не тільки не був репресований, а й продовжував далі свої праці на порогах. «... Отже такий



О. В. Бодяньський на розкопках

стан міг скластися лише в тому разі, якщо він був залишений на місці на час окупації з спеціальним завданням як совєцький агент. Всі емігранти, що їх захопили совєцькі репатріаційні комісії, підлягали якимось репресіям від заслання аж до розстрілу» [16].

На думку приходять паралель – мандрівний філософ Г. С. Сковорода (1722 – 1794) і мандрівний археолог-філософ О. В. Бодяньський (1916 – 1992). Безперервна мандрівка і зречення від звичайних умов життя. Свобода і духовність: Г. С. Сковорода (посох мандруючого, сіра свита, чоботи, Біблія) – О. В. Бодяньський (наплечник, шпага-щуп, брилик, босоніжки). Поєднання в життєвих поглядах гармонії макрокосму (весь Всесвіт) і мікркосму («Не раб ледачий і лукавий створив культуру камінця», а людина; цитуємо за О. Б.) та світу символів (символічний світ, міфологія як самостійна реальність).

В цьому місці ми зібрали деякі висловлювання Олександра Всеволодовича, що розкривають його життєве кредо (використані листування, спогади друзів, спілкування):

– не нашкодити (не зламай гілку, не витирай чоботи травичкою, не оскверни своїм втручанням живого, природи ... вона все відчуває ...);

– як все прекрасно, досконало на землі; цей світ чудовий, неповторний, треба його зберігати;

– не образи, не оскверни ... після нас повинно залишитися все, як було ...

– найлучше врем'я сьогоднішнє, минуле пішло від нас на безвік, воно не воле не повернеться. Над майбутнім ми не владні, воно десь попереду, а от сучасність – вона цілком залежить від наших зусиль, наших думок, учинків» (записав Л. В. Череватенко);

— ще Гомер писав, що сни бувають правдиві, які входять роговими воротами і бувають не правдиві, які входять кістяними воротами (з листа до З. Х. Попандопуло);

— велика сила слова людини, але слова лжи, це словесний мусор, а слово Правди це життєва Істина. І велика відповідальність таких людей перед вічністю, за кожне пусте слово, словесного мусора (з листа В. П. Петрову);

— земна планета в ХХ віці — це досягаючий плід на дереві Всесвіту;

— якщо людство піде шляхами правди й справедливості — шляхами спасіння, то житиме, а як шляхом лжі, то перетворять Землю в Сонце;

— Крышу пробили в небе, взрывом в ионосфере.

Зданье театра повредили, крышу на нем

Пробили. Снег теперь сыпет на Землю, холод

Ее обнимает, снегом равнины и страны и города заметает.

Земля перетвориться в Сонце (автор О. В. Б., часто цитував).

О. В. Бодянський — філософ. Мабуть, це одна з перших спроб зрозуміти цю непересічну людину. Наведені вище слова, які колись за різних обставин вимовлені Олександром Всеволодовичем, ілюструють його філософське ставлення до світу, до людей. Багато у чому це ставлення споріднене до світогляду видатного українського мислителя Григорія Сковороди, твори якого О. В. Бодянський глибоко знав, читав та перечитував. Самому духу Олександра Всеволодовича відповідають слова Сковороди, які входили до одного із циклу «Сад божественних пісень»:

Гей, поля, поля зелені,

Зелом квіти оздоблені,

І долини, і балки,

І могили, й пагорки!

Пропадайте, думи трудні

І міста багатолюдні! —

Я й на хлібові сухім

Житиму в раю таким.

Розмірковуючи над феноменом людини в поглядах В. Бодянського, автори відшукали цей вірш Сковороди у збірці «Аполлонова люття» (К., 1982). Вразило, що світоглядне мислення Олександра Всеволодовича органічно поєднується із думками у цій збірці, висловленими цвітом Українського Бароко, такими як Григорій Сковорода, Симеон Полоцький, Лазар Баранович, Іван Величковський, Феофан Прокопович та інші мислителі, що представлені у цій книжці. Думки Бодянського свідчать про тяглість української історичної та філософської думки через віки, яка розвивалася всупереч спробам її знищення. Зважте, що один із його друзів, один із гурту степових філософів-археологів поет Леонід Череватенко написав такі слова у «Скіфському степу»:

Ми пішли, як весняна

вода,

З нас не вийшло

стриманого бидла.

Наших прагнень слід

не запада,

В темних жилах наша

кров не зблідла.

На жаль, сьогодні складно оцінити те, про що тривалими степовими вечорами на кургані, або на березі Дніпра або Каховського моря розмовляли між собою друзі, два філософи Леонід Череватенко та Олександр Бодяньський. Знаючи їх ми можемо уявити, що темами цих бесід було: що говорив Гомер, про що думав Сковорода, або похований у Гаймановій могилі безіменний скіфський цар – про людину, світ, долю людську у цьому світові.



На березі Дніпра. Зліва направо: Л. Череватенко, О. Бодяньський, О. Белов

Визначальне значення у філософсько-етичному навчанні Г. С. Сковороди займає концепція «спорідненої праці», закладеною античною філософією («життя і справа є одне і теж»). За життя Олександр Всеволодович Бодяньський працював в Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України, 1938 – 1941), Дніпропетровському історичному музеї (нині Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, березень 1946 – ?), Інституті археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України, 1946 – 1976), Запорізькому обласному краєзнавчому музеї (1977 – 1992; останню нову знахідку він приніс до музею на початку лютого 1992 р.). Цей перелік заслуговує на увагу. Але важко уявити Олександра Всеволодовича в затишному кабінеті за робочим столом продовж офіційного робочого часу. Олександровичу пощастило в житті і на мудрих керівників, і на розумних друзів-товаришів. Йому, як не багатьом людям, пощастило жити за течією Степу, Часу і Ріки, у вільній праці за покликанням.

На своїй могилі Г. С. Сковорода заповідав написати бентежні слова: «Світ ловив мене, та не спіймав». Це все про Олександра Всеволодовича Бодяньського, нашого Всеволодовича.

Р. S. Автори публікації звертаюся з пропозицією до керівників літньої практики студентів Запорізьких вузів, яка проводиться в межах теми «усна історія», записати спогади колег, друзів та всіх тих, хто був знайомий та пам'ятає Олександра Всеволодовича Бодяньського. Наша родина з задоволенням прийме участь в цьому проекті.

Бібліографія

1. Тубольцев О. В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья / О. В. Тубольцев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. XVIII. — С. 28 — 49.
2. Дровосекова О. В. Дніпровське Надпоріжжя у дослідженнях О. В. Бодяньського / О. В. Дровосекова // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13. — С. 185 — 190.
3. Казанцев О. Ф. Матеріали з району порогу Ненаситець, з колекції Бодяньського О. В. / О. Ф. Казанцев // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). — Запоріжжя, 2006. — С. 183 — 186.
4. Сердюк М. Й. Внесок О. В. Бодяньського в поповнення археологічної колекції Дніпропетровського історичного музею / М. Й. Сердюк // Роль музеїв у культурному просторі України й світі. Зб. матер. загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування ДІМ ім. Д. І. Яворницького. — Дніпропетровськ : Арт-прес, 2009. — С. 230 — 238.
5. Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. — К. : Дніпро, 1965. — С. 242 — 248.
6. Череватенко Л. В. Яким голосом озветься земля? / Л. В. Череватенко // Вітчизна. — 1976. — № 7. — С. 174 — 188.
7. Попандопуло З. Х. Бодяньський Олександр Всеволодович / З. Х. Попандопуло, С. М. Ляшко // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 82 — 83.
8. Отрощенко В. В. Бодяньський Олександр Всеволодович / В. В. Отрощенко // Енциклопедія сучасної України. — К., 2004. — Т. 3. — С. 168.
9. Шаповалов Г. І. Слово про вчителя / Г. І. Шаповалов // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). — Запоріжжя, 2006. — С. 4 — 6.
10. Плешивенко А. Г. Олександр Всеволодович Бодяньський (1916 — 1992) / А. Г. Плешивенко // Музеї. Меценати. Колекції. Зб. наук. праць. — К.; Полтава, 2000. — С. 102 — 104.
11. Попандопуло З. Х. К 90-летию со дня рождения А. В. Бодянского / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — № 6. — С. 183.
12. Ляшко С. М. «Робітник самостійного значення». (До біографії О. В. Бодяньського) / С. М. Ляшко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2004. — № 4. — С. 92 — 94.
13. Фанигін Ю. Ю. До питання про археологічну діяльність О. В. Бодяньського в 1941 — 1943 рр. / Ю. Ю. Фанигін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне : РДГУ, 2011. — Вип. 22. — С. 86 — 88.
14. НА ДІМ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 540, арк. 48 — 49, 131 — 134 (Особові справи працівників Дніпропетровського історичного музею 1945 — 1946).
15. Сушко К. І. Повернення / К. І. Сушко // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). — Запоріжжя, 2006. — С. 167 — 169.
16. Цитується за: Білокінь С. Довкола таємниці. — Петров В. Українські культурні діячі УРСР — жертви більшовицького терору. — К. : «Воскресіння», 1992. — С. 11.

Ляшко С. Н., Белов А. Ф.

**Александр Всеволодович Бодянский – странствующий археолог
и философ украинских степей**

В публикации приводятся отдельные оценки вклада А. В. Бодянского в археологию Украины. На основании анализа персональных документов и источников, авторами которых являются М. А. Миллер и другие археологи, предпринимается попытка исследовать малоизвестные факты биографии личности. Впервые рассматриваются его мировоззренческие позиции в контексте творчества Г. С. Сковороды.

Lyashko S. N., Byelov O. F.

**Oleksandr Vsevolodovych Bodianskyi – travelling archeologist
and philosopher of Ukrainian steppes**

The publication includes several points on Alexandr Bodyansky's contribution to Ukrainian archeology. Using the analysis of personal sources and works of Mykhailo Miller et.al., the publication tries to establish little-known facts from personal life. For the first time, personal philosophy and attitude is covered in the context of Grygory Skovoroda's work.

Лініков В. А.

ПРАПОРИ НАД БЕРЛІНОМ: НЕЗАКІНЧЕНА ІСТОРІЯ

5 листопада 1944 р. Й. В. Сталін отримав з рук М. І. Калініна орден «Перемога». Головна газета Радянського Союзу — «Правда» — вийшла з передовицею «Під прапором Леніна, під проводом Сталіна — вперед до повної перемоги» [1]. Наступного дня на урочистому засіданні Московської ради очільник країни виступив з доповіддю. Наприкінці промови він сказав: «Тепер за Червоною Армією залишається її остання прикінцева місія: довершити разом з арміями наших союзників справу розгромлення німецько-фашистської армії, добити фашистського звіра у його власному лігві та поставити над Берліном прапор перемоги» * [2, с. 154]. Зала вибухнула бурхливими, тривалими оплесками. Радіотрансляція засідання велася на всю країну [3]. Для подібних закликів створилися усі необхідні умови — Об'єднані нації впевнено перемагали і втілення тези у життя потребувало лише певного часу. В перемогу вкладалися зусилля мільйонів і її вінцем повинен був стати прапор.

Миттєво тезу про прапор перемоги почала поширювати пропагандистська машина. «Правда» зарясніла потрібними матеріалами. «Скоро прийде жаданий час і прапор перемоги здійметься над Берліном», «буде так, як сказав наш улюблений проводир, — ми доб'ємо фашистського звіра в його власному лігві та поставимо над Берліном прапор перемоги», — казали представники громадян країни рад [4]. Їм вторували оратори на мітингах: «Напруженням усіх сил та здібностей ми забезпечимо остаточний розгром ворога та поставимо прапор перемоги над Берліном» [5].

* Під час війни слова «прапор перемоги» писалися з маленьких літер. У подальшому цитуванні будемо зберігати орфографію оригіналів. Від себе таке сполучення також будемо писати маленькими літерами.

Проголошені Сталінін тезі вирішили використати на підвищення господарської ефективності. Авіаційний завод, не названий через утаємниченість пообіцяв задля втілення останніх ідей у життя підвищити продуктивність праці та знизити собівартість продукції [6]. А вже за декілька днів з'явилося звернення робітників Магнітогорського та Кузнецького металургійних комбінатів під гаслом «Допоможемо Червоній Армії добити фашистського звіра та поставити над Берліном прапор перемоги!», у якому закликали брати підвищені зобов'язання [7; 8, с. 20]. Спочатку до заклику приєдналися металурги Москви, Нижнього Тагілу, Тули, Електросталі [9]. А потім ще 43 заводи важкої промисловості зобов'язалися перевиконувати норми під вказаним гаслом [10]. Майже у кожній галузі були підприємства, долучені до цього руху. Між іншим, це означало проведення агітаційних мітингів серед трудівників.

Доповідь Сталіна друкували газети та журнали. Вона видавалася окремо, перекладалася на мови народів СРСР — українською та казахською, таджицькою та узбецькою, татарською та молдавською, вірменською та азербайджанською [11; 12; 13; 14]. Для тих, хто не читав радянських газет, було створено фільм, присвячений доповіді [15]. Навіть ті, хто найменше переймався цією темою повинні були знати — Червона Армія «... не вкладе свого карального меча у піхви доти, доки не буде поставлений над Берліном прапор перемоги» [16]. Таким чином, можна стверджувати, що прапор став символом ще до піднесення його над німецькими урядовими будівлями. Так само це стало метою багатьох військовиків.

Реалізувати мету стало можливим наступного року. Солдатів активно налаштовували на це. З'явився плакат В. Іванова «Поставимо над Берліном прапор перемоги» [17, сс. 112 — 113]. Захоплюючи той чи інший будинок червоноармійці встановлювали на ньому прапор. Є відомості, що прапори майорили над Силезьким вокзалом, будівлею Гестапо, Берлінською ратушею, палацем кайзера Вільгельма, Держпоштамтом, будівлею Міністерства авіації, Імперською канцелярією, Бранденбурзькою брамою, будівлею канцелярії Гітлера, колоною перемоги, будівлею, де до війни працював центральний комітет німецької компартії, будівлею колишньої радянської амбасади [18, сс. 314, 331, 333 — 334, 336 — 337, 345 — 346, 349; 19; 20, сс. 206, 210]. Наведений перелік далеко не повний. Кожний підрозділ готувався до цієї події. Штурмові групи отримували прапори і прапорці [21, с. 198]. А підрозділи 5-ї ударної армії мали навіть по декілька прапорів. Доходило до того, що форсувавши Шпрее, червоний прапор встановили на найближчому до берега будинку [20, сс. 174, 209]. В одному з полків 8-ї гвардійської армії на підступах до Ландвер-каналу прапороносець приніс полковий прапор на передову [22, с. 235]. Однак дійти до цілі цьому підрозділу так і не вдалося.

Відповіді на питання чому головним прапором став той, що був поставлений над будівлею німецького парламенту нема і тепер. За призначенням вона не використовувалася, тому що 1934 р. парламент у Німеччині взагалі був скасований, і це не було таємницею [23, с. 61]. У листопадовій промові Й. В. Сталін казав про прапор над Берліном, а не Рейхстагом. Вже потім пояснили, що саме ця будівля вважалася символом німецької державності [24, с. 243; 25, сс. 124 — 125]. Але тоді, у квітні, навіть член військової ради 5-ї ударної армії не знав, на якому саме будинку треба встановлювати прапор [20, с. 173]. Біографи Сталіна повідомляли, що керманіч закликав поставити прапор над Берліном, і

коли це здійснилося наголосили, що прапор замайорів саме над Берліном, а не Рейхстагом [26, сс. 217 – 218]. Є відомості про військову нараду у Жукова напередодні Берлінської операції, де мова знову йшла про прапор над містом, а не конкретною будівлею [27, с. 22]. Вірогідно, це і пояснює ту величезну кількість прапорів, яку встановлювали червоноармійці. На наш погляд, будівля Рейхстагу виникла ситуативно. Звістка про прапор над парламентом була доречною перед першотравневими святами, тому наверх полетіли доповіді, навіть до остаточного захоплення будівлі. Про бажання оволодіти Берліном напередодні свята згадував пізніше Г. К. Жуков [28, с. 627]. Про те, що прапор перемоги замайорів напередодні свята, потім згадував дехто з учасників подій [29, с. 302]. У першотравневому наказі верховного головнокомандувача ця подія була відображена, і знову ж таки мова йшла про прапор над містом [30]. 1 травня у Москві відбувся військовий парад. Промову від військовиків проголосив начальник Генштабу РККА О. І. Антонов, однак, про цю подію не було жодного слова [31]. В УРСР на подію відреагували статтею секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди під назвою «Під прапором Леніна-Сталіна, прапором перемоги». Мова йшла про поставлення прапора над столицею Рейха [32]. Тим не менш, сучасна історична традиція пов'язує прапор перемоги з Рейхстагом, тому саме цій будівлі буде присвячена максимальна увага.

На наш погляд, для німецького керівництва будівля парламенту не мала політичного значення, однак з військової точки зору її вага була величезною. Перед мостом Мольтке потужною вогневою точкою була будівля Міністерства внутрішніх справ, гарнізон Рейхстагу грав у прикритті цього мосту другорядну роль. А у випадку прориву радянських військ на Королівську площу саме цей гарнізон ставав основним у стримуванні супротивника на головному напрямку – до Імперської канцелярії, дійсно головної будівли Третього Рейху та канцелярії Гітлера. Цим і була обумовлена впертість німців в обороні. Участь у штурмі приймали воїни багатьох підрозділів (знайдені про них відомості зведені у таблицю 1). До встановлення прапора готувалися заздалегідь. Військова рада 3-ї ударної армії запровадила 9 прапорів за кількістю дивізій [33, № 96]. Кожний прапор у нижньому куті біля держака мав власний номер. Готував їх начальник армійського будинку Червоної армії Г. Голіков. Вони повинні були повторювати державний прапор СРСР – в лівому верхньому куті серп та молот і трохи вище маленька зірочка [34, с. 37]. Дивізії отримали прапори 25 квітня [35, с. 56.], в полку Ф. М. Зінченка прапор був наступного дня [25, с. 91]. 150-й сд дістався прапор № 5.

Таблиця 1

Підрозділ	Джерело
674 сп 150 сд	33, № 80
756 сп 150 сд	33, № 80
380 сп 171 сд	33, № 80
група добровольців В. Макова (штаб 79-го ск)	34, с. 39; 36, с. 136
23-я бригада М-31	33, № 80
104-а гаубична артилерійська бригада великої потужності	33, № 82
124-а гаубична артилерійська бригада великої потужності	33, № 82
86-а гаубична артилерійська бригада	33, № 82

Таблиця 1. (Закінчення)

Підрозділ	Джерело
40-а винищувально-протитанкова бригада	33, № 82
23-я танкова бригада	37, с. 53
351-й полк самохідних артилерійських установок	37, с. 53
328-й артилерійський полк	37, с. 53
1957-й винищувальний протитанковий полк	37, с. 53
224-й винищувальний протитанковий дивізіон	37, с. 53
22-а гвардійська мінометна бригада	37, с. 53
50-а гвардійська мінометна бригада	37, с. 53

Відновити хронологію подій наразі вкрай складно через недоступність всіх документів. Навіть деякі надруковані спогади автору знайти не вдалося. Свідчення очевидців про подію плутані. Аналіз варто почати з документів, створених під час боїв, або одразу після них. Перша інформація про прапор перемоги з'явилася о 16-00 30 квітня у наказі командувача 3-ї ударної армії. Повідомлялося, що о 14-25 над Рейхстагом замайорів прапор [33, № 76]. За півгодини Г. К. Жуков вже доповів цю інформацію Й. В. Сталіну [33, № 77]. Начальник штабу 150 сд у своїй доповіді вказував той самий час і твердив, що над південною частиною будівлі прапор піднесли воїни 674-го та 756-го полків. Окремо наголошувалося, що прапор піднесли Неустроев та Давидов [33, № 80]. Тією самою датою позначене бойове донесення начальника штабу 79-го ск. З нього дізнаємося, що прапор перемоги здійняли бійці 380-го сп. Одночасно пробилися воїни 674-го та 756-го сп. Важливим є зауваження, про продовження бою на момент написання донесення, а це була вісімнадцята година [33, № 81]. Нові обставини подані в донесенні командира 150-ї сд. О 13-45 на першому поверсі південно-західної частини Рейхстагу поставили прапор № 5 розвідники 756-го сп, а о 14-25 бійці 674-го сп піднесли в північній частині західного фасаду будівлі прапор свого полку. З п'ятнадцятої години комендантом був призначений С. А. Неустроев, а з двадцять другої — Ф. М. Зінченко [33, № 86]. На 9 травня вже офіційно вважалося, що прапор перемоги поставили саме бійці 150-ї сд. На цей час розпорядженням генерал-майора Переверткіна прапор був знятий і замінений великим яскраво-червоним стягом [33, № 90]. 2 липня командувач 3-ї ударної армії доповідав начальнику головного політичного управління Червоної армії. З доповіді видно, що до Рейхстагу майже одночасно увірвалися бійці 756-го, 674-го та 380-го полків, прапор перемоги поставили Берест, Єгоров та Кантарія з роти С'янова. Вони були воїнами 756-го сп. Повторюється час — 14-25, повідомляється, що прапор був пробитий кулями та обпалений [33, № 96]. Ще одним документом, створеним одразу після подій, є донесення начальника політвідділу 3-ї ударної армії начальнику політичного управління фронту, датоване 3 червня. У ньому першість визнається за 756-м сп, одночасно застерігається, що майже одразу до будівлі увійшли бійці 674-го та 380-го стрілецьких полків. Стверджується, що прапор був закріплений над банею, і одразу вказаний час — 14-25. Були повторені прізвища бійців з роти С'янова і доданий цікавий епізод — молодший сержант Михайло Єрьомін за підтримки червоноармійця Григорія Савенка прикріпив червоний прапор біля головного входу. Ці бійці належали до 380-го сп [33, № 97]. Ще один не опри-

люднений, однак згадуваний в літературі документ походить від командира 4-го артилерійського корпусу прориву РГК, який доповідав командувачу артилерії 1-го Білоруського фронту, що першими на дах увірвалися бійці штурмової групи капітана В. Макова і встановили на скульптурі прапор командування 79-го ск о 22-40 [38, с. 46].

Таким чином, з доступних документів, створених одразу після подій, виходить, що наразі визначити, який саме прапор було встановлено першим, неможливо. Прапор № 5 поставлений о 13-45 на першому поверсі і тільки за 40 хвилин над Рейхстагом замайорів прапор 674-го сп, про який, вірогідно, і доповіли Жукову. Трохи згодом, у червневих донесеннях, події отримали інші акценти, або після уточнення даних, або з якихось інших міркувань. Незмінним у більшості документів є час встановлення прапора на даху — 14-25.

Саме цей час був оголошений радянським людям по радіо у останній день квітня. 1 травня оратори на мітингах вже мали змогу наголосити: «... над Берліном майорить наш прапор перемоги. Дні гітлерівської Німеччини злічені» [39, с. 198]. Не піддавав сумніву цей час генерал-майор Замятін, читаючи публічну лекцію у центральному лекторії товариства «Знання» [40, с. 19]. У частинах 5-ї ударної армії про поставлення прапора дізналися о п'ятнадцятій годині [18, с. 337]. Ще одним доказом на підтримку цього часу є текст, написаний у травні 1945 р., в Берліні полковником В. Величко. Він говорить про 20-хвилинну потужну артпідготовку, яка почалася об 11-30, а потім про вирішальний стрибок, вінцем якого було піднесення прапора [41, сс. 24 — 25]. Ми дотримуємося думки, що прапор над Рейхстагом був поставлений о 14-25, а можливо і трохи раніше. Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. вже була сформульована версія про прапороносців — Кантарію та Єгорова, командирами яких названо Неустроева та Самсонова [42, с. 501]. Не дивлячись на те, що усі говорили про дату 30 квітня, в брошурі з грифом «на допомогу слухачам політшкіл» називалася навіть зовсім інша дата — 2 травня [43, с. 17]. Це могло бути як звичайною помилкою, так і намаганням прив'язати піднесення прапора до дати капітуляції берлінського гарнізону. Мільйонний наклад поширив цю дату теренами Радянського Союзу.

Оскільки подія мала величезний резонанс, вона була описана у спогадах багатьох учасників або свідків. Аналіз варто почати з розповідей М. О. Єгорова та М. В. Кантарії, зауваживши, що перший двічі, і майже одночасно, оприлюднював різні варіанти. За однією версією від Єгорова прапор спочатку був закріплений на колоні перед центральним входом, потім знятий і вивішений з вікна другого поверху і тільки надвечір прикріпили його на залізній жердині на даху. Одразу спустилися вниз і подивилися з площі, чи міцно прапор тримається [34, сс. 39, 42]. Друга версія створена обома героями, значно відрізняється і описана з величезною кількістю різних подробиць. За нею спочатку прапор був прикріплений до руки статуї кайзера Вільгельма вже на даху, потім вставлений в отвір, зроблений осколком у череві коня тієї ж статуї. Далі розвідники знаходилися біля статуї не менше двох годин, вичікуючи зменшення обстрілів. Після вимушеної паузи розвідники залізли на баню і поставили прапор там. Після невеличкого перепочинку вони спустилися з даху і доповіли про виконання завдання командиром полку, командний пункт якого знаходився вже на першому поверсі Рейхстагу [44, сс. 103 — 109]. Такі суттєві відмінності у версіях не дозволяють довіряти жодній. Таке скептичне ставлення підсилюється невідповідністю, яка не стосується безпосередньо берлінських

подій. М. В. Кантарія стверджує, що вже 22 червня 1941 р. прийняв перший бій [44, сс. 56 – 64], однак, згідно з енциклопедичними виданнями, він на фронті з грудня 1941 р. [45, Т. 1, с. 620]. За будь яких умов жодна з розповідей розвідників не збігається зі спогадами їхнього командира полку, який твердив, що Єгоров та Кантарія після 18-00 і до 20-00 знаходилися біля нього, а на даху опинилися після двадцять другої години і закріпили прапор не на бані, а на скульптурній групі [46, с. 62; 25, с. 161].

Варто звернути увагу на спогади командира батальйону С. А. Неустроева. Він їх друкував чотири рази. Нами проаналізовані два варіанти. Вони приблизно схожі за змістом, навіть текст багато разів повторюється дослівно. Версія 1990 р. багата на полеміку, складається враження, що тільки він знає правду. Комбат протирічить усім, хто писав спогади раніше. За його версією, Зінченко з'явився в Рейхстазі близько десятої вечора. Одразу ж командир полку запитав про прапор № 5. Комбат розповів про велику кількість прапорів, які вже майорять і доповів, що стяг військової ради ще знаходиться на командному пункті полку в іншій будівлі. Його доправили не раніше, як за 15 хвилин. Потім знадобилося ще не менше 30 хвилин, щоб встановити його на бронзовій кінній скульптурі над фронтом центрального входу [47, сс. 155 – 157]. Єдиною розбіжністю є опис дій Єгорова та Кантарії. У другій версії повідомлялося про дві спроби розвідників, перша з яких закінчилася повним фіаско: через відсутність ліхтарика вони просто заблукали, не знайшовши виходу на дах і повернулися назад [36, с. 137].

Спогади Ф. М. Зінченка, командира 756 сп., вийшли у декількох версіях. Перший раз вони були надруковані українською. Дивно, але цей варіант заперечував участь у штурмі С. А. Неустроева, начебто він раптово захворів, і командування батальйоном було передано старшому лейтенанту Гусеву [48, сс. 201 – 202]. На описку несхоже, наводимо цитату: «...я почув радісний голос Гусева: «Товаришу полковник, батальйон у рейхстазі» [48, с. 211]. На цьому він неодноразово наполягав [46, с. 60]. Однак, трохи пізніше епізод був описаний таким чином: «Капітан Неустроев відійшов, старший лейтенант Гусев доповів, що усі роти 1-го батальйону, а також батальйон капітана Давидова з 674-го полку в рейхстазі» [25, с. 154]. Дивно, але наступне українське видання повторює цитату з першого дослівно [49, с. 193]. Українські видання не тотожні, мабуть видавці просто заплуталися в постійній зміні кон'юнктури. До речі, і київські і московське видання літературно обробляла одна людина. Розповідь про прапороносців у Зінченка майже тотожна, а про прапори відмінності суттєві. Спочатку він доводив, що і увечері 30 квітня, і по закінченню бою 2 травня ніяких прапорів та прапорців, окрім офіційного, не було [48, сс. 238 – 239]. У другому виданні, вірогідно, Зінченка змусили подати цитату з Історії другої світової про велику кількість прапорів і прапорців [25, сс. 161 – 162]. Ще одна теза спогадів Зінченка – безапеляційне твердження: «Нашому полку комдив поставив особливе завдання – піднести червоний прапор на бані рейхстагу» [46, с. 59]. Ця теза перегукується з деякими версіями спогадів комдива, який начебто так само і говорив [50, с. 20; 51; 52, с. 208], але не з усіма. Варто зауважити, що усі варіанти спогадів Зінченка були просякнуті доводами того, що його підрозділ увійшов до будинку парламенту першим, і сталося це не раніше 18-00 [46, сс. 60 – 61]. Щоб уникнути будь-яких сумнівів він навіть посилався на журнал бойових дій, доводячи, що час 14-25 з'явився через появу неперевіраних донесень, які походять з інших підрозділів

[48, сс. 213 — 214; 25, сс. 149 — 150]. До речі, сперечатися про першість командир полку почав ще 1 травня 1945 р. Про це повідомив розвідник 328-го артилерійського полку Шипіловський, який був свідком суперечки між офіцерами [53, с. 277].

Теза про невірні донесення повторювалася дослідниками і наразі вважається беззаперечною [38, с. 45]. На ґрунті спогадів Зінченка має місце спроба довести помилковість більшості документів про хід штурму. Існує думка про послаблення відчуття відповідальності командирів за достовірність бойових донесень через відчуття перемоги, яка не забариться [54, с. 21]. А науковий співробітник Музею збройних сил РФ А. М. Дементьєв навіть твердить, що з 54 документів, які розповідають про цю подію 52 є фіктивними [55]. На наш погляд, подібні твердження не мають нічого спільного з дійсністю і виникають виключно для того, щоб підтримати офіційну версію.

Зовсім іншу думку висловлював командир 150-ї сд В. М. Шатілов. До неї увага особлива, тому що саме назва його підрозділу значиться на прапорі, який сьогодні офіційно визнаний прапором перемоги. Темі, що розглядається, він присвятив чотири книги, дві з яких витримали по три видання, одна — два, та декілька статей. Його версії дуже відрізнялися від загально прийнятої, за що його активно критикували. З роками він змінював розповідь про перебіг подій. Спочатку він говорив, що особисто бачив прапор в руках Єгорова та Кантарії біля головного входу, і вони ж піднесли його над будівлею. Про час поки що не йшлося [50, с. 22 — 23]. У 1966 р. з'явилася найбільш розлога версія подій. Близько другої комдиву зателефонував Зінченко і доповів про те, що відправляє Єгорова та Кантарію у бойові порядки. А о 14-25 з південного боку до німецького парламенту кинулися бійці лейтенантів Атаєва, Литвака та група сержанта Лисенка. Далі комдив розповів про майже одночасні доповіді Зінченка та Плеходанова про проникнення у будівлю близько двох рот. Це сталося теж о 14-25. Майже одразу з'явився прапор на одній з колон центрального входу. Невдовзі сильним ворожим вогнем бійці всередині були відрізані від основних сил і тільки після шостої вечора становище стабілізувалося: друга хвиля увійшла, а з нею і батальон С. А. Неустроева. Бої всередині будівлі затримали подальше просування, прапор підняли на другий поверх. Якийсь час був потрібний для підйому на баню. О 21-50 за московським часом Шатілов отримав доповідь Зінченка про поставлення прапору військової ради на бані [24, с. 294 — 306]. Трохи згодом комдив додав нові прізвища і сказав, що Лисенко діяв під керівництвом С. Сорокіна, а їх головним завданням було піднести «полковий червоний прапор» [56, с. 309 — 310]. Один раз він навіть сказав, що прапор на даху поставила група С. Сорокіна, і тільки потім наверх піднялися Єгоров та Кантарія, які попередньо прикріплювали свій прапор спочатку до колони, потім у вікні другого поверху [37, сс. 66, 71 — 72]. Через п'ять років, у другому виданні, про групу С. Сорокіна ще згадувалося, але вже не в якості прапороносців, акцент перенесений у бік загально визнаного трактування подій [57, сс. 124 — 138]. Того ж року виходить інша книга генерала, де про групу Сорокіна — жодної згадки [58, сс. 98 — 101]. Ще одна версія спогадів, датована 1975 р. була дуже короткою. Увагу в ній повертає теза про те, що до Рейхстагу першими увірвалися бійці 674-го, а не 756-го полку [34, с. 39].

Член військової ради 1-го Білоруського фронту К. Ф. Телегін навряд чи бачив події власними очима, тим не менш, у своїх мемуарах повідомляв, що на

чотирнадцяту годину до Рейхстагу увірвалися групи бійців з батальонів майора Давидова, капітана Неустроева та старшого лейтенанта Самсонова. Вони вели бій в будівлі до підходу основних сил близько вісімнадцятої. За його спогадами після шостої на фасаді з'явилися багато червоних прапорів і прапорців, однак головний прапор поставили над банею саме Єгоров та Кантарія. Генерал казав, що спілкувався з солдатом, який тримав маленькі прапорці під час штурму. А ще повідомив про групу добровольців В. М. Макова, яка також встановила свій прапор [21, сс. 198 – 200]. Ф. М. Зінченко також згадував про прапор групи Макова [25, с. 161]. Один боєць з цієї групи, М. П. Мінін, у 2005 р. дав інтерв'ю для проекту Німецька війна. Він розповів про те, як увірвалися до Рейхстагу, про відносно слабкі бої усередені, про встановлення прапора в отвори корони жінки на скульптурі над центральним входом [59]. Існування цього прапора підтверджував С. Неустроев, застерігаючи, що його ніхто не бачив. Більше того, він називає головну помилку В. М. Макова: останній не залишив охорону [36, с. 137]. Хто прибрав цей прапор наразі невідомо.

Як бачимо, спогади учасників почали друкуватися з 60-х років. Це співпадає з початком дискусії з теми, що розглядається. Перша нарада в Інституті марксизму-ленінізму відбулася у 1960 р. Відомо, що у 1961 р., під час другої наради, мали місце палкі суперечки між учасниками подій [36, с. 136]. Нажаль стенограми не оприлюднені. Тим не менш, маємо цитату з промови М. Бондаря: «Приймати за істину ті документи, що створені під час війни не можна ...» [54, с. 23]. Нічого дивного у цій фразі нема — мало місце створення схеми подій, вписаних в офіційну ідеологію, а сам промовець був проводирем однієї з груп, яка встановлювала свій прапор [36, сс. 136 – 137]. Ось чому документи ігнорувалися, а спогади писалися виключно в руслі ідеології. Це пояснює розбіжності спогадів. З іншого боку, згадані дискусії призвели до появи у публічному просторі нових фактів, які потрошку почали руйнувати затверджений перебіг подій.

Особливо у вказаному контексті треба відзначити В. Ю. Субботіна. Він не брав безпосередньої участі у штурмі, однак на той момент був кореспондентом газети 150-ї сд «Воїн Батьківщини». Виконуючи професійний обов'язок, він спілкувався з учасниками подій одразу, мав усі примірники газети та архів блокнотів з записами [60, сс. 59 – 61], тому до його публікацій треба ставитися серйозно. Саме він вперше розповів про першого прапорonoсця П. П'ятницького [60, сс. 59 – 61]. У 1965 р., до першого пишного святкування річниці перемоги «Правда» надрукувала його матеріал, де були названі дев'ять бійців, які здіймали прапори над Рейхстагом [61]. Тобто, з Єгоровим та Кантарією, вже йшлося про 11 прапорonoсців. Вірогідно, В. Ю. Субботіна можна вважати першим, хто почав розгойдувати традицію першого післявоєнного десятиліття.

Особливо у цьому переліку відрізнявся Г. П. Булатов з 674 сп. В. М. Шатілов згадував про нього побіжно серед тих, хто першим увійшов до Рейхстагу, а не як про прапорonoсця [50, с. 22]. В. Ю. Субботін оприлюднював розповідь про Булатова двічі. Третя та четверта книги вийшла вже без цієї розповіді, у семидесятих роках. Поруч з Булатовим був його командир С. Сорокін. Останній залишив спогади, записані на магнітофонну стрічку, де обурювався, між іншим, діями Зінченка, який не дозволяв йому, Сорокіну, доповісти про встановлення прапора своєму командирі [62]. Схоже, ці люди скоро змінять на п'єдесталі Єгорова та Кантарію.



Перші зображення прапора над Рейхстагом. Фото В. А. Тьоміна

Цього року на телеканалі «Зірка» вийшов документальний фільм Євгена Кириченка «Прапороносці Перемоги. Невизнані герої». Основною тезою є те, що прапор перемоги встановлено групою С. Сорокіна, прапороносцем в якій був Булатов. Автор повертається до часу його встановлення о 14-25 і навіть знаходить свідка, артилериста О. М. Бесараба, який на камеру це підтверджує. Автор фільму припускає, що смерть деяких бійців групи вже після війни була насильницькою і була спричинена розголосом ними версій подій, не схожих з офіційною. І головне — стверджується, що сучасна реліквія це зовсім не прапор № 5, який згорів під час пожежі у Рейхстазі, а саме прапор поставлений Булатовим. Доказом цьому твердженню була розповідь дивізійної газети, про те, як розвідники відрізали на пам'ять смужку від прапора, і свідчення сина Сорокіна, який начебто бачив її в батьківському планшеті. До речі, версію про смужку підтверджує і Субботін, який піднімався наверх після 2-го чи 3-го травня ще з декількома солдатами, серед яких був і Сорокін. Кожен відірвав собі маленький шматочок і Субботін зберігав його принаймні до середини шестидесятих [63, с. 305]. Однак мова йшла про вкорочення прапора, а не відривання вузької смужки знизу. Знову версії не стикуються. Як би там не було, але у фільмі звучить висновок — цифру «5» намалювали пізніше [64]. Маніпуляції підтвержені? На нашу думку, фільм однієї з провідних російських телерадіокомпаній свідчить про розгойдування офіційної версії новими фактами та спробу підкорегувати один з постулатів радянської військової історії. Можливо це призведе до змін у майбутньому.

Такі значні розбіжності підштовхують до аналізу більш об'єктивних джерел — фото- та кінодокументів. У 1945 р. на Центральній студії документальних фільмів Ю. Райзманом був створений фільм «Берлін». З сорокової хвилини приблизно протягом 1 хв. 20 сек. показана реконструкція піднесення прапора. Він в руках у Булатова, його встановили біля скульптурної групи. Зйомка не реальна, а ставлена. Усе відбувалося після завершення боїв 2 травня. На цих кадрах можна розрізнити два епізоди. Перший знятий на землі, де солдати імітують атаку, другий — безпосередньо на даху. Не дивлячись на те, що зйомка велася протягом одного дня, в цих епізодах використані різні прапори. У першому прапор кріпився до держака у двох точках, в другому — по всій короткій стороні. Разом з кінооператорами процес фіксували фотографи Я. Рюмкін [65] та І. Шагін [66, с. 23].



Прапор над Рейхстагом.
«Правда» від 3 травня 1945 р.



М. Фініков біля Рейхстагу

Першим прапор над німецьким парламентом сфотографував В. А. Тьомін. 1 травня він пролетів над Рейхстагом літаком. Автору відомі два кадри з цієї зйомки. Справжній прапор на них був дуже маленьким і з висоти майже непомітним, тому його стерли ретушери і домалювали новий — великий і дуже непропорційний. Сліди цих втручань добре помітні в якісних публікаціях, хоча існують публікації і з двома прапорами одразу — справжнім та віртуальним [66, сс. 240 — 241; 58]. Не виключаємо, що маленька цятка над банею — то і є прапор № 5, однак через вкрай малу площу, яку вона займає на світліні, довести це неможливо. Фотограф не задовольнився результатом і наступного дня фотографував вже з землі. Класичним став варіант з важким танком на першому плані. «Правда» надрукувала цю світліну 3 травня. Саме ця публікація вперше показала населенню СРСР результат виконання заклику вождя. Пізніше деякі дослідники наголошували, що саме В. Тьоміну пощастило зафіксувати прапор перемоги [67, с. 83]. Насправді на тьомінських світлинах до об'єктиву

потрапляли різні частини будівлі. І якщо з літака акцент робився саме на бані, то з землі домінувала південно-східна башта. Прапор на ній так само був намальований. Він був значно збільшений у розмірі. Насправді на башті прапор дійсно майорів, більше того — там їх було декілька. Один, менший, в офіційній публікації прибрали ретушери. Оригінальне фото неважко розшукати у всесвітній мережі. Тим не менше на офіційних сайтах подається як оригінальний, ретушований вже сьогодні, засобами сучасної комп'ютерної графіки знімок [68]. Сучасні ретушери узялися за справу тому, що і зараз триває процес фальсифікації. Справжній прапор на башті зафіксований Т. Мельником [69; 44].

Чому «Правда» надрукувала знімок прапору на башті, а не на бані? 3 травня біля Рейхстагу сфотографувався М. Фініков [70]. Прапора на бані не бачимо. Через два дні там само зафільмована група радянських фотографів і знов прапора нема [71; 66, с. 256]. У Всесвітній мережі розміщено багато фотографій Г. Самсонова, на яких так само не бачимо прапора над найвищою точкою будівлі. Виходячи з інформації про пожежу у Рейхстазі, припускаємо, що на момент масового фотографування початку травня прапора над банею взагалі не було.

Справа у тім, що прапор на башті дійсно існував, але поставлений був вже 2 травня. Є вірогідність, що встановлений він був на прохання фотографів. С. А. Неустроев стверджував, що після завершення бойових дій, окрім прапора



Груповий знімок радянських фотокореспондентів. 5 травня 1945 р.

№ 5, інших прапорів та прапорців над Рейхстагом не було [36, с. 137]. Підтвердженням тому може бути світлина В. Тьоміна від 1 травня з південно-східного боку. Прапор на башті мав доволі значні розміри, але на аерофотознімку його нема. 7 травня ця башта знову потрапила в кадр [72]. Великого прапору там вже не було. Якщо фото не ретушоване, можна стверджувати, що великий прапор майорів протягом 2 – 6 травня, хоча вірогідніше за все, був знятий одразу після фотозйомок. Маємо світлини з самої башти, на якій троє солдатів стоять поруч. Нам відомі три різновиди цього сюжету. Одна з фотографій, автором якої може бути або О. Капустянський, або О. Кноррінг стала прилюдною це у 1945 р. [27, сс. 2, 47]. Ще один варіант створений М. Редькіним. Потім жоден варіант популярністю не користувався. Припускаємо, що датувати їх можна 2 травня, тому що солдати одягнені у шинелі. На всіх світлинах, зроблених того дня, фіксується верхній одяг. На знімку М. Редькіна у кадр потрапляє баня, на якій прапор не спостерігається. Він з'являється на світлині з фотографом, зробленій на тій самій башті [73]. Тепер вже на шпиль майорить прапор з білою цяточкою у лівому верхньому куті. За розміщенням її можна атрибутувати як серп та молот. Цей прапор дуже схожий на описаний Зінченком [35, с. 56], однак співвідношення сторін інше. Прапор № 5 має співвідношення 1:2,29, а тут бачимо 1:1,48, тому стверджувати, що це саме офіційний прапор перемоги не можна. Вимірювання проводилося поєднанням крайніх точок полотна прямою лінією в програмі Adobe Illustrator. Програма давала розмір габаритного прямокутника, діагоналю якого була вказана лінія, довжина якої вираховувалася за теоремою Піфагора. Датування цього фото нам невідоме, хоча є твердження, що це друга половина дня 2 травня [73]. Кореспондент одягнений лише у китель. Схиляємося до того, що фото зроблено, все ж таки, пізніше.



Солдати на південно-східній башті.
Фото О. Капустянського/О. Кноррінга



Солдати на південно-східній башті.
Фото М. Редькіна



Портрет фотографа на південно-східній башті

Найбільшу популярність здобула світлина Є. Халдея, надрукована вперше 13 травня 1945 р. у часописі «Вогник». Існує думка, що датувати це фото можна ранком 1 травня [74]. Тим не менш, сам автор датував його 2 травня. На світлині зображені люди зовсім непричетні до поставлення прапора та обрано місце на даху, про яке не йдеться у жодному документі або спогадах. Тим не менш, майстерність фотографа в обранні ракурсу та прибирання усього зайвого кадрюванням зробили світлину найбільш тиражованою. Прапор, зображений на ній, привезений фотографом з Москви спеціально для фотозйомки і не мав жодного відношення, до тих, що ставили солдати у бойових умовах [75]. Як справжній професіонал Є. Халдей розробляв цей сюжет багатьма кадрами, тому відомі декілька різновидів. Деякі з цих зображень наразі знаходяться у приватних колекціях [76; 77; 54, с. 33]. З одним зображенням, розповсюдженим у всесвітній мережі, виникла деяка плутанина. Більшість публікацій називають автором Є. Халдея, і один раз її автором, з посиланням на РДАКФД, названий В. Гребнев [78]. Пояснення цьому не маємо та дотримуємося думки, що авторство цієї світлини приписано В. Гребневу помилково. Певно можна говорити лише про те, що останній був кореспондентом газети 3-ї ударної армії і фотографував Рейхстаг у травні 1945 р. [79].

Приклад Є. Халдея говорить про те, що фотографам важливо було зробити гарний кадр з прапором перемоги і який саме прапор потрапить до видошукача було неважливо. Неважливою була і документальність. Окрім домальовування прапорів, відомий факт додавання серпа та молота на прапор групи С. Сорокіна [65]. Редактори, які давали світлинам можливість бути надрукованими, теж не переймалися долею прапора № 5. Його подальшу



Фото Є. Халдея. Вертикальний варіант іноді приписується В. Гребневу

долю ніхто навіть уявити собі не міг. Може тому сьогодні у відкритих джерелах нема зображення, на якому можна впевнено впізнати прапор 150-ї сд., який майорить над Рейхстагом. До речі, наприкінці війни ніхто не знав долю будь якого прапора, який майорів над Берліном. Наприклад, кореспондент газети «Бойовий прапор», розповідаючи про сержанта П. О. Воліка, назвав статтю «Він поставив прапор перемоги» [80]. І хоч у матеріалі йшла мова про події над Бранденбурзькою брамою, вочевидь прапором перемоги тоді вважався будь який прапор, піднятий над Берліном.

Чому навіть випадково прапор 150-ї сд не потрапив до об'єктива хоча б одного з 23 кореспондентів, які фільмували центр Берліна на початку травня? Наразі існує теза, що прапор № 5 все ж таки зміг сфотографувати Б. Шейнін [73]. Він був поставлений на східному боці будівлі, на скульптурі одного з Вільгельмів. Прапор цей займає значну площу кадру і тому можна заміряти пропорції: вони становлять 1:3,98, якщо міряти за прямими лініями. В реальності коротка боковина менша за довгу трохи більше, ніж у 4 рази. На світлині бачимо людину, яка або ставить, або знімає прапор. Якщо узяти середній зріст людини чоловічої статі у 1,75 м, можна вирахувати розмір полотнища — 3,48 x 0,87 м. Таким чином, одна боковина майже збігається в розмірах, проте інша набагато довша. Є ще один аргумент: якість фотографії добра, а серп та молот ніяк не проглядаються, хоча прапор повернутий саме тим боком, на якому повинен бути символ СРСР. Двох ознак достатньо для формування основної тези — це не прапор № 5, і взагалі, сьогодні не існує прилюдних світлин, де його ідентифікація не підлягає сумніву. Довжина засмучувала і автора світлин. Можемо погодитися з Б. Шейніним, який в одному зі своїх листів писав, що на його берлінських кадрах «майже правда» [53, с. 268]. А от В. Субботін підтверджує величезну



Прапор на скульптурі Вільгельма.
Фото Б. Шейніна

довжину прапора, тим більше — він з деякими бійцями його вкоротив. І зроблено це було після другого або третього травня [63, с. 305]. Тобто відірвали близько 160 см. На наш погляд непереконливо.

Тим не менш, у документах та спогадах йдеться про те, що прапор № 5 був знятий з бані між 5 та 12 травня [54, с. 42]. Ми притримуємося дати з донесення С. М. Переверткіна — 9 травня. Командир 79-го ск наказав зберігати його з метою вручення в Кремлі особисто Сталіну [33, № 90]. Де зберігати комкор не уточнював. Комендантом Рейхстагу на той момент був Зінченко і згідно його спогадам прапор був в дивізії принаймні до 11 травня [25, с. 191]. Чи могло зняття прапору пройти повз нього? Чи був це саме прапор № 5? Чи дійсно саме цей прапор підносили Єгоров та Кантарія? До речі, 2 травня вони були сфотографовані на даху А. Морозовим. В руках у них був той самий прапор, що і у Булатова. Про це говорить співвідношення сторін (за нашими вимірами 1:1,05 у Єгорова та Кантарії; 1:1,19 у Булатова) та співвідношення держака до короткої сторони полотна. Виміри непрямих ліній, якими є край полотна під час майоріння дають певну похибку, звідси деяке неспівпадіння. Логічно припустити, що Єгоров та Кантарія не могли бути зображені з прапором № 5, тому що 2 травня він майорів над банею. Однак аналізована вже світлина з фотографом дає інші співвідношення. Припускаємо, що або той зразок, який наразі вважається прапором № 5 був встановлений в іншому місці, або знятий ще 2 травня, або підкладений пізніше. Згідно спогадів Ф. М. Зінченка на момент фотографування В. Тьоміним прапора перемоги він вже був перенесений на баню, і сталося це або першого



Фрагмент червоного прапора, який М. В. Солдатенков подарував Запорізькому обласному краєзнавчому музею

[49, с. 210], або другого травня [25, с. 162]. Про яку зйомку В. Тьоміна говорить Ф. М. Зінченко, з повітря, чи з землі? У підписі до фотографії в «Правді» чітко вказаний час зйомки: «3 година дня», однак і прапора на бані там не видно. Якщо прапор зняли другого, чому з ним нікого не сфотографували? Питань без відповідей наразі безліч. Якщо С. А. Неустроєв дійсно сказав правду, про відсутність будь-яких прапорів, окрім п'ятого, після припинення боїв, припущення про підробку стає більш ґрунтовним. Тим більш, точні розміри останнього, «188 на 82 см», вперше з'явилися 2 липня 1945 р. у донесенні командувача 3-ї ударної армії начальнику Головного політичного управління Червоної армії [33, № 98]. Навряд чи командувач армії особисто виміряв прапор, дані йому доповіли ті, хто прапор зберігав. Нитка знов веде до людей зі 150-ї сд.

Пораховано, що над Рейхстагом майорили 8 різних прапорів, які потрапили до об'єктивів кореспондентів, та 10 прапорів, про які згадано в мемуарах [81]. Також відомо про 2 прапори, які були скинуті на Рейхстаг з літаків пілотами 1-го та 115-го гвардійських винищувальних авіаційних полків [82, с. 174]. Сьогодні названі цифри можуть бути збільшені.

Ф. М. Зінченко та В. М. Шатілов згадували про справжнє паломництво до Рейхстагу після 2 травня [25, с. 187; 56, с. 340]. Серед прибулих був і М. В. Солдатенков з 60-ї сд. У 1975 р. він передав до колекції Запорізького краєзнавчого музею шматочок прапора (ЗКМ В-723). Згідно з обліковою документацією 9 травня воїни дивізії прикріпили цей прапор до однієї зі стін Рейхстагу, а потім розірвали його на сувеніри. Коли прапор було знято невідомо, однак дата на шматочку — «12-5-45» — може бути або днем зняття, або днем його розшматування. Певно можна говорити лише про те, що це не шматок прапору № 5, тому що ця смужка ширша. Вірогідно, прапор 60-ї сд можна додати до десяти мемуарних і вважати одинадцятим.

Серед візитерів був і А. П. Горелов. Він залишив невеличкі спогади, які нічого нового до теми, що розглядається, не додають [83, сс. 360 — 361]. Більш цінною є зроблена ним світлина з зображенням прапору над банею. Вона вже була оприлюднена однією з запорізьких газет [84], однак у спеціальній літературі й досі не циркулює. Автор був знайомий з Анатолієм Петровичем, і останній розповідав, що



Прапор над Рейхстагом. Фото А. П. Горелова

був на даху і тримався за держак прапора перемоги. Це підтверджує світлина з перспективою вулиці Г. Герінга (зараз Ебертштрассе), зроблена саме з даху [83, с. 344]. Доля оригінальних негативів наразі невідома, однак автор має цифрові файли з них. Фотографування велося камерою Фогтлендер, негатив має добру якість. Навіть форму наверхня чітко можна розрізнити. Також бачимо відсутність серпа та молота. Негатив підписаний і продатований А. П. Гореловим — 8 червня. Останні літери розрізняються погано, однак сумнівів не виникає, тому що існують ще 3 зображення з берлінської зйомки, датовані проміжком 3 — 8 червня. Таким чином, можна стверджувати, що на світлині дев'ятий зафіксований прапор.

З іншого ракурсу він зображений на фото з колекції Королівського військового музею, датованому 3 червня. Його ж можна побачити на кадрах кінохроніки, датованої липнем [85]. Вірогідно, ці кадри були останніми, що показували червоний прапор над Рейхстагом. Важко сказати, коли цей прапор був остаточно знятий. Союзники домовилися про поділ Берліна на 4 окупаційні зони, Рейхстаг опинився в британській. Радянські війська з західних окупаційних секторів остаточно були виведені 12 липня [86], тому можна сміливо твердити, що зняття червоного прапора з будівлі німецького парламенту відбулося у першій декаді липня.

Потенційну реліквійність прапора перемоги відчували. Проблема була тільки в тому, що їх було багато і кожний, хто мав причетність до будь якого з них, не зважаючи на звання та посаду, розумів усі вигоди такої причетності. Розпочалася боротьба. 19 травня до коменданта Берліна Берзаріна з'явився представник Центрального артилерійського музею Червоної армії. Він запропонував передати реліквію музею та подав план церемонії. Наступного дня відбувся парад, під час якого Берзарін урочисто передав прапор, знятий з бані на вічне зберігання. Однак на той час на бані майорів стяг, встановлений вже після боїв. Саме з цієї причини 3 червня дії берлінського коменданта були засуджені начальником політичного управління 1-го Білоруського фронту [33, № 98]. Парад фотографували. Підготовлений до передачі прапор мав серп та молот посередині.

Тим часом прапор перемоги планувалося урочисто пронести на чолі параду 24 червня. Зранку 20 червня начальник політвідділу 3-ї ударної армії Ф. Я. Лісцин урочисто провів прапор № 5. Увечері того ж дня літак приземлився у Москві [87, сс. 379, 386]. С. А. Неустроев згадував як приймав участь у генеральній репетиції параду [47, сс. 176 — 177]. Однак за наказом Г. К. Жукова головний прапор так і не пронесли Червоною площею, а одразу після репетиції доправили до музею Червоної армії, зараз Центральний музей збройних сил РФ. Чому ж прапор перемоги так і не пронесли Червоною площею? Основною є версія про неготовність тих, хто його підносив гарно крокувати [54, с. 45]. Існує і альтернативна версія: напис на прапорі перетворив його з державного на звичайний штурмовий прапор конкретної дивізії, виносити який попереду колон було неприйнятно [88]. Прапор перетворився на музейний експонат. Через декілька років преса повідомляла про особливу велелюдність напередодні свята у залі, де він експонувався [89].

Хто і коли наніс напис достеменно невідомо. Зі спогадів С. А. Неустроева виходить, що це було зроблено за два рази. Прикметною є розлюченість начальника політвідділу 79-го ск, коли він побачив напис, зроблений під час зберігання прапору в 150-й сд. І тільки пропозиція додати до напису корпус, армію та фронт владнала ситуацію [47, сс. 173 — 174]. Таким чином, з другою частиною начебто усе зрозуміло: вона створена 20 червня. Якби не одне але. Згаданий вже В. Суббо-

тін повідомляв про свою зустріч з начальником політвідділу 150-ї сд Артюховим. Останній подарував журналісту оригінал бойової характеристики прапора № 5, яка і була оприлюднена. У ній мова йшла про те, що напис містив ще й інформацію про корпус, а головне — що напис був нанесений одразу після бою командуванням дивізії. Стоять підписи Шатілова та Артюхова. Документ створений перед відправкою прапора до Москви [53, сс. 218 — 219; 90]. Якщо наведений документ дійсно існував або існує і містить правду, можна пояснити чому ніхто так і не сфотографував прапор над Рейхстагом: його забрали майстри пензля ще до приїзду фотографів. Засмучує тільки час створення документа: він міг бути виправданням командування дивізії за самовільно створений напис. Ми не дарма акцентували увагу на підписі В. М. Шатілова. Тому що він розповів про нанесення за однією версією частини, яка стосується 150-ї дивізії, або за іншою, — усього напису ще до початку штурмових дій [50, с. 6; 91]. Нам ця версія здається зовсім неправдивою. Ба більше — сам Шатілов пізніше відмовився від неї, твердячи, що дані про дивізію були нанесені після 12 травня, а про корпус, армію та фронт — напередодні відправки до Москви [24, с. 321 — 322]. І це ще один доказ того, як намагалися зібрати до купи погано зроблену офіційну легенду. В документах від 3 червня маємо опис прапора та його точні розміри. Мова йдеться лише про зірку, серп і молот та цифру «5» [33, № 97]. Якщо начальник політвідділу 3-ї ударної армії, який складав донесення від 3 червня мав справу зі свіжими документами, логічно припустити, що саме протягом 3 — 19 червня люди зі 150-ї сд і залишили власний автограф. Існує свідчення, що прапор над Імперською канцелярією мав напис з номером військової частини, і саме у такому вигляді був поставлений [20, с. 295]. У нашому випадку прапорів, з якими штурмували Рейхстаг було декілька, і, згідно з донесеннями та спогадами (окрім ранніх варіантів спогадів В. М. Шатілова) інформацію про підрозділ вони не несли. Щоправда, В. Субботін повідомляв про напис, який зробили Кошкарбаєв та Булатов [63, с. 72]. Виникає питання: невже 171-ї сд, підрозділ якої приймав участь у штурмі не підготувала свій прапор, виданий військовою радою? Існує інформація, що ця дивізія використала його, поставивши над однією з берлінських багатоповерхівок [58, с. 72]. Використовувати таким чином прапор виданий військовою радою для поставлення над Рейхстагом дивно.

На нашу думку з прапорами маніпулювали. Про це говорить, по-перше факт відсутності стовідсотково ідентифікованого прапора № 5 на фотографіях, і, по-друге, той факт, що комендантами були Неустроев (сам він це заперечував [36, с. 142], хоча з канви його спогадів видно, що на початковому етапі все ж таки був у будівлі старшим офіцером) та Зінченко. Саме останні активно просували у спогадах версію, яка надовго стала основною. Нема підстав звинувачувати їх у прибиранні з будівлі інших прапорів, окрім власного (хіба що обурення С. Сорокіна діями Ф. М. Зінченка в спогадах на магнітофонній стрічці). Так само нема жодних підстав і вірити обом комендантам. Вони були людьми вкрай зацікавленими і мали можливість для маніпуляцій. Можливо, прапор взагалі був підмінений. Маємо декілька повідомлень про пошкодження: отвори від куль та осколків і кіптяву [33, № 96; 24, с. 322; 63, с. 58]. Зараз на музейному експонаті — тільки відірвана смужка.

Розуміємо, що аналізовані джерела не дають вичерпної картини. Відкриття нових джерел, таких як документи 171-ї сд та інших дозволять говорити більш об'єктивно. Тим не менш спробуємо вдатися до власної реконструкції подій. Поставлення прапора над Берліном оголошено і розрекламовано. Він повинен

втілювати перемогу країни рад, ідеї Леніна та їх виконавця Сталіна. Наприкінці квітня загальна ідея доведена до бійців, обіцяні нагороди, та і самі вони готові виконати команду, навіть за будь-яку ціну. Однак конкретики не було, де саме ставити прапор невідомо. Тому готується безліч червоних стягів і ними укривається уся столиця Третього Рейху. Один з таких стягів з'являється або на колоні, або у вікні будівлі забороненого парламенту Німеччини, і доповіді про це пішли на гору. Будівлею ще остаточно не оволоділи, увесь берлінський гарнізон продовжував чинити опір, тим не менш з'явився привід привітати радянських людей з першотравневими святами. Про подію оперативно оголосили по радіо напередодні та усіма можливими засобами під час святкування першотравня. Кореспонденти з усіх усюд роблять світлини з прапорами, в тому числі і над Рейхстагом. Над ним по закінченню штурму прапорів було багато, але, вірогідно, усі вони були прибрані людьми з 150-ї сд. Кореспонденти у пошуках ефектного кадру знов прикрасили, за допомогою солдат непричетних до штурму, будівлю багатьма стягами, так і не зафільмувавши той, який потім стане національною реліквією. А, власне той прапор, який став реліквією, вірогідно, міг майорити над Рейхстагом, а може і над його банею, хоча переконливих доказів цьому наразі не існує. Цей прапор також не був першим, з тих, які були поставлені під час бойових дій. Потім за просування саме цього прапора узялися політоргани і події почали міфологізуватися. Над будівлею прапор був замінений іншими. Остаточно червоний прапор з бані був знятий під час виходу радянських військ у свою зону окупації. Тим часом боротьба політвідділів різних армій за прапор продовжувалася і на одному з прапорів з'явилися написи, які, вірогідно, і стали причиною неучасті його у параді перемоги. До початку 1960-х рр. він був музейним експонатом, цікавість до якого підігрівалася тільки напередодні свят. Потім з цього прапора роблять національну реліквію, обґрунтовуючи її спогадами. Спогади дають писати тільки людям причетним до саме цього прапора. Тим не менш із завданням вони не впоралися, протирічили самі собі та один одному. Паралельно з'являлися відомості про інші прапори, та їх носіїв, які не вкладалися в затверджену ідеологему. Формування нових парадигм триває й досі.

Радянський Союз припинив своє існування, ідеологія, пов'язана з ним, сильно захиталася і втримати її можна було тільки законодавчо. В Україні прийняли закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років», де, між іншим, регламентувалося використання копій прапора перемоги у вигляді прапора 150-ї сд [92]. Сьогодні закон втратив чинність. Іншу картину спостерігаємо в Російській Федерації. Там і досі шанують сталінське бачення радянської величі. Статус прапора перемоги закріплений законодавчо [54, сс. 3 – 8;]. Це не дає можливості академічно вивчати вказану проблематику. З іншого боку прапор перемоги є частиною культурно-історичної експансії РФ на пострадянські країни. Історія не закінчена.

Бібліографія

1. Вручение ордена «Победа» Маршалу Советского Союза Сталину И. В. // Правда. — 1944. — № 267. — 6 ноября. — С. 1.
2. Сталин И. О Великой отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. — М. : ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1944. — 160 с.

3. Вся советская страна слушала доклад вождя // Правда. — 1944. — № 268. — 7 ноября. — С. 3.
4. Гармаш Д. Не успокоимся, пока враг не добит / Д. Гармаш // Правда. — 1944. — № 270. — 9 ноября. — С. 2; Михиенко В. Мысли солдата / В. Михиенко // Правда. — 1944. — № 270. — 9 ноября. — С. 2.
5. Сталин — знамя нашей победы // Правда. — 1944. — № 273. — 13 ноября. — С. 3.
6. Правда. — 1944. — № 272. — 12 ноября. — С. 3.
7. Поможем Красной Армии добить фашистского зверя и водрузить над Берлином знамя победы! // Правда. — 1944. — № 274. — 15 ноября. — С. 1.
8. Доклад и приказ товарища Сталина зовут к дальнейшей борьбе за окончательный разгром врага // Спутник агитатора. — 1944. — № 21. — С. 18 — 21.
9. Поможем Красной Армии добить фашистского зверя и водрузить над Берлином знамя победы! // Правда. — 1944. — № 275. — 16 ноября. — С. 2.
10. Завершим 1944 год новыми производственными достижениями! // Правда. — 1944. — № 277. — 18 ноября. — С. 2.
11. Издание доклада и приказа товарища Сталина на украинском и казахском языках // Правда. — 1944. — № 274. — 15 ноября. — С. 1.
12. Издание доклада товарища Сталина на таджикском, узбекском и русском языках // Правда. — 1944. — № 275. — 16 ноября. — С. 1.
13. Издание доклада товарища Сталина на татарском и молдавском языках // Правда. — 1944. — № 280. — 22 ноября. — С. 1.
14. Доклад товарища Сталина на армянском и азербайджанском языках // Правда. — 1944. — № 281. — 23 ноября. — С. 1.
15. Фильм, посвященный докладу товарища Сталина // Правда. — 1944. — № 278. — 19 ноября. — С. 3.
16. Великая освободительная миссия Красной Армии // Правда. — 1944. — № 279. — 20 ноября. — С. 1.
17. Великая Отечественная война 1941 — 1945 в фотографиях и кинодокументах 1945. — М. : Планета, 1980. — 456 с.
18. Антонов В. С. Путь к Берлину / В. С. Антонов. — М. : Наука, 1975. — 378 с.
19. Берлін. Документальний фільм Ю. Райзмана, ЦСДФ. — 1945 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ME32owdVIIs>
20. Боков Ф. Е. Весна победы / Ф. Е. Боков. — М. : Мысль, 1985. — 416 с.
21. Телегин К. Ф. Последний удар / К. Ф. Телегин // Война. Народ. Победа, 1941 — 1945. — М. : Политиздат, 1984. — Кн. 4. — С. 193 — 201.
22. Чуйков В. І. Кінець третього рейху / В. І. Чуйков. — К. : Видавництво політичної літератури, 1975. — 296 с.
23. Малая Советская Энциклопедия. — М. : ОГИЗ РСФСР, 1941. — Т. 9. — 524 с.
24. Шатилов В. М. Знамя над рейхстагом / В. М. Шатилов. — М. : Военное издательство МО СССР, 1966. — 328 с.
25. Зинченко Ф. М. Герои штурма рейхстага / Ф. М. Зинченко. — М. : Воениздат, 1983. — 192 с.
26. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1951. — 244 с.
27. Трояновский П. Взятие Берлина / П. Трояновский. — М. — Л. : Детгиз, 1945. — 80 с.

28. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. — М. : Агентство Печати Новости, 1971. — 704 с.
29. Денисов Н. Н. 1418 дней фронтового корреспондента / Н. Н. Денисов. — М. : Военное издательство МО СССР, 1969. — 320 с.
30. Приказ Верховного Главнокомандующего № 20 1 мая 1945 г. / Правда. — 1945. — № 104. — 1 мая.
31. Первомайский парад вооруженных сил народа-победителя на Красной площади в Москве 1 мая 1945 года / Правда. — 1945. — № 105. — 2 мая. — С. 3.
32. Литвин К. Под знаменем Ленина-Сталина, знаменем победы / К. Литвин // Правда Украины. — 1945. — № 86. — 1 мая. — С. 2.
33. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 15 (4 — 5). Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии). — М. : Терра, 1995. — 616 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/docs/da/berlin_45/04.html
34. Встань под знамя героев! [авт. сост. В. Шелекасов]. — М. : Молодая гвардия, 1975. — 64 с.
35. Зинченко Ф. Знамя Победы над рейхстагом / Ф. Зинченко // ВИЖ. — 1980. — № 4. — С. 53 — 59.
36. Неустроев С. О рейхстаге — на склоне лет / С. Неустроев // Октябрь. — 1990. — № 5. — С. 130 — 144.
37. Шатилов В. М. Знаменосцы штурмуют рейхстаг / В. М. Шатилов. — М. : Молодая гвардия, 1975. — 96 с.
38. Куманев Г. А. История советского общества (1917 — 1945 гг.). Глава шестая. От коренного перелома к победе. (Ноябрь 1942 — сентябрь 1945 г.) / Г. А. Куманев // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 29 — 49.
39. Сообщения Советского информбюро. Январь — май 1945 года. — М. : Издание Совинформбюро, 1945. — Т. 8. — 216 с.
40. Замятин Н. М. Берлинская операция / Н. М. Замятин. — М. : Правда, 1949. — 24 с.
41. Величко В. Победенный Берлин / В. Величко. — М. : Правда, 1945. — 28 с.
42. Наша Великая Родина. — М. : ИПЛ, 1949. — 568 с.
43. Великая Отечественная война Советского Союза. — М. : Правда, 1948. — 28 с.
44. Егоров М. А. Знамя Победы. Бой первый — бой последний / М. А. Егоров, М. В. Кантария. — М. : Молодая гвардия, 1975. — 112 с., ил.
45. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. — М. : Военное издательство, 1987. — Т. 1. — 912 с., 1988. — Т. 2. — 864 с.
46. Зинченко Ф. Знамя Победы над рейхстагом / Ф. Зинченко // ВИЖ. — 1980. — № 5. — С. 58 — 64.
47. Неустроев С. А. Путь к рейхстагу / С. А. Неустроев. — Свердловск : Средне-Уральское книжное издательство, 1986. — 192 с.
48. Зінченко Ф. М. Вони штурмували рейхстаг / Ф. М. Зінченко. — К. : Молодь, 1978. — 288 с.
49. Зінченко Ф. М. Герої останнього штурму / Ф. М. Зінченко. — К. : Молодь, 1985. — 248 с.
50. Шатилов В. М. Знамя Победы / В. М. Шатилов. — М. : Центральный музей Советской Армии, 1961. — 42 с.
51. Шатилов В. Падение рейха / В. Шатилов // Комсомольская Правда. — 1965. — № 99. — 28 апреля. — С. 1, 4.

52. Шатилов В. М. Жду звонка из рейхстага... / В. М. Шатилов // Война. Народ. Победа. — М. : Политиздат, 1984. — Кн. 4. — С. 206 — 209.
53. Субботин В. Е. Как кончаются войны / В. Е. Субботин. — М. : Советский писатель, 1975. — 320 с.
54. Сапрыков В. Н. Дважды победное / В. Н. Сапрыков. — М. : Московские учебники — Сидипресс, 2008. — 64 с.
55. Знамя Победы: историк спорит с интернетом [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://nashavlast.ru/article_description/125/1779.html
56. Шатилов В. М. Знамя над рейхстагом / В. М. Шатилов. — М. : Воениздат, 1975. — 352 с.
57. Шатилов В. М. Знаменосцы штурмуют рейхстаг / В. М. Шатилов. — М. : Молодая гвардия, 1980. — 160 с.
58. Шатилов В. М. В боях рожденное знамя / В. М. Шатилов. — М. : Советская Россия, 1985. — 128 с.
59. Germany's war. The liberation Apocalypse / created by Guido Knopp. Part 9. The end in Berlin [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=BgTrv397SKo>
60. Субботин В. Е. День тысяча четыреста десятый / В. Е. Субботин. — М. : Советская Россия, 1961. — 76 с.
61. Субботин В. Красные стяги Победы / В. Субботин // Правда. — 1965. — № 120. — 3 апреля. — С. 3.
62. Спогади С. Сорокіна [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=1RI-0hjye1A>
63. Субботин В. Е. Как кончаются войны / В. Е. Субботин. — М. : Военное издательство МО СССР, 1965. — 328 с.
64. Прапороносці Перемоги. Невизнані герої. Документальний фільм Є. Кириченка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=AOcKn2n_yH4
65. Правда. — 1947. — № 114. — 9 мая. — С. 2.
66. Антология советской фотографии. 1941 — 1945. — М. : Планета, 1987. — Т. II. — 264 с.
67. Каюшин Н. Периодическая печать военных лет — один из источников истории / Н. Каюшин // ВИЖ. — 1980. — № 1. — С. 82 — 83.
68. Победа 1941 — 1945 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://victory.rusarchives.ru/photo/sovetskiy-tank-tipa-2-u-reyhstaga>
69. Победители / Литературная Россия. — 1965. — № 20. — 14 мая. — С. 4.
70. Фотограф Фиников // Новая газета в Поволжье [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://novayasamara.ru/news/98>
71. Анатолий Морозов. Фильм 1. Фронтовой корреспондент. «Школьник ТВ». 2000 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=jsOeCXzD_G4
72. На память о нашей Победе / Комсомольская Правда. — 1965. — № 106. — 7 мая. — С. 4.
73. Знамя Победы. Фотографы опровергают историков [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://timemislead.com/zanimatel'naya-istoriya/znamya-pobedyi-fotografyi-oprovergayut-istorikov>
74. Песков В. День, когда мы родились / В. Песков // Комсомольская Правда. — 1965. — № 102. — 1 мая. — С. 1.

75. Evgueni Knaldei. Photographe sous Staline. Un film de Mark-Henri Wajnberg [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=2eR2vbsaGXI>

76. Goldmann A. J. Iconic WWII photo staged / A. J. Goldmann [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2008-06-16-WWII-photo_N.htm

77. Sontheimer M. Iconic Red Army Reichstag Photo Faked / M. Sontheimer [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.spiegel.de/international/europe/the-art-of-soviet-propaganda-iconic-red-army-reichstag-photo-faked-a-551972.html>

78. Победа 1941 — 1945 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://victory.rusarchives.ru/photo/sovetskie-voiny-vodruzhayut-znamya-pobedy-nad-reyhstagom>

79. Фотохроника Великой Отечественной войны, ч. 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://fototelegraf.ru/123737-fotohronika-velikoj-otechestvennoj-vojny-ch-5.html/fotografii-velikoy-otechestvennoy-11>

80. Волончук В. Он водрузил знамя победы! / В. Волончук // Боевое знамя. — 1945. — № 63. — 7 мая. — С. 1.

81. Сколько флагов было над Рейхстагом? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://timemislead.com/zanimatelnaya-istoriya/skolko-flagov-byilo-nad-reyhstagom>

82. Ворожейкин А. Знамена Победы над Берлином / А. Ворожейкин // Крылья Родины. — М. : Нзд-вдо ДОСААФ СССР, 1983. — С. 173 — 174.

83. Время выбрало нас: Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. — Запорожье : Дикое Поле, 2005. — 384 с.

84. Колпакова Ю. Война без ретуши / Ю. Колпакова // Истеблишмент. — 2005. — № 16. — 12 — 18 мая. — С. 19.

85. Reichstagsgebäude [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstagsgeb%C3%A4ude>

86. Allied Kommandatura [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Allied_Kommandatura

87. Штеменко С. М. Генеральный штаб у роки війни / С. М. Штеменко. — К. : ВПЛ України, 1968. — 400 с.

88. Знамя Победы. Фиаско на параде Победы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://timemislead.com/zanimatelnaya-istoriya/znamya-pobedyi-glava-6-fiasko-na-parade-pobedyi>

89. Советский народ радостно отмечает праздник Победы // Правда. — 1949. — № 129. — 9 мая. — С. 1.

90. Субботин В. Маленькие рассказы о Великой войне / В. Субботин // Литературная Россия. — 1965. — № 12. — 12 марта. — С. 16.

91. Шатилов В. Знамя Победы над рейхстагом / В. Шатилов // Литературная Россия. — 1965. — № 19. — 7 мая. — С. 4.

92. Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 30. — 28 липня.

93. Кузьмин Н. Летная книжка корреспондента / Н. Кузьмин // Журналисты на войне. — М. : Военное издательство МО СССР, 1974. — С. 306 — 315.

94. Наши в Берлине! // Комсомольская Правда. — 1965. — № 101. — 30 апреля. — С. 1.

95. Правда. — 1945. — № 106. — 3 мая. — С. 1.

96. Прапор перемоги піднято над Берліном! // Радянська Україна. — 1945. — № 87. — 4 травня. — С. 4.

Додаток 1

Перелік воїнів, які брали участь у поставленні прапорів над Рейхстагом

- | | |
|--|---|
| 1. Агашев А. [46, с. 63] | 22. Лисенко І. М. [64] |
| 2. Берест О. П. [36, с. 137] | 23. Лісіменко О. Ф. [36, с. 136] |
| 3. Беліков М. [61] | 24. Маков В. М. [36, с. 135] |
| 4. Бобров О. П. [36, с. 136] | 25. Мінін М. П. [36, с. 136; 38, с. 46] |
| 5. Бондар М. та 4 невідомих солдата [36, с. 136] | 26. Неустроєв С. А. [45, Т. 2, сс. 155 – 156] |
| 6. Бреховецький [64] | 27. Оату М. Д. [46, с. 63] |
| 7. Булатов Г. П. [61] | 28. Орешко [64] |
| 8. Веліканов [47, с. 158] | 29. Почковський [64] |
| 9. Водоп'янов Т. [46, с. 63] | 30. Провоторов В. М. [64] |
| 10. Газій [47, с. 154] | 31. Пятницький П. М. [36, с. 134] |
| 11. Даведян В. [46, с. 63] | 32. Савенко Г. [47, с. 158] |
| 12. Давидов В. І. [45, Т. 1, с. 402] | 33. Самсонов К. Я. [45, Т. 2, с. 413] |
| 13. Єгоров М. О. [45, Т. 1, с. 469] | 34. Смірнов П. [47, с. 158] |
| 14. Єрьомін М. [61] | 35. Сомов Ф. [47, с. 158] |
| 15. Загітов Г. К. [36, с. 136] | 36. С'янов І. Я. [46, с. 62] |
| 16. Іванов В. І. [64] | 37. Терещенко М. Л. [46, с. 63] |
| 17. Кантарія М. В. [45, Т. 1, с. 620] | 38. Устюгов В. [64] |
| 18. Кеміреков А. [46, с. 63] | 39. Фамільський В. [47, с. 154] |
| 19. Кондратенков В. П. [46, с. 63] | 40. Щербина П. Д. [36, с. 137] |
| 20. Кошкарбаєв Р. [47, с. 157] | 41. Япаров Б. [47, с. 158] |
| 21. Куприянович І. [46, с. 63] | 42. Ярунов [36, с. 137] |

Додаток 2

Фотокореспонденти, які працювали у Берліні в травні 1945 р.

- | | |
|----------------------------------|---------------------------------|
| 1. Альперін М. С. [66, с. 256] | 13. Петрусов Г. Г. [66, с. 256] |
| 2. Архіпов А. А. [66, с. 256] | 14. Прилуцький З. [56, с. 328] |
| 3. Гребнев В. [79] | 15. Редькін М. С. [66, с. 256] |
| 4. Дмитрієв О. П. [93, с. 313] | 16. Рюмкін Я. І. [65] |
| 5. Железнов Л. [66, с. 256] | 17. Самсонов Г. [66, с. 256] |
| 6. Капустянський О. [66, с. 256] | 18. Тьомін В. А. [95] |
| 7. Кармен Р. Л. [66, с. 256] | 19. Угринович Г. І. [96] |
| 8. Кіслов Ф. [66, с. 256] | 20. Фініков М. Ф. [66, с. 256] |
| 9. Кноррінг О. Б. [66, с. 256] | 21. Халдей Є. А. [75] |
| 10. Мельник Т. [94; 72] | 22. Шагін І. М. [66, с. 256] |
| 11. Мазелев Р. А. [51] | 23. Шейнін Б. Г. [53, с. 268] |
| 12. Морозов А. П. [66, с. 256] | |

Лиников В. А.

Знамена над Берліном: незаконченна історія

В статті розглядаються питання, пов'язані з водруженням знамен перемоги над Берліном. Аналізується еволюція створення легенди, бытової в СРСР, її сучасний стан та перспективи. Мемуарна література підвергнута історіографічному аналізу. Сделана

попытка реконструировать события, связанные с водружением знамен, борьбой за их признание. Отдельному анализу подвергнуты фотографические источники. Сделан вывод о невозможности на сегодняшний день отождествить знамя № 5 с каким-нибудь флагом, реявшим над Рейхстагом.

Linikov V. A.

The Flags over Berlin: an Unfinished Story

The article sheds some light on the issues related to raising the flags of victory over Berlin. An evolution of creating the legend that existed in the Soviet Union is analyzed along with its status and prospects. Memoirs are reviewed using historiographical analysis. An attempt is made to reconstruct the events related to raising the flags and fight for their recognition. Photographic sources analysis is especially emphasized. The conclusion is made that flag № 5 cannot currently be associated with any flag raised over the Reichstag.

Подпратов О. О., Подпратова О. А.

ДО 55-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СТЕПОВОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА НАН УКРАЇНИ

Україна — одна з степових держав Євразійського континенту. Степ був одним з основних еколого-етнічних середовищ для формування і становлення українського етносу. Степ став колыскою розвитку культури, побуту і світогляду народів, які в різні епохи населяли степову зону Євразії і зокрема України: киммерійці, скіфи, сармати, печеніги, половці, праслов'яни та інші народи. Ще в ранньому середньовіччі степові народи почали створювати своєрідні охоронні зони (прообрази майбутніх природоохоронних територій) для збереження найбільш цінних пасовищ та мисливських угідь. Розвиток цивілізації з часом почав потребувати все більшого та більшого використання природних ресурсів. Усвідомлення в кінці ХІХ на початку ХХ ст. того, що степ зазнав найбільшої антропогенної трансформації серед зональних ландшафтів Євразії, націлило вчених природничих наук на пошук шляхів збереження степів та їх раціонального використання. Як один з напрямків збереження степових ландшафтів була запропонована ідея охорони, заповідання цілинних степових ділянок.

Історія реалізації цієї ідеї, створення степових заповідників в Україні, була започаткована в кінці ХІХ ст., коли геоботанік Й. К. Пачоський надихнувся Ф. Фальц-Фейна на створення в Херсонській губернії в своїх приватних землеволодіннях перших двох заповідних ділянок, які відомі в наш час як біосферний заповідник «Асканія-Нова». Початок ХХ ст. став періодом організації перших офіційних заповідників різної форми власності, аж до появи Баргузинського, який був єдиним дореволюційним заповідником Росії, офіційно заснованим урядовою постановою від 29 грудня 1916 р. [1, с. 32]. В цей час в Російській імперії загалом, а в Україні в особливості, сформувався природоохоронний рух, який в період з 1910 по 1918 рр. очолював харківський ботанік, лідер заповідної справи в Україні, Валерій Іванович Талієв. В період громадянської війни, за часів Гетьманату, 3 — 6 серпня 1918 р. в Києві навіть відбувся з'їзд природників України, на якому серед інших доповідей було заслухано та

обговорено 6 доповідей з природоохоронної тематики. В той же час в Харкові вийшла книга М. Шарлеманя «Охороняйте рідну природу!» (1918 р.), в якій він першими кандидатами на заповідання бачив не розорані цілинні ділянки степу, вмотивовуючи це тим, що в Західній Європі на той час їх вже не було. Особливо наголошував на національно-культурному аспекті: «Степ повинен мати для нас велику цінність ще і в національно-історичному відношенні, оскільки він представляє собою останні живі пам'ятники тієї природи, серед якої складалося вільне козацьке життя».

Трансформація Російської імперії через громадянську війну в СРСР привела до появи багатьох революційних ідей та зміни в світогляді суспільства. Не стояла осторонь і природоохоронна наука. Вченими (громадянським суспільством, а не під керівництвом більшовицької партії, як зазвичай це подавалося за радянських часів), в 20-х роках був ініційований еволюційний підхід до організації природно-заповідних об'єктів.

Ініціаторами заповідання степових ділянок на початку 20-х років в Приазов'ї (на півдні колишньої Катеринославської губернії) в Маріупольському окрузі, були співробітники Маріупольського краєзнавчого музею: І. П. Коваленко (директор музею), В. В. Рудевич (завідуючий відділом природи) та В. Л. Голицінський (науковий співробітник), а також відомі харківські вчені-ботаніки Ю. Д. Клеопов, Є. М. Лавренко, М. В. Клоков, Н. О. Десятова-Шостенко, О. А. Яната, зоолог Б. С. Вальх (директор Бахмутського краєзнавчого музею). Результатом їхньої співпраці стали постанови Маріупольського окрвиконкому про створення в Приазов'ї трьох заповідників місцевого значення з подальшим підпорядкуванням їх музею: «Хомутовського степу» (24. 08. 1926), «Кам'яних Могил» (05. 04. 1927) та «Білосарайської коси». Активна участь співробітників музею в створенні заповідників пояснюється тим, що директор музею І. П. Коваленко, який мав природничу освіту, з перших років існування музею приділяв значну увагу проблемам заповідання й охорони пам'яток природи, що стало особливістю діяльності Маріупольського музею [2, с. 137]. До того ж, діюче на той час правове поле не поділяло пам'ятки природи та пам'ятки історії та культури [3, с. 28].

Починаючи з 1932 р. ситуація з охорони природи в Україні кардинально змінюється. Закінчився період, коли провідну або паритетну роль в природоохоронній діяльності відігравало громадянське суспільство. Ініціатива повністю перейшла до держави. Тернистий шлях заповідної справи в СРСР в тій чи іншій мірі відбився в подальшій долі як цих заповідників, так і їх організаторів. В післявоєнний час заповідники зазнали двох погромів на державному рівні за часів правління Й. Сталіна та М. Хрущова. В результаті деякі заповідники були взагалі ліквідовані, площі інших зменшувалися, а степова цілина розорювалася. Було прийнято рішення про ліквідацію заповідника «Кам'яні Могили», але його вдалося зберегти, номінально ліквідувавши як самостійну одиницю та оголосивши філіалом «Хомутовського степу». За першого погрому в 1951 р. було скасоване Головне Управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР і ці східноукраїнські степові заповідники тоді перейшли в підпорядкування Академії наук УРСР. Постановою Президії Академії наук УРСР (протокол № 49, § 762 від 30. 11. 1951 р.) «Хомутовський степ» та «Кам'яні Могили» було підпорядковано Інституту ботаніки АН УРСР, в підпорядкуванні якого і залишився створений в подальшому Український державний (з 1992 р. природний) степовий заповідник.

Створений Постановою Сумського окрвиконкому в Лебединському районі в 1928 р. заповідник «Михайлівська цілина» перейшов в підпорядкування Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР [4, с. 11].

Український державний степовий заповідник був організований в 1961 р. Постановою Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування мережі державних заповідників і мисливських господарств республіки» № 1118 від 22. 07. 1961 р. та Постановою Президії Академії наук УРСР (протокол № 48, § 639 від 20. 09. 1961 р.) шляхом об'єднання чотирьох самостійно функціонуючих на той час степових заповідників: «Хомутовський степ», «Кам'яні Могили», «Михайлівська цілина» і «Стрільцівський степ», який в 1968 р. ввійшов до складу створеного Луганського державного заповідника. Ці три самостійні ділянки представляли собою: еталони цілинного лугового степу — «Михайлівська цілина», рівнинного — «Хомутовський степ» та каменистого — «Кам'яні Могили» різнотравно-типчачово-ковилового степу [5, с. 93], а разом з відділеннями Луганського природного та біосферними заповідниками «Асканія-Нова» і Чорноморським вони утворюють степовий зональний профіль.

Центральним відділенням УСПЗ став заповідник «Хомутовський степ» (1030,4 га), розташований в Новоазовському районі Донецької області. Першим директором (1960 — 1964 рр.) тодішнього Українського державного степового заповідника став Олег Микитович Синельников, агроном за фахом, до цього працював начальником районного сільгоспуправління. Юрій Михайлович Кузнецов, педагог за фахом, директор школи до цього в с. Свободне, був наступним директором заповідника з 1965 по 1971 рр. [6, с. 188]. З 1971 р. заповідник очолив Генів Анатолій Петрович, біолог за фахом, випускник тодішнього Дніпропетровського держуніверситету. Згодом він захистив кандидатську дисертацію. В 2003 р. в зв'язку з виходом на пенсію А. П. Генова, директором заповідника до 15. 06. 2016 р. працював Леонід Петрович Мордатенко, кандидат біологічних наук, агроном за фахом. До цього він був директором дендропарку «Олександрія» в м. Біла Церква Київської області.

Радою Міністрів УРСР постановою № 451 від 08. 05. 1964 р. було прийнято пропозицію Запорізької обласної Ради депутатів трудящих та Академії наук УРСР про приєднання до заповідника «Кам'яні Могили» 100 га кам'яних утворів з земель радгоспу «Придонецький» Куйбишевського (на сьогодні Більмацького) району Запорізької області, що безпосередньо межують з заповідником [7, спр. 378, арк. 86]. Тепер відділення УСПЗ «Кам'яні Могили» частково знаходиться на території Запорізької області. Площа відділення — 389,2 га.

У 1983 — 1986 рр. виявлено та обстежено (А. Г. Котенко, А. Г. Радченко, А. П. Генів, В. С. Ткаченко, Я. І. Мовчан, С. П. Попов) цінну в науковому та природоохоронному відношенні ділянку степової кретофільної рослинності на схилах сильно еродованого правого берега р. Сіверський Донець між с. Закітне Лиманського (Краснолиманського) району і с. Пискунівка Слов'янського району Донецької області. Розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 310-р від 14. 07. 1988 р. та Постановою Президії Академії наук УРСР № 2262 від 13. 12. 1988 р. на цій ділянці (1134 га) було організоване четверте відділення — «Крейдяна флора».

За часів незалежності України проводилися заходи з організації нового відділення УСПЗ НАН України. У 2008 р., згідно Указу Президента України № 723/2008 від 19 серпня 2008 р. було створене п'яте відділення УСПЗ — «Каль-

міуське» в долині річки Кальміус на території Тельманівського району Донецької області. Площа нового відділення 579,6 га, а загальна площа УСПЗ тоді склала 3335,68 га. Обстежена та описана та ділянка була в 80-х роках В. С. Ткаченком, А. П. Генівим, Я. І. Мовчаном. Основна мета діяльності заповідника — збереження в природному стані типових та унікальних для степової ландшафтної зони природних комплексів, здійснення фундаментальних і прикладних досліджень з метою одержання нових наукових знань в галузі охорони природи.

Дослідження на території відділень проводили науковці різних наукових закладів СРСР. В 1972 р. в штаті заповідника з'явилися посади наукових співробітників, які долучилися до наукових досліджень на територіях відділень. Це дозволило з 1972 р. заповіднику розпочати проведення самостійних наукових стаціонарних досліджень та виконувати роботи згідно вимог програми «Літопису природи» [8]. На сьогодні результатом цієї роботи стали більше 40 томів щорічного основного наукового документа «Літопис природи» (головної наукової теми досліджень). За більше ніж півстолітнє функціонування Українського степового природного заповідника науковці закладу виконували також велику кількість фундаментальних та прикладних наукових тематик. Матеріали як самостійних досліджень, так і спільних робіт використані в монографії «Алелопатія в житті растений и их сообществ» (Гродзинський, 1965), в статтях тематичних збірників «Физиологобиохимические основы взаимодействия растений в фитоценозах» (1966, 1970). Результати вивчення первинної біологічної продуктивності степових біоценозів в рамках Міжнародної біологічної програми висвітлені в монографії «Почвы и первичная биологическая продуктивность степей Приазовья» (Бистрицька, Осичнюк, 1975), використані при створенні відповідних експозицій на ВДНГ СРСР (відзначені медалями виставки) та «ЕКРО — 74» (Спокана, США). Наступний етап досліджень відображений в трьох випусках тематичного збірника «Почвенно-биогеоценологические исследования в Приазовье» (1975, 1976, 1978) та двох випусках (1977, 1979) — «Исследования почв и почвенных режимов в степных биогеоценозах Приазовья» [9, сс. 99 — 100]. Результатом багаторічних флористичних та ботанічних досліджень стала монографія «Український природний степовий заповідник: Рослинний світ» (1998), а в монографії «Фітоценотичний моніторинг резерватних сукцесій в Українському природному степовому заповіднику» (Ткаченко, 2004) були узагальнені матеріали тривалих рядів спостережень саморозвитку фітосистем відділень УСПЗ. В 2012 р. по відділенню «Кам'яні Могили» був складений бібліографічний покажчик літератури (Грамма, Сіренко, 2012).

Також в цей період опубліковані матеріали наукових конференцій, які проходили на базі відділень УСПЗ в останні десятиліття: «Энтомологические исследования в заповедниках степной зоны» (1993), «Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные Могилы»» (1998), «Збереження степів України» (2002), «Проблеми збереження, відновлення та стабілізації степових екосистем» (2011), «Кам'яні Могили — минуле та сучасність» в двох частинах (2012). Загальна кількість надрукованих його співробітниками з моменту організації УСПЗ наукових статей на сьогодні налічує близько 250 (в авторстві та співавторстві), більше 70 публікацій з еколого-освітньої тематики, також видано кілька путівників та буклетів. На базі відділень неодноразово організовувалося проведення студентських практик, працювали дитячі екологічні табори, проводилися екскурсії по екологічних стежках.

В 2000 р. в заповіднику «Хомутовський степ» за фінансування Фонду проєктів зі збереження довкілля Міністерства закордонних справ Великої Британії розпочався масштабний експеримент щодо застосування випасання коней як регулюючого засобу, який запобігає мезофітизації та резерватним трансформаціям степових екосистем (Гелюта та ін., 2002). Керівник проєкту Д. В. Мінтер, український координатор — д. б. н. В. П. Гелюта [10, с. 12].

Великі зміни в природоохоронну та наукову діяльність УСПЗ внесла «гібридна війна» на Донбасі. З 01. 04. 2014 р. по 07. 07. 2014 р. відділення «Крейдова флора» знаходилося під контролем сепаратистів та було в зоні активних бойових дій. Співробітники відділення не могли виконувати свої функції в зв'язку з загрозами життю та здоров'ю. Особливо активні воєнні дії з масовим застосуванням артилерії та авіації відбувалися з 07. 06 по 07. 07. 2014 р.. За весь період бойових дій завдано таких пошкоджень: степова пожежа — 6,5 га; верхова (лісова) пожежа — 0,15 га; воронки від вибухів — біля 500 (від 1,5 м² до 15 м²); перебито біля 100 дерев; окопи, ходи сполучень, бліндажі — 1227,14 м², засмічено біля 8 га площі заповідника [11, сс. 34 — 35]. Ділянки узбережжя Сіверського Донця повністю не розміновані.

З 24 серпня 2014 р. відділення «Хомутовський степ», після окупації його військами РФ, перейшло під контроль сепаратистів, руйнування та пошкодження відсутні, всі матеріальні цінності «націоналізовані» так званою ДНР. Наукові співробітники виїхали до інших відділень або звільнилися, припинилося фінансування УСПЗ [12, с. 33]. Так само, з 24 серпня відділення «Кальміуське» знаходиться під контролем сепаратистів. Достовірні дані про ущерб відсутні. На даний час його територія знаходиться в зоні інтенсивних бойових дій (на лінії розмежування).

З моменту створення УСПЗ і до кінця 2014 р. функції центрального відділення виконував заповідник «Хомутовський степ», в якому знаходилася дирекція заповідника, наукова бібліотека, архів, музей природи, які повністю залишилися на окупованій території. В зв'язку з окупацією території Новоазовського району та на виконання Постанови кабміну України № 595 від 7. 11. 2014 р. дирекція заповідника виїхала на контрольовану владою України територію, до смт Більмак Запорізької області [13, с. 45]. З 01. 01. 2015 р. функції центрального відділення виконує заповідник «Кам'яні Могили».

Наразі, історію УСПЗ можна умовно розділити на три періоди. Перший період — період становлення заповідної справи в країні, з моменту заснування відділень і до створення УДСЗ АН УРСР в 1961 р., характеризується початком їх обстежень та досліджень, становленням на їх територіях заповідного режиму та його систематичними порушеннями. Другий період — радянський, з 1961 по 1991 рр., характеризується масштабними науковими дослідженнями зі сторони дослідницьких установ різних профілів та підпорядкування, а також закріпленням режиму абсолютної заповідності по всіх відділеннях, початком становлення еколого-просвітницької діяльності. Третій період — з 1991 по сьогодні характеризується зменшенням обсягів наукових досліджень та пошуками оптимальних режимів управління степовими екосистемами, збільшенням еколого-просвітницької діяльності та її урізноманітненням. Останні два роки цього періоду можна вважати найскладнішими та найважчими в історії УСПЗ НАНУ.

За період свого існування УСПЗ НАН України оформився як осередок наукових досліджень та природоохоронної діяльності в степовій зоні України,

вніс значний вклад в збереження та вивчення природи степу, пропаганду ідей охорони природи та формування екологічного світогляду. Заповідник сприяв тривалому стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку, виконував охоронну і наукову функції.

Бібліографія

1. Реймерс Н. Ф. Особо охраняемые природные территории / Н. Ф. Реймерс, Ф. Р. Штильмарк. — М. : Мысль, 1978. — 295 с.
2. Принь М. О. Маріупольський музей краєзнавства в радянській музейній мережі в 1920-х — на початку 1930-х років / М. О. Принь // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2014. — Вип. 25. — С. 130 — 139.
3. Василюк А. Территориальная охрана степей в Украине: история первых десятилетий / А. Василюк // Степной бюллетень. — 2015. — № 43 — 44, весна — лето. — С. 24 — 29.
4. Ткаченко В. С. Український природний степовий заповідник: рослинний світ / В. С. Ткаченко, Я. П. Дідух, А. П. Генів та ін.; [під ред. д-ра біол. наук Я. П. Дідуха]. Ін-т ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. — К. : Фітосоціоцентр, 1998. — 280 с.
5. Осычнюк В. В. Украинский государственный степной заповедник / В. В. Осычнюк, В. С. Ткаченко, А. К. Ющенко // Заповедники СССР. Т. 4. Заповедники Украины и Молдавии [под. ред. М. А. Воинственского]. — М. : Мысль, 1987. — С. 93 — 113.
6. Генів А. П. История создания, становления и развития Украинского степного природного заповедника НАН Украины и его отделений за 75 лет / А. П. Генів, В. С. Ткаченко, Л. Ф. Генова // Промышленная ботаника. — 2002. — Вип. 2. — С. 182 — 191.
7. ДАЗО, ф. Р. 1158, оп. 1.
8. Програма Літопису природи для заповідників та національних природних парків [під ред. Т. Л. Андрієнко]. — К. : Академперіодика, 2002. — 103 с.
9. Генів А. П. 25-річчя Українського державного степового заповідника та 60-річчя його відділень / А. П. Генів, В. В. Осичнюк // Укр. ботан. журн. — 1988. — Т. 45, № 2. — С. 97 — 100.
10. Генів А. П. 40-річчя Українського степового природного заповідника НАН України та 75-річчя його відділень / А. П. Генів, В. С. Ткаченко, Л. Ф. Генова // Збереження степів України: Матеріали міжнарод. наук. конф. «Збереження останніх залишків степової рослинності України шляхом заповідання та режими її охорони». — К. : Академперіодика. — 2002. — С. 7 — 14.
11. Лиманский С. В. Военные действия на территории заповедника «Меловая флора» / С. В. Лиманский // Степной бюллетень. — 2014. — № 42, осень. — С. 34 — 35.
12. «Хомутовская степь» просит о помощи [письмо в редакцию] // Степной бюллетень. — 2015. — № 43 — 44, весна — лето. — С. 33.
13. Яровой С. С. Функционирование Украинского степного природного заповедника в условиях боевых действий в Донецкой области / С. С. Яровой, О. О. Подпратов, С. В. Лиманский // Степной бюллетень. — 2015. — № 45, осень — зима. — С. 45.

Подпрятков А. А., Подпряткова О. А.

К 55-летию создания Украинского степного природного заповедника НАН Украины

В статье описывается история создания первых заповедных участков в Приазовье, которые в дальнейшем стали основой Украинского степного природного заповедника НАН Украины. Описаны основные моменты научной и природоохранной деятельности УСПЗ за период 1961 – 2016 гг.

Podpriatov A. A., Podpriatova O. A.

To 55-anniversary of the Ukrainian steppe natural reserve, the National Academy of Sciences of Ukraine

The article describes the history of the creation of the first protected areas in Azov region, which later became the basis of the Ukrainian Steppe Nature Reserve of NAS of Ukraine. The basic aspects of scientific and environmental activities USNR for the period 1961 – 2016 are described.

ІНФОРМАЦІЇ

Косько Є. А.

Музею 95 років

У 2016 році Запорізький обласний краєзнавчий музей відзначив 95 річницю з дня заснування. Всі ці роки зустрічав музей відвідувачів з добрим серцем та щирою посмішкою, незважаючи на негаразди та важкі часи, міцнів, ставав сильнішим та багатшим. Зараз — це одна із скарбниць України, яка володіє кращими колекціями з археології, етнографії, нумізматики, знаків, зброї, коштовностей та інших раритетів. Запорізький обласний краєзнавчий музей — це науково-дослідницький, культурно-освітній та пізнавально-виховний центр, місце де обмінюються інформацією, формують власну думку щодо тієї чи іншої події, факту або постаті. В захоплюючій та доступній формі співробітники музею розповідають дітям про історію та природу рідного краю, вчать розуміти, поважати традиції та звичаї різних народів, які населяли наш край з давніх часів. Протягом багатьох років музей збирає, зберігає, досліджує та експонує матеріальну і нематеріальну спадщину людства, організовує культурні та науково-освітні заходи, семінари, які популяризують музей, привертають увагу суспільства до музейних подій, до проблем охорони та збереження культурної спадщини.

Дуже важливими в житті музею є ювілейні дати, які привертають більшу увагу громадськості та спонукають музейників до створення чогось надзвичайного. Так, напередодні ювілейних урочистостей протягом року було проведено ряд заходів та відкрито нові експозиції.

Ми співпрацювали з представниками Запорізької обласної та міської рад, Запорізького обласного військового комісаріату, меценатами, представниками громадськості. Результатом стало проведення 34 заходів: «Традиції музейного меценатства та дарування на Запоріжжі», «Шана, честь і слава Вам — захисники України», «Захисникам Батьківщини — слава», «Нагорода — знайшла своїх героїв», «Земля — наш спільний дім», «Ми переможемо. За нами правда», «На захисті рідної країни», «До Свята національної гвардії України», «На захисті рідної країни», «До дня перемоги над нацизмом у II Світовій війні», «15-та річниця Герба та Прапора Запорізької області», «Привітання учасників революційних подій 80-х — поч. 90-х рр. та борців за незалежність України з 25 річницею Незалежності України», семінар «Державний Прапор — від княжих часів до сьогодення» в рамках всеукраїнської патріотичної акції «Історія прапорів України — княжі, козацькі, мілітарні та Державний Прапор», «До дня захисника України», літературно-дослідницький конкурс «Патріотизм у долі Запоріжжя».



Камерний вечір салонної музики

Вперше відбувся концерт живої музики, відтвореної на раритетному фортепіано марки «A. STROBL» XIX ст., «Камерний вечір салонної музики». Це була спроба відновити музичні традиції нашого міста.

В День Святого Валентина відбувся захід з романтичною назвою «Але ж я кохаю тебе, кохаю до нестями». Співробітники відтворили в музеї атмосферу поч. XX сторіччя. Працювала виставка одного експоната, лунала фортепіанна музика, йшов показ німого кіно, працювала фотозона для закоханих.

Не зраджуючи традиціям, як і кожного року, музей презентував щорічне науково-теоретичне видання «Музейний вісник» № 15, де знайшли місце 27 статей авторів Запоріжжя та області, а також інших міст України. Це видання — помічник не лише для істориків і краєзнавців, а й для усіх, хто цікавиться історичним минулим та сучасними проблемами розвитку музейної справи.

Вперше, на другому поверсі музейного майданчику, відбулась прем'єра вистави театру «Запорізька нова драма» — «Солоний Чоловік». Автор та режисер — Анастасія Косодій. Відвідувачі отримали нові емоції та враження.



Музейна ніч



Відкриття виставки «Портрет солдата»

У травні було презентоване перевидання книги Дмитра Яворницького «Дніпрові пороги» та відбулась зустріч із видавцем Олександром Савчуком та автором передмови Олегом Власовим.

Відкривав наш ювіляр свої двері і вночі, на Міжнародний день музеїв. Захід отримав назву «Музейна ніч». Цього вечора гості музею відвідали цікаві тематичні екскурсії, майстер-класи гри на етномузичних інструментах, була розроблена екскурсія для наймолодших відвідувачів «Музей за лаштунками», працювала фотозона. А коли вщухли звуки міста, згасло світло вікон, всі бажаючі вирушили на екскурсію-прогулянку нічними вуличками старого Олександрівська.

За цей рік музей експонував багато виставок: «Портрет солдата» — експозиція фотографа, журналіста Віки Ясинської, де представили 39 фотопортретів бійців. «Білоруси з Україною в серці» — спільний проект українських та білоруських художників, присвячений пам'яті загиблих добровольців Тактичної групи «Беларусь» Віталію Тіліженку та Алесю Черкашину. «Українська Друга світова» — виставка, про роль України та українців у світовій війні. «Між війною і миром: Україна — Ізраїль» — фотовиставка присвячена тонкій межі, що відділяє мирне життя від війни і смерті. Гучним стало відкриття виставки народних музичних інструментів з колекції Любомира Кушлика та Музею музичних інструментів «БарабанЗА» — наймасштабніша в Україні.

Знаковими стали відкриття нових експозиційних залів: «Запоріжжя на зламі імперій. 1914 — 1921рр.», зал присвячений подіям, які відбувались на території нашого краю під час Першої



Під час відкриття виставки «Запоріжжя на зламі імперій»



Виставка «Скарби краєзнавчого музею»

світової війни та національно-визвольних змагань українського народу. «Лікарські рослини в магії і чаклунстві» — виставка дає змогу ознайомитись з рослинним світом Запорізького краю. Рослини з давніх часів і до сьогодення використовувались як лікарські засоби в народній медицині та знайшли своє місце в магії та чаклунстві.

Напередодні урочистостей до 95 річчя краєзнавчий музей приготував приємний сюрприз для запоріжців і гостей міста — виставку 130 експонатів-раритетів із дорогоцінних металів «Скарби краєзнавчого музею». Сюрпризом виявилось те, що виставка експонувалась у великій виставковій залі, яка вперше за 10 років відкрила свої двері після повної реставрації. Кругла зала використовуватиметься в майбутньому для виставок, акустичних концертів, тощо.

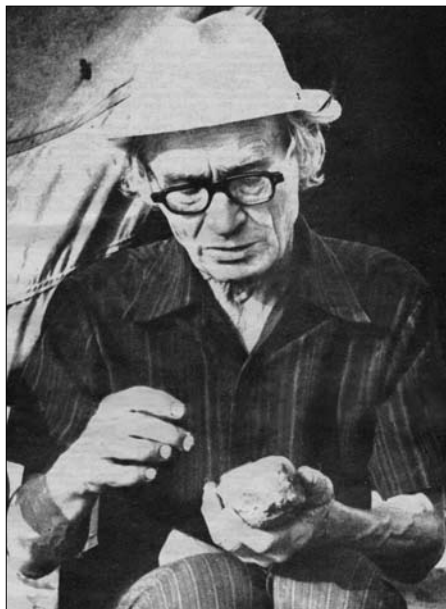
Ключовою подією святкування 95-річчя музею, став урочистий захід, який зібрав разом, в дружньому колі, музейних працівників та їх колег з музеїв Запорізького краю та інших музеїв України. В урочистостях також взяли участь представники Запорізької обласної і міської влади, громадські організації, колекціонери та журналісти.

Таким чином, підготовка та проведення ювілейних заходів набули широкого резонансу в місті та регіоні, завдяки чому розширилися партнерські зв'язки із музеями та іншими закладами, збільшилась кількість відвідувачів.



Відзначення працівників під час святкування 95-річчя музею

ХРОНІКА



ЛИЦАР АРХЕОЛОГІЇ. ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. В. БОДЯНСЬКОГО

Серед багатьох відомих діячів археологічної науки та її аматорів, з котрими мені доводилося спілкуватися протягом життя, особливе місце належить Олександрові Всеволодовичу Бодянському. Наша зустріч, котра повинна була відбутися в 1949 р., коли я вступила до істфаку Дніпропетровського державного університету, де навчався Бодянський, не відбулася, внаслідок його відрахування з п'ятого курсу «за власним бажанням». Із спілкування з головою студентського наукового Товариства доцентом Ю. Карцевим, однією із причин стало вкрай критичне ставлення до археологічних уподобань О. В. Бодянського, в котрих вбачався прояв «дрібнобуржуазного націоналізму».

Вперше ми зустрілися у 1957 р. в археологічному залі Історичного музею, де я в той час працювала. Мою увагу привернув один з відвідувачів — худорлявої статури чоловік, котрий уважно розглядав колекції кремінних знарядь з острівних поселень Надпоріжжя. Засмагле обличчя, натруджені руки та одяг засвідчували, що людина багато часу перебуває поза домівкою, веде рухливий спосіб життя. Так відбулася наша перша зустріч з О. В. Бодянським.

Вже потім я мала можливість спостерігати за ним у різних життєвих ситуаціях, кожного разу дивуючись цілісності його природи і власних переконань. Сказати, що він присвятив себе служінню археології — це не сказати нічого, бо хто з нас знає, які зусилля, ризики, радощі і розчарування пов'язані із цим служінням? Першовідкривач видатних пам'яток, які увійшли до золотого фонду української археології, О. В. Бодянський, був досить закритою людиною, яка не шукала визнання власних досягнень, продовжуючи служіння обраній справі. До речі: ці якості

особистості О. В. Бодянського відчувалися його оточенням, незалежно від того, були це мешканці надбережних сіл чи науковці академічних установ.

Справжнього О. В. Бодянського можна було побачити лише під час польових робіт. Середній на зріст, худорлявий, засмаглий, у незмінному солом'яному капелюсі, він йшов легкою ходою, яка примушувала супутників бігти. Інколи на ходу зривав цвітіння деревію, яке вважав кращим засобом проти серцевої недуги і рекомендував усім. Професійний погляд фіксував найменші свідчення давнього життя. Так на моїх очах під час розвідки було відкрито за знахідкою обгорілої сердолікової намистини видатну черняхівську пам'ятку — Компанійцівський могильник.



О. В. Бодянський на розкопках Бабурського кургана. 1981 р.

Із Олександром Всеволодовичем у моїх спогадах пов'язана одна незабутня історія. Пізньої осені 1957 р. загін з 3-х осіб: І. М. Шарафутдінової (Інститут археології), І. Ф. Ковальнової (Історичний музей м. Дніпропетровська) та О. В. Бодянського проводив дослідження поселення доби пізньої бронзи в балці Довжик. Мешкали ми в одній хатині, що спричиняло сором'язливому Олександрові зайві труднощі. В один із днів, під час огляду берега Дніпра на місті черняхівського поселення у с. Волоське відбувся обвал і я раптом опинилася у воді. Військовий комбінезон, який був на мені, спочатку підтримував на поверхні, але з часом почав тягнути під воду. Врятував мене О. В. Бодянський.

Такою була ця незвичайна для того часу людина, образ якої в моїй уяві відповідає образу Лицаря археології.

Ковальова І. Ф.



ПАМЯТЬ ОБ УШЕДШЕМ ДРУГЕ

17 июня 2016 года ушел из жизни Павел Васильевич Кочедыков. Ему не исполнилось и 52-х лет. Эта неожиданная смерть стала тяжким ударом для его друзей. Паша, как все его мы звали, был душой нашего коллектива единомышленников, объединившихся почти тридцать лет тому назад в клуб «КЛИО». Я помню как, в 1986 году, он и Юра Федоренко (еще один безвременно ушедший наш сподвижник) пришли к нам в музей с предложением создать клуб для молодежи, которая заинтересуется археологией и историей казачества. Главным мотивом нашей беседы было: «нужно придумать увлечение для ребят, чтобы они не болтались на улице, а изучали свою древнюю историю и участвовали в археологических раскопках и разведках». Название клубу придумалось как-то сразу: Клио – муза истории, а для непонятливых чиновников, поскольку его надо было регистрировать, КЛИО можно будет расшифровать, как «Клуб любителей истории отечества». Заседания клуба проходили поочередно в ДК Днепропетровского электродного завода и в областном краеведческом музее, поскольку эти две организации выступили соучредителями КЛИО. Юра и Павел работали в упомянутом ДК, при котором были созданы также литературный и фото клубы, народный театр. Кстати Павел выступал и в этом театре, он был артистичным человеком, великолепным рассказчиком. Благодаря ему, в клуб были вовлечены старшеклассники многих запорожских школ, взрослые люди, для которых археология стала увлечением, а для некоторых она стала и смыслом всей жизни. Хотя у Паши не было исторического образования, так уж сложилось, но он много читал, буквально впитывал всю информацию, получаемую на наших занятиях.

Члены клуба стали самыми активными участниками археологической экспедиции Запорожского областного краеведческого музея. В подготовке к выезду, в подборе людей, в обустройстве лагеря Павел всегда был надежным помощником начальника экспедиции. Его тактичность, уважительное отношение к людям, умение расположить к себе собеседника помогали наладить отношения с местным населением, получить нужную информацию, собрать предметы крестьянского быта для музея. За годы работы в экспедиции, он стал профессионалом, которому

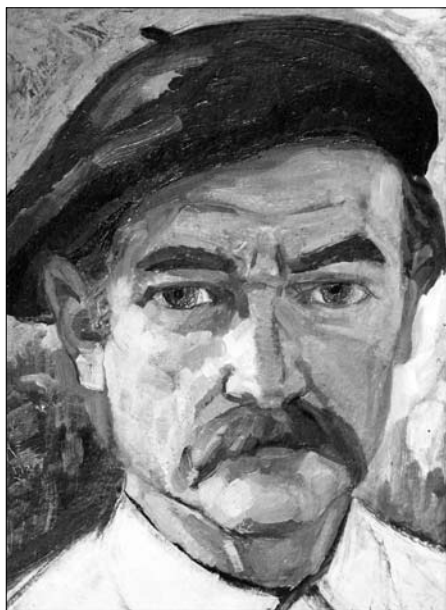


Ю. Федоренко и П. Кочедыков. Хутор Литовка, 2008 г.

можно было поручить отдельный объект, зная, что он ничего не пропустит и все тщательно зафиксирует. О человеке многое говорит его отношение к «братьям нашим меньшим». Работая охранником в подземном переходе на ул. Анголенко (ныне Базарная) он подкармливал беспризорного щенка. Как выяснилось через некоторое время, щенок приходил только во время дежурства Паши, как-будто знал, когда наступает его смена. И Павел не выдержал, забрал собаку домой. Назвал ее Лисой из-за рыжего окраса шерсти. Многие годы Лиса ездила с нами в экспедицию, охраняла наш лагерь, четко зная его границы, отмеченные шлагбаумом. Помогала и на раскопе, отгоняя докучливых овец и коров, которые забредали к нам. Все попытки пастухов переманить собаку не увенчались успехом. Она не предала своего хозяина и теперь тоскует по нему.

Павел всегда чувствовал ответственность за порученное дело, за родных, за друзей и просто знакомых, доверивших ему свои проблемы. Он умел слушать людей и всегда готов был прийти на помощь. Мы доверяли его мнению и рекомендациям при приеме на работу технического персонала и ни разу не пожалели об этом. Павел Васильевич был настоящим другом нашего музея. Из его рук мы получили много интересных вещей, занявших достойное место в коллекции. Он всегда подставлял свое сильное плечо и приводил подмогу, когда в этом нуждался наш музей, ставший частью его жизни. Мы и воспринимали его как члена нашего коллектива. Огромное уважение вызывали способность Павла к самовоспитанию, умение воспринимать от окружающих их знания, жизненный опыт. В течение многих лет мы наблюдали, как обычный паренек из рабочей семьи превращался в надежного, ответственного, самодостаточного мужчину. Таким мы его и запоем.

Друзья



ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА СОКОЛЕНКА

19 жовтня 2016 р. пішов з життя відомий запорізький художник, фундатор та перший директор Запорізького обласного художнього музею Григорій Соколенко. Член Національної спілки художників України з 1968 р. Він належав до генерації, котра заклала засади професійного мистецтва Запоріжжя. Він був справжнім патріотом зберігачем українських традицій та культури. Знаходячись поруч, ми завжди відчували глибину духовності цієї непересічної людини.

Григорій Соколенко народився 17 квітня 1928 р. на Миколаївщині, в селі з красивою назвою Веселий Кут, в родині, що зберігала пам'ять про козацьких предків і жила за усталеними морально-етичними нормами.

В 1933 р. сім'я переїхала до Запоріжжя (зараз уже широко відомі причини, чому саме тоді намагалися з села виїхати до міста). Батьки оселилися в бараці, їм вдалося влаштуватись на будівництво «Запоріжсталі», а у сина була школа та студія образотворчого мистецтва в Будинку культури «Металург». Потім — війна. Про неї Григорій Олександрович згадував: «Ми були в школі, коли почали бомбардувати Запоріжжя, і вчителі сказали нам розійтись по домівках. А я заплакав, бо дуже любив вчитися». Аж у 70-х рр. він звільниться від цього спомину і намалює картину: серед суцільної всепоглинаючої пожежі тендітна світла постать хлопчика, що притискає до грудей єдине і найдорожче — книжку. Окупацію пережив на селі. Були і голод, і страх, і радість звільнення в образі нашого танка.

В 1944 — 1949 рр. Г. О. Соколенко навчався в Дніпропетровському художньому училищі. Закінчив з відзнакою і направленням в вуз. Батьки повернулися в місто, а він поїхав у Ригу — поступати в Латвійську академію мистецтв. «Батько продав корову і дав мені гроші — їдь, сину, вчитися».

Там було все інакше — мова, звичаї, культура, та однакові для всіх повоєнні труднощі. Мати писала: «Мій сину, так хочеться тебе побачити, але на гроші за квитки ти можеш прожити місяць». Проте була академія і прагнення вчитися. Григорій Олександрович згадував: «Початок літа. Сонце. Вже додому збираюсь. Іду вулицею, аж раптом як гряне за рогом — «Реве та стогне Дніпр широкий» — в Ризі. А в мене сльози покотилися. То виступали на співочому полі народні хори».

На практику відпрошувався в Україну і три літа провів в Новій Каховці. «У газетах оголосили про «стройку комунізму», я написав заяву в деканат, що це поруч із моєю батьківщиною, дали згоду, і я поїхав ...».

Мабуть в людській долі не буває випадковостей — саме там молодому художнику довелось зустрітися з великим режисером Олександром Довженком. Познайомив їх однофамілець Олександра Петровича, теж Довженко — Григорій Авксентійович. Він був художником і працював у Каховці від Київського інституту розвитку архітектури і мистецтва (можливо саме ця зустріч сприяла тому, що молодий художник Соколенко став творити монументальне мистецтво).

Довженко працював у Каховці над сценарієм фільму «Поема про море». Бесіди з великим українським філософом стали для Соколенка певною установкою в творчості. На все життя він запам'ятав слова, сказані Довженком на прощання: «Піднімайтеся до глибини свого серця. Станьте художником Дніпра!». Пізніше він заігував запорізьких художників Г. Колосовського, М. Пашканіса, О. Серікова і пройшов з ними на човнах від Києва до Запоріжжя. «Ото проїдемо, зробимо зупинку, попишемо етюди ... Тоді Дніпро був як Дніпро, вільний, не було на ньому гребель, окрім Дніпрогесу та Каховської ГЕС. Красиві місця — Полтавщина, ой місця красиві ...».

У 1955 р., закінчивши академію, Григорій Олександрович повернувся до Запоріжжя, активно включився у роботу товариства художників, читав лекції, очолював творчу секцію. В кінці 50-х рр. його обирали головою Товариства. Першу монументальну роботу — розпис у Палаці піонерів у 1959 р., виконав спільно з Л. Орленком (далі працюватиме ще з А. Скрипкою). Всього ж в місті збереглося шість його монументальних робіт в різних техніках.

Не оминуло Григорія Олександровича і сімейне щастя. Він одружився з Ніною Румянцевою (1929 — 2008), яка стала порадиником на все життя, народився син Андрій (1959). Влітку 1970 р. разом із десятирічним сином художник пройшов по всіх козацьких січах (Г. Соколенко збирав матеріали для проекту Музею запорізького козацтва на Хортиці). Згодом, допомагаючи батькові у роботі над литим вітражем для палацу культури «Титан» (1972), Андрій остаточно захопився магією художнього скла й вирішив стати художником.

У 1969 — 70-х рр. на запрошення Спілки художників України Соколенко був у складі групи з організації I Республіканської виставки монументального мистецтва в Києві. Це була значна подія в українській культурі, там показали твори розстріляного у 1937 р. Михайла Бойчука і його учнів, колег (серед них був і, згадаємо Каховку, Григорій Довженко), котрі увійшли в історію як «бойчукісти». Ця робота багато чого змінила у свідомості художника. Так він вивчав історію сучасного українського мистецтва.

В 1971 — 1974 рр. Григорій Олександрович стає першим директором Художнього музею. Обминемо складну господарську роботу, якою доводилось займатися очільнику новоствореного музею, і виділимо лише один його напрямок — комплектування фондів. Для нашого музею, який створювався при відсутності експонатів, це було основною умовою його життєспроможності. Щоб ми в перспективі могли зрівнятися з кращими обласними музеями, Соколенко організував ряд експедицій по Україні для збору експонатів народного мистецтва (зокрема петриківського розпису). Звертався до художників і колекціонерів — їздив у Москву до Оксани Павленко (художниця з оточення М. Бойчука), у Київ — до дружини видатного художника Анатолія Петрицького, та до одеських колекціонерів і привіз у фонди

перші роботи, датовані кінцем XIX – початком XX століття. Зараз у нас цікава високохудожня колекція, яку музей збирав протягом усього свого існування від 1971 р. і до сьогодні.

В подальшому художник Соколенко перейшов до суто малярської творчої роботи. Його портретні і пейзажні етюди, здебільшого краєвиди Дніпра, спокійні, філософічні, сповнені гармонії і м'якого ліризму.

Соколенко належав до тих особистостей, які є носіями національної пам'яті і виразниками традицій в сучасному мистецькому світі. Він самотужки навчився грати на бандурі козацьких пісень. Сивочолий художник, як шевченківський кобзар-філософ, переосмислюючи дійсність, знаходив найголовніше у сучасності. На відкритті виставки з нагоди 70-річчя Перемоги він передав у дар Запорізькому військовому госпіталю ВЧА 3309 свою картину «Ой на горі та й жінці жнуть».

Григорій Олександрович ніколи не забував про музей і, благо мешкав неподалік, часто заходив до нас. Для співробітників Художнього музею він завжди був символом, янголом-охоронцем і духовним батьком. Він зміг поставити дуже високу планку в нашій роботі, яку ми не маємо права занижувати.

Прощання з Григорієм Соколенком відбулося в Запорізькому обласному художньому музеї. В музеї, який він створив і завжди називав Храмом мистецтв.

І. Янкович

Р. С. На с. 219 розміщено «Автопортрет» Г. О. Соколенка.

Список скорочень

АЛЛУ	Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО	Археологические открытия
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
ВАТ	Відкрите акціонерне товариство
ВИЖ	Военно-исторический журнал
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГУГК	Главное управление геодезии и картографии
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДНУ	Дніпропетровський національний університет
ДП НДЦ «ОАСУ»	
ІА НАНУ	Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
ДПУ	Державний педагогічний університет
ДПУ УСРР	Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ДІМ	Науковий архів Дніпропетровського історичного музею
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України
НБУВ	Національна бібліотека України ім. Вернадського
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НА ЦОДПА	Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації
СА	Советская археология
сд	стрілецька дивізія
ск	стрілецький корпус
сп	стрілецький полк
ЗОКМ/ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ОАО	Одесское археологическое общество, Одесса
ПАП	Проблеми археології Подніпров'я
ПНПУ	Піденноукраїнський національний педагогічний університет
РА	Российская археология
РДАКФД	Російський державний архів кіно-фото документів
РДАСПІ	Російський державний архів соціально-політичної історії
РГВИА	Российский государственный военно-исторический архив
ССПК / ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТОВ	Товариство з обмеженою відповідальністю
УТОПК	Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури

ФГ	Фермерське господарство
ЦГВИА	Центральный государственный военно-исторический архив
ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України
ЦП НАНУ	Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice

Відомості про авторів

Белов Олександр Федорович – (м. Київ) – Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України

Власов Олег Юрійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ

Водоп'ян Вікторія Вікторівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Волков Анатолій Володимирович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток НЗХ

Данилюк Павло Петрович – (м. Запоріжжя) – старший інспектор відділу охорони пам'яток НЗХ

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Дровосекова Оксана Володимирівна – (м. Запоріжжя) – директор ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України

Звілінський Сергій Олександрович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України

Іваницька Світлана Григорівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

Кобалія Дмитро Русланович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., завідувач відділом охорони пам'яток НЗХ

Ковальова Ірина Федорівна – (м. Дніпро) – д. і. н., професор, Заслужений професор ДНУ ім. Олеся Гончара

Косько Євгенія Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Кравчук Павло Павлович – (м. Запоріжжя) – головний спеціаліст департаменту культури і туризму Запорізької міської ради

Кривонос Віктор Сергійович – (м. Запоріжжя) – старший лаборант відділу охорони пам'яток НЗХ

Кулатова Ірина Миколаївна – (м. Полтава) – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділом новітньої історії краю ЗОКМ

Ляшко Світлана Миколаївна – (м. Київ) – к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Подпрятков Олександр Олексійович – (смт. Розівка) – в/о заступника директора з наукової роботи Українського степового природного заповідника НАН України, молодший науковий співробітник

Подпрятова Оксана Анатоліївна – (смт. Розівка) – в/о директора КЗ Розівський районний краєзнавчий музей

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом історії краю ЗОКМ

Секерська Олена Петрівна – (м. Одеса) – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

Синельников Олександр Сергійович – (м. Одеса) – лаборант відділу зберігання та наукової обробки матеріалу Одеського археологічного музею НАН України

Супруненко Олександр Борисович – (м. Полтава) – к. і. н., директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, заступник директора ЗОКМ

Шевцов Андрій Сергійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Янкович Інга Агольфівна – (м. Запоріжжя) – директор Запорізького обласного художнього музею

Наукове видання

Музейний вісник

№ 16

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка,
А. С. Шевцов

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 14.10.2016 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ПП «АА Тандем»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Лобановського, 27, оф. 69

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:

Серія ДК № 2899

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26